

**EDITION OF TARIKH-I-KASHMIR
BY NARAIN KAUL AJIZ**

THESIS

SUBMITTED FOR THE AWARD OF THE DEGREE OF

Doctor of Philosophy

IN

PERSIAN

BY

FAKHRE ALAM

Under the Supervision of

DR. MOHD. ASIF NAIM SIDDIQI

(Reader)

**DEPARTMENT OF PERSIAN
FACULTY OF ARTS
ALIGARH MUSLIM UNIVERSITY
ALIGARH (INDIA)**

2005

تصحیح نسخہء خطی تاریخ کشمیر از نارائن کول عاجز

پایان نامہ برای دریافت درجہ دکتری

در ادبیات فارسی

استاد راهنما: دکتر محمد آصف نعیم صدیقی

نگارش: فخر عالم

گروه زبان و ادبیات فارسی
دانشگاه اسلامی علیگر (ہند)

۲۰۰۵

T7265

فہرست

۷ - ۱	پیش لفظ
۲ - ۱	تھیسس کا ابتدائی تعارف
۶ - ۲	مختلف اہم مخطوطات کا تعارف (بحوالہ کیٹلاگز)
۴۲ - ۱	مقدمہ
۲ - ۱	تاریخ کشمیر از نرائن کول کا ابتدائی تعارف
۳ - ۲	مؤلف کا مختصر احوال
	تصنیف کا مفصل تعارف مضامین کتاب ترتیب مضامین کتاب کی تاریخی و ادبی اہمیت:
۸۲ - ۳	لسانی و ادبی خصوصیات
۲ -	سبب انتخاب مخطوطات سہ گانہ
۱۴۹ - ۴۳	متن
۴۵ - ۴۳	پیش گفتار
۴۷ - ۴۶	مقدمہ در ذکر وجہ تسمیہ و آغاز عمارات و زراعت کشمیر
۹۶ - ۴۷	ذکر در آغاز سلطنت و حکومت راجہای کشمیر بتقدیر حافظ الصغیر و الکبیر
۱۱۷ - ۹۶	شہمیر یان
۱۳۲ - ۱۱۷	تاریخ چکان

- ۱۳۳-۱۳۲ ذکر آمدن قاسم خان میربحر با قریب سی هزار سوار از پیشگاه پادشاه جهاندار
 ۱۳۵-۱۳۳ تنه
 ۱۳۶-۱۳۵ ذکر آمدن میرزا یوسف خان بکشمیر و شرح حالات و واقعاتی که در آن چین رومی داد
 ۱۳۷-۱۳۶ ذکر نهضت رایات جاه و جلال خاقان نیمه سال جلال الدین محمد اکبر پادشاه

- طاب ثراه بگلگشت کشمیر جنت نظیر و شرح حالاتی که در آن چین رومی داد
 ۱۳۱-۱۳۷ ذکر شورش میرزا یادگار و اطفای نایره فتنه و فساد و نهضت رایات اقبال بار دوم
 در آوان فصل خزان بصوب کشمیر جنت نظیر و بسزای یافتن فتنه جویان
 ۱۳۱ ذکر پادشاهان این سلسله علیه که در چه سال بسیر گلگشت کشمیر متوجه گردیدند
 ۱۳۴-۱۳۱ ذکر صوبدارانی که از ابتدای تسخیر تا حالتی تحریر بجهت محافظت و حراست و نظم و نسق
 مملکت کشمیر از پیشگاه خلافت این سلسله علیه سرفراز گردیدند
 ۱۳۹-۱۳۴ خاتمه در ذکر تعیین حدود و قری در سابق و عجایب و غرایب کشمیر

۱۶۱-۱۵۰

توضیحات

۱۶۴-۱۶۲

کتابیات

پیش لفظ

۷۲۵ھ میں سید شرف الدین عبدالرحمن عرف بلبل شاہ کے ہاتھوں جب فرمان روائے کشمیر رتھن جو بدھ مذہب کا ماننے والا تھا اسلام لایا تو کشمیر میں اسلامی دور کا آغاز ہوا۔ بعد میں حضرت میر سید علی ہمدانی اور ان کے رفقاء کی مساعی صدق سے کشمیر میں بڑے پیمانے پر اسلام کی تبلیغ و اشاعت شروع ہوئی۔ چونکہ اسلام کی اشاعت وسط ایشیا اور ایران کے صوفیہ اور علماء کے ہاتھوں عمل میں آئی تھی اس لئے اسلام کے ساتھ ساتھ فارسی زبان بھی رائج ہوئی اور دھیرے دھیرے فارسی زبان نے سلطان سکندر کے عہد (۷۹۱ھ/۱۳۸۹ء-۸۱۶ھ/۱۴۱۳ء) تک سنسکرت کی جگہ لے لی یہ زبان مہاراجہ پرتاپ سنگھ کے دور (۱۹۲۵-۱۸۸۵) سرکاری زبان رہی ہے۔ اس عرصے میں کشمیر میں فارسی زبان و ادب کا ایک عظیم اور وقیع سرمایہ وجود میں آیا ہے، جس کی اپنی الگ شناخت ہے۔ فارسی زبان میں جو لٹریچر وجود میں آیا ہے اس کے نثری ادب میں فارسی زبان میں لکھی جانے والی تاریخوں کی اپنی خاص اہمیت ہے۔ فارسی زبان میں لکھی جانے والی تاریخوں میں حیدر ملک چاڈورہ کی تاریخ کے بعد نارائن کول عاجز کی ”تاریخ کشمیر“ اس اعتبار سے ایک اہم تاریخ ہے کہ اس میں کلہن کی راج ترنگی اور حیدر ملک کی تاریخ کے مندرجات اور ان کی تفصیلات کو آسان، دلچسپ، اور دلنشین اسلوب میں پیش کر دیا گیا ہے یہ الگ بات ہے کہ بعض امور کی تفصیلات میں کلہن اور عاجز کے یہاں بیانات میں یکسانیت نہیں پائی جاتی جس کی وضاحت مقدمے میں کر دی گئی ہے۔ عاجز کی یہ تاریخ ۱۱۲۲ھ/۱۱-۱۷۱۰ء میں (شاہ عالم کے چوتھے سال جلوس میں اور عارف خان کے دور نیابت میں) معرض تحریر میں آئی تھی۔ یہ تاریخ چکوں کے زوال، مغلوں کے اقتدار اور شاہ عالم کے چوتھے سال جلوس تک کی تاریخ کشمیر پر ایک اہم سرچشمے کی حیثیت رکھتی ہے۔ عاجز کی تاریخ کشمیر خواجہ اعظم ددمری کی واقعات کشمیر جو ۱۱۴۸ھ میں لکھی جانی شروع ہوئی تھی اور دس سال کے عرصے میں پایہ تکمیل کو پہنچی تھی کے مقابلے میں اس اعتبار سے زیادہ اہم ہے کہ اسے واقعات کشمیر پر زمانی تقدم حاصل ہے۔ چونکہ واقعات کشمیر کی حیثیت تذکرہ کی زیادہ ہے اس لئے ہم یہ بھی بہ آسانی کہہ سکتے ہیں

کہ عاجز نے فنِ تاریخ نویسی کا لحاظ زیادہ بہتر طریقے پر رکھا ہے اور مورخ کی ذمہ داریوں کو بھی بخوبی نبھایا ہے ان کا انداز بیان مورخانہ بھی ہے اور ادبی ریزہ کاریوں کا اعلیٰ نمونہ بھی۔ ادبی ریزہ کاریاں قابلِ داد حد تک ہیں اور نشر کو دل پذیر بناتی ہیں۔

عاجز نے اپنی تاریخ میں سبب تالیف کے بعد کشمیر کی وجہ تسمیہ پر قلم اٹھایا ہے اور پھر ابتدا سے اپنے عہد تک کی تاریخ کا ایک مکمل نقشہ پیش کیا ہے۔ کتاب کا خاتمہ کشمیر کے عجائب و غرائب پر ہے۔ ایسا لگتا ہے کہ واقعات کشمیر کے مصنف نے انھیں اطلاعات سے بھرپور استفادہ کیا ہے۔

علی گڑھ اور کشمیر کے علاوہ عاجز کی تاریخ کے مختلف قلمی نسخے C.A. Storey کی اطلاع کے مطابق جن جن جگہوں پر پائے جاتے ہیں ان کی تفصیل پیش کی جاتی ہے۔

"(Tarikh -i-Kashmir), a history of Kashmir from the earliest times to A.H. 1122/1710-11: **Rieu** 298b (A.H. 1127/1715), 299a (A.H. 1222/1807), 299b (A.D. 1814), iii 957a (extracts only. Circ. 1850), **I.O. D.P.** 762 (a) (A.H. 1170/1757), **I.O.** 3992 (A.D. 1903), **Ethe** 511 (A.H. 1215/1800), 512 (A.H. 1217/1802), 2847 (A.H. 1263/ 1847), **Lindesiana** p. 201 no. 820 (A.H. 1198/1783 -4), **Bloch** i 627 (late 18th cent.), 628 (with a continuation to 1847. A.D. 1856), **Bodleian** 318 (A. H. 1229/ 1814), **Lahore Panjab Univ. Lib.** (two copies, one dated A. H. 1230/ 1815...). **Buhar** 80 (20th cent.), **Berlin** 512 (modern), **Browne Pers. Cat.** 103 (with a continuation to Sambat 1903/ A.D. 1846), **Flugel** ii 970 (not later than A.D. 1835. PICTURE S), **Philadelphia Lewis Coll.** p. 65. ¹"

1: Persian Literature (A Bio-Bibliographical Survey) Section ii

Fasciculus 3, by C. A. Storey, Luzac & Co., London, 1939.

A DESCRIPTIVE CATALOGUE OF THE PERSIAN, URDU AND ARABIC MANUSCRIPTS IN THE PANJAB UNIVERSITY LIBRARY VOL.I-PERSIAN MANUSCRIPTS FASCICULUS I-HISTORY COMPILED BY S.M. ABDULLAH, LAHORE PRINTED AT THE KAPUR ART PRINTING WORKS PUBLISHED BY THE UNIVERSITY OF THE PANJAB 1942.

No. 171 تاریخ کشمیر (**TARIKH-I-KASHMIR**)- ff. 171, 11. 9; Shikastah; water-stained; some leaves worm-eaten; size 7".5x4"x3"; dated: the 20th Safar, **1165 A.H.**; transcribed for Rupchand Kawl. A history of Kashmir from the beginning to 1122 A.H. Author: Nara'in Kawl 'Ajiz.

Beginning : سپاس بیرون اذمقیاس قیاس سزا وار جناب.

No. 172-ff. 91, 11. 12; Shikastah; worm-eaten; size, 9".5x5".5: 7"x3".2" dated: Shahjahanabad, the 10th Dhu'l-Hijjah, **1230 A.H.**; copied at the house of Pandit Jiwan Ram Zari. Another copy of the same.

No. 173- ff. 125, 11.13; unequal and ugly Nasta'lik; worm-eaten; size, 7"x4": 5".5x3"; **not dated**. Another copy of the same.

No. 176 تاریخ کشمیر (**TARIKH-I-KASHMIR**)- ff. 259, 11. 12; fair Nasta'lik; rubrics; illuminated Lawh; size, 7".5x3".3: 5".5x3".5; **not dated**.

A history of Kashmir upto Samwat 1903 (= 1846 A.D. = 1262 A.H.). It is a combination of three different works:- I, (ff. 1-109). **The Tarikh-i-Kashmir by Nara'in Kawl.**

III, (ff. 251-258). **The Khatimah of the Tarikh-i-Kashmir by Nara'in Kawl** which is a topographical description of Kashmir.

No. 177- ff. 233, 11, 13; Nasta'lik; rubrication; size, 9"x5".5: 6"x3"; **not dated**. Another copy of the same.

1. Topographical description of Kashmir i.e., the Khatimah of Nara'in Kawl's work. ff. 1-7.
2. Extracts from Nara'in Kawl's Tarikh. ff. 7b-115b.

CATALOGUE OF THE PERSIAN, TURKISH, HINDUSTANI AND PUSHTU MANUSCRIPTS IN THE BODLEIAN LIBRARY BEGUN BY PROFESSOR ED.SACHAU, CONTINUED, COMPLETED AND EDITED BY HERMANN ETHE OXFORD AT THE CLARENDON PRESS, JUNE, 1894

No. 318- Tarikh-i-Kashmir (تاریخ کشمیر), A third work of the same title, composed A.H. 1122 = A.D. 1710, in the fourth year of Bahadurshah's reign (not of Muhammadshah's, as Wilson says), by Narayan Kul, with the takhallus 'Ajiz (a Hindu Brahman of Kashmir);

Beginning: سپاس بیرون اذمقیاس قیاس سزا وار جناب پادشاهی الخ

This tarikh concludes on fol. 68^b, and its copy is dated the 5th of Dhu-alka dah, **A.H. 1229** = A.D. 1814, October.

CATALOGUE OF THE PERSIAN MANUSCRIPTS IN THE BRITISH MUSEUM BY CHARLES RIEU, PUBLISHED BY THE TRUSTEES OF THE BRITISH MUSEUM-1881.

Add. 11,631.- Foll. 125; 7½ in. by 4½ ; 14 lines, 2¾ in. long; written in fair Nestalik, with ruled margins; dated Zulhijah, **A.H. 1127** (A.D. 1715). History of Kashmir, from the earliest times to A.H. 1122. Author: Narayan Kul, poetically surnamed 'Ajiz, **نراین کول المتخلص بعا جز**.

Beg. سپاس بیرون اذمقیاس قیاس سزا وار

Add. 24,030 - Foll. 256; 8 in. by 5¼ ; 11 lines, 3¼ ; 11 lines, 3⅛ in.

long; written in broad Nestalik, on European paper; dated Jumada I., **A.H. 1222** (A.D. 1807). [H.H. Willson]. The same work.

Or. 186.-Foll. 117; 8 in. by 4½; 17 lines, 3 in. long; written in Nestalik; **dated Sambat 1971** (A.D. 1814). [Geo. W. Hamilton].

CATALOGUE OF THE PERSIAN MANUSCRIPTS IN THE BUHAR LIBRARY. BEGUN BY MAULAVI QASIM HASIR RADA VI, REVISED AND COMPLETED BY MAULAVI ABDUL MUQTADIR, KHAN SAHEB, CALCUTTA IMPERIAL LIBRARY-1921.

No. 80.- foll. 149; lines 12-20; size 8x 6 ½; 6¼x5 ¾.

Beginning:- سپاس بیرون اذمقیاس قیاس سزا وار جناب پادشاهی

The MS. Is incomplete and worm-eaten in many places. The first line of foll. 32a-63b is partly illegible on account of a big worm hole. Written in Nasta'liq, apparently in the present century.

CATALOGUE OF PERSIAN MANUSCRIPTS IN THE LIBRARY OF THE INDIA OFFICE, BY HERMANN ETHE, OXFORD, PRINTED FOR THE INDIA OFFICE - 1903.

511- Tarikh-i-Kashmir (تاریخ کشمیر).

Beginning: سپاس بیرون اذمقیاس قیاس سزا وار جناب پادشاهی الخ
dated the 29th of Rabi-althani (ربی الثانی) A.H. 1215 (A.D. 1800, Sept, 19), at Banglur (بنگلور) Nastalik; size, 8 ¼ in. by 6 in.

512- Another copy of the same.

Beginning as in the preceding copy dated, by Makhdum Sharif, the 27th of Rabi-alakhar, A.H. 1217 (A.D. 1802, Aug. 27).

CATALOGUE OF THE PERSIAN MANUSCRIPTS IN THE MAULANA AZAD LIBRARY ALIGARH MUSLIM UNIVERSITY, ALIGARH PREPARED BY DR. ATHAR ABBAS RIZVI AND REVISED AND EDITED BY DR. MUKHTAR-UD-DIN AHMAD PUBLISHED BY, A.M.U., ALIGARH- 1969.

472- Tarikh-i-Kashmir (تاریخ کشمیر)

Tarikh-i-Kashmir

A history of Kashmir from the earliest times to 1122 H/1710-11. written by Narayan Kaul "Ajiz" in 1122 H/171-11. copied by Mansukh Rai Kayath in 1129 H/1716 Ff. 44 Size 10"x5.9", 7.9"x4", Ll 21. Shikasta. (Univ. F.A. 71)

473- The same as above. Copied in 1201 H/1786-7 Ff. 141. Size 8.3"x5.3", 6.3"x3.5". Ll. 13. Nastaliq.

(Subhan 954/13).

سبب انتخاب مخطوطہ گانہ اور قدیم ترین مخطوطے کے عدم شمول کا سبب:

British Museum (British Library) کا نسخہ جو ۱۱۲۷ھ کا ہے تمام ترکوشوں کے باوجود دستیاب نہیں ہو سکا اس لئے علی گڑھ کے نسخہ الف جو ۱۱۲۹ھ کا ہے اور جس کی حیثیت قدیم ترین نسخے کی ہی ہے۔ اس کو بنیاد بنا کر علی گڑھ میں ہی دستیاب دو اور نسخوں (نسخہ ب ۱۲۰۱ھ، نسخہ ت ۱۲۵۵ھ) سے مقابلے کے ساتھ متن کی تصحیح کا کام انجام دیا گیا ہے۔

دستیاب کیٹلاگز کی روشنی میں تاریخ کشمیر از نارائن کول عاجز کے قلمی نسخوں کی بترتیب قدامت نشاندہی:

۱۱۲۷ھ	The British Museum (British Library)	(۱)
۱۱۲۹ھ	مولانا آزاد لائبریری، علی گڑھ	(۲)
۱۱۶۵ھ	پنجاب یونیورسٹی لائبریری	(۳)
۱۲۰۱ھ	مولانا آزاد لائبریری، علی گڑھ	(۴)
۱۲۱۷ھ، ۱۲۱۵ھ	Library Of The India Office (British Library)	(۵)
۱۱۲۲ھ	The British Museum (British Library)	(۶)
۱۲۲۹ھ	Bodleian Library	(۷)
۱۲۳۰ھ	پنجاب یونیورسٹی لائبریری	(۸)
۱۲۵۵ھ	مولانا آزاد لائبریری، علی گڑھ	(۹)

جیسا کہ اوپر عرض ہوا

اعلیٰ گڑھ میں عاجز کی تاریخ کے تین نسخے ہیں۔ میں نے ان کے تقابل سے متن کی تصحیح کا کام برائے مقالہ پی ایچ ڈی انجام دیا ہے۔ اس کے علاوہ تاریخی امور کی توضیح و وضاحت کے لئے ایم اے اٹائین کے کئے ہوئے کلہن کی راج ترنگنی کے انگریزی ترجمہ، آئین اکبری کے انگریزی ترجمے، صوفی کی کشیر، گزیٹرز آف کشمیر اینڈ لداخ، اے گزیٹرز آف کشمیر از بیٹس، دی ویلی آف کشمیر از والٹر۔ آر۔ لارنس، سے بھی استفادہ کیا ہے۔

اس مختصر عرض داشت کے ساتھ میں اپنا فرض سمجھتا ہوں کہ اپنے والدین کے بعد اپنے استاد ونگراں ڈاکٹر آصف نعیم صدیقی صاحب کا تہ دل سے شکریہ ادا کروں جنہوں نے بڑی محنت اور صداقت سے مسائل اور مشکلات کو حل کرنے میں میری رہنمائی کی ہے۔ پروفیسر ماریہ بلقیس صاحبہ صدر شعبہ فارسی، پروفیسر سید محمد طارق حسن صاحب اور پروفیسر آزرمی دخت صفوی صاحبہ کا بھی شکریہ ادا کرنا اپنا فرض سمجھتا ہوں جنہوں نے کئی الفاظ کی صحیح قراءت میں میری مدد فرمائی۔ آخر میں نیازی صاحب کا بھی شکریہ ادا کرتا ہوں جنہوں نے ٹائپنگ کی مشکلات کو آسان کر دیا۔

مَقَامَاتُ

مقدمہ

تاریخ کشمیر تصنیف نارائن کول عاجز کشمیر کی تاریخ نگاری کی روایت میں اپنی الگ شناخت رکھتی ہے۔ اس تاریخ کی امتیازی خصوصیت یہ ہے کہ یہ تاریخ ابتدائے تاریخ کشمیر سے لے کر ۱۱۲۲ھ/۱۷۱۱ء تک کی تاریخ پر محیط ہے۔ ۱۱۲۲ھ/۱۷۱۱ء میں سلطان محمد معظم بہادر شاہ عالم تخت سلطنت پر جلوہ افروز تھا اور نوازش خان کو کشمیر کا صوبیدار مقرر کیا گیا تھا۔ مصنف نے یہ تاریخ عارف خان جو نوازش خان کے نایب کی حیثیت سے نظم و نسق کشمیر پر مامور تھا، کی خواہش پر ۱۱۲۲ھ/۱۷۱۱ء میں لکھی تھی۔

مصنف نے اس طویل تاریخ کو نہایت ایجاز و اختصار کے ساتھ دلچسپ انداز بیان میں اس طرح پیش کیا ہے کہ تمام ضروری تفصیلات بھی آگئی ہیں اور طول کلامی کے باعث پڑھنے والے کو اکتاہٹ بھی نہیں محسوس ہوتی۔ عاجز کی یہ تاریخ، تاریخ کشمیر پر کام کرنے والوں کے لئے ایک اہم سرچشمہ کا کام انجام دے سکتی ہے۔ اس کتاب کی تدوین و تصحیح کا کام اسی امر کے پیش نظر انجام دیا گیا ہے۔

اس تاریخ کا اصل سرچشمہ کلہن کی راج ترنگنی اور حیدر ملک چاڈورہ کی تاریخ ہے۔ وہ قاری جو حیدر ملک چاڈورہ کی منشیانہ تحریر سے استفادہ نہیں کر سکتے عاجز کی یہ تلخیص ان کے لئے رہنمائی کا کام کر سکتی ہے اور ان مطالب سے انہیں آگاہ کر سکتی ہے جو حیدر ملک چاڈورہ کی تاریخ میں پیش کئے گئے ہیں۔ خود نارائن کول عاجز نے اس امر کی طرف ان الفاظ میں اشارہ کیا ہے ”درین ایام سعادت انجام کہ چہارم سال فرخندہ فال اعلیٰ حضرت ظل الہی مطابق سنہ یک ہزار و یک صد و بیست و دو ہجری است خان ذیشان عارف خان نایب و دیوان صوبہ کتب تواریخ کشمیر مولف بزبان سنسکرت کہ مورخان بذکر وجہ تسمیہ و احوال آغاز عمارت و زراعت و مدت سلاطین کشمیر پر داخند جمع کرد و بہ شنیدن واقعات و حالات رغبت نمود و بہ کتابت تاریخ قدیم مولف بزبان سنسکرت پرداخت۔ بہ آبیاری این خبر سامعہ پرور از زمین خاطر کدورت اثر این ہیچہ ان مضحکہ دانشوران دانہ سبز کردہ اکابر سرکشید و در جستجوی ترجمہ ملک حیدر کہ بنا بر مبالغہ و طول کلام پسند طابع خاص و عام نبود افتادہ واقعات ترجمہ مذکور با تفاق دانش پز وہان ہند با تاریخ کلہن پنڈت

ومورخان دیگر کہ اعتماد را شایان است مقابلہ نمود و مبالغاتی کہ طبیعت ارباب خبرت واصحاب بصیرت بدان اقبال نمی نمود و در ترجمہ مزبور مثبت بود متروک ساخته.... در غایت اختصار و ایجاز بقلم عجز رقم آورد۔، کتاب کا اختتام اس قطعہ تاریخ پر ہوتا ہے۔

چوں یافتہ این صحیفہ نقش تسطیر

احوال ملوک آمدہ در تحریر

نام تالیف و سال تحریر شد

احوال بایجاز تمام کشمیر

آخری مصرع ”احوال بایجاز تمام کشمیر“ سے جو تاریخ برآمد ہوتی ہے وہ ۱۱۲۱ھ/۱۷۱۱ء ہے لیکن

کتاب کا سال تصنیف ۱۱۲۱ھ کے بجائے ۱۱۲۲ھ ہے۔

موجودہ متن کی تدوین میں تین قلمی نسخوں سے استفادہ کیا گیا ہے (الف) فارسیہ اخبار۔ 71

یونیورسٹی کلکشن مولانا آزاد لائبریری، مسلم یونیورسٹی علی گڑھ۔ (ب) سجان اللہ کلکشن 954/13 مولانا

آزاد لائبریری، مسلم یونیورسٹی علی گڑھ۔ (ت) MSS-18، شعبہ تاریخ، مسلم یونیورسٹی علی گڑھ۔

نسخہ الف کی تاریخ کتابت ۱۱۲۹ھ/۱۷۱۶ء ہے

نسخہ ب کی تاریخ کتابت ۱۲۰۱ھ/۱۷۸۷ء ہے،

نسخہ ت کی تاریخ کتابت ۱۲۵۵ھ/۱۸۴۰ء ہے

نسخہ الف سب سے قدیم نسخہ ہے اور تقریباً آٹھ سال بعد کا ہے نسخہ ب ۷۲ سال بعد کا ہے اور نسخہ ت

۱۳۴ سال بعد کا ہے۔ storey میں تاریخ کشمیر نارائن کول عاجز کے نسخوں کی جو فہرست درج ہے اس کے

مطابق نسخہ الف سے قدیم صرف British Library کا ۱۱۲۷ھ/۱۷۱۵ء کا نسخہ ہے۔ متن میں

اختلاف قراءت کی نشاندہی الف و ب و ت کی علامتوں سے کی گئی ہے۔ ’الف‘ سے مراد ۱۱۲۹ھ/۱۷۱۶ء کا

نسخہ ہے ’ب‘ سے مراد ۱۲۰۱ھ/۱۷۸۷ء کا نسخہ ہے اور ’ت‘ سے مراد ۱۲۵۵ھ/۱۸۴۰ء کا نسخہ ہے۔

نارائن کول عاجز کی سوانح عمری بہت کم دستیاب ہے صرف اتنی ہی اطلاع دستیاب ہے جو تصنیف

سے برآمد ہوتی ہے۔

۱۷: تاریخ کشمیر (قلمی) نارائن کول عاجز، فارسیہ اخبار۔ ۷۱ یونیورسٹی کلکشن مولانا آزاد لائبریری علی گڑھ

ورق ۲ ب۔ ۳ الف، ۳: ایضاً ورق ۳ ب،

نارائن کول عاجز کے عروج کا زمانہ کشمیر میں مغلیہ عہد کا وہ آخری زمانہ ہے جب محمد معظم بہادر شاہ عالم تحت سلطنت پر جلوہ افروز ہو چکا تھا، چونکہ یہ زمانہ عاجز کے عروج کا زمانہ ہے تو یہ نتیجہ نکالا جاسکتا ہے کہ مصنف نے اورنگ زیب کا زمانہ بھی دیکھا ہے۔ تصنیف سے یہ بھی نتیجہ نکالا جاسکتا ہے کہ عاجز کو نایب دیوان عارف خان سے شرف تقریب حاصل تھا اور اس کا شمار سربراہ آوردہ صاحبان علم میں ہوتا تھا۔ نارائن کول شاعر بھی تھا اس کی شاعرانہ صلاحیتوں کا اظہار اس کی نثر میں بھی جگہ جگہ ہوا ہے اس کی تصنیف تاریخ کشمیر ایجاز و اختصار کے باوجود شاعرانہ عبارت آرائی سے مملو ہے۔ مصنف نے سجع کا استعمال اس خوبصورتی سے کیا ہے کہ نثر میں شعری لطف پیدا ہو گیا ہے۔ مثال کے طور پر یہ اقتباس ملاحظہ ہو۔

”سپاس بیرون از مقیاس قیاس سزاوار جناب پادشاہی کہ پادشاہی بخش بادشاہان فلک رخس است کہ بحکم توتی الملک من تشاء و تنزع الملک من تشاء ساحت مملکت گردون رفعت کشمیر را باوجود قلاع جبال آسمان مثال کہ مرغ اوہام از فراز آن بال پرواز نتواند گشاید بجهت روشنای دیدہ امید متوطنین این دیار نہت قرین و صیق لگری آئینہ اقبال سکنہ این سرزمین رشک بہشت برین جولانگاہ بکیران بندگان ممالک آرای عدل پیرای جہان بخش جہان دار از اولاد امجاد کامگار نامدار صاحب قران گیتی ستان امیر تیمور گورکان نور اللہ مضجعہ ساخت و بفروغ ماہچہ لوائے آسمان فرسای این زمرہ ذی رتبہ کہ اگر بر قیصرہ و اکابرہ در درگاہ عظیم الشان بدر بانی ممتاز و سرفراز گردند خود را با فلاک الافلاک برابر گیرند“

کتاب کا آغاز مقدمے سے ہو رہا ہے جس میں وجہ تصنیف کے ساتھ ساتھ کشمیر میں انسانی آبادی اور لفظ کشمیر کی وجہ تسمیہ پر مصنف نے قلم اٹھایا ہے۔ مقدمے کے بعد اسلامی حکومت کے قیام سے قبل راج گان کشمیر کی تاریخ قلمبند کی گئی ہے۔ اس حصہ کا اصل ماخذ حیدر ملک کی تاریخ کے علاوہ کاہن کی راج ترنگنی بھی ہے۔ ہندو راجاؤں کے بعد کشمیر میں اسلامی حکومت کے قیام کے اسباب اور شمیری اور چک سلاطین کی تاریخ پر مصنف نے قلم اٹھایا ہے، پھر چکوں کے زوال اور مغلیہ سلطنت کی تاریخ تا زمان محمد معظم بہادر شاہ عالم اور دربار مغلیہ سے مقرر ہو کر آنے والے صوبیداروں کی تاریخ لکھی ہے۔ کتاب کا آخری حصہ ”ذکر تعین حدود و قری در سابق و عجائب و غرایب کشمیر“ سے متعلق ہے جس میں وہاں کے جغرافیہ، اہم

۱۔ تاریخ کشمیر (قلمی) نارائن کول عاجز، خاریہ اخبار، ۷۱، یونیورسٹی کلکشن مولانا آزاد لائبریری علی گڑھ۔
درج اب۔
۲۔ ایضاً ورق ۱۱ الف

شہروں اور چشموں کا دلچسپ ذکر ہے۔

مصنف نے راجگان جموں کے سلسلے میں لکھا ہے کہ جموں کے ۵۵ (پچپن) راجاؤں کی حکومت کا زمانہ کلہن کے مطابق ۱۹۱۹ سال ہے۔ اس سلسلے میں مورخین میں اختلاف ہے پروفیسر شمس الدین احمد اپنے ترجمہ واقعات کشمیر میں لکھتے ہیں:

”یہاں پر ایک اہم تاریخی نکتہ کی طرف اشارہ کرنا ضروری ہے۔ خواجہ اعظم دؤمری نے جموں کے راجہ پشت در پشت پچپن راجاؤں کی کشمیر پر حکومت کرنے کا ذکر کیا ہے اور لکھا ہے کہ انہوں نے بقول مورخین ۱۷۱۹ سال تک حکومت کی لیکن ان راجاؤں کے ناموں کی تفصیل نہ راج ترنگنی میں ہے اور نہ ہی مسلمان یا ہندو مورخ نے ان کا ذکر کیا ہے، لیکن خواجہ اعظم مرحوم کے بعد تاریخ حسن (فارسی) کے مولف پیرزادہ حسن شاہ کو بھامی نے سلطان زین العابدین بڈشاہ (۸۲۷-۸۷۹ھ) کے حکم سے کئے گئے راج ترنگنی کے فارسی ترجمہ وقائع کشمیر از ملا احمد کشمیری کے نایاب نسخہ کو دریافت کر کے اس میں درج گم شدہ ۳۵ راجاؤں کا ذکر اپنی تاریخ میں نقل کیا ہے اور اس طرح سے یہ حقیقت بھی عیاں ہو گئی کہ گم شدہ راجگان کی تعداد بقول خواجہ اعظم ۵۵ نہیں بلکہ ۳۵ تھی۔ یہ خواجہ اعظم نے لکھا ہے کہ ان کے بعد حکومت کو روؤں اور پانڈوؤں، جو یہاں کے باشندے تھے، کے ہاتھوں میں آئی اور ان کی حکومت بقول مورخین کے دو ہزار تین سو سال تک رہی،“

عاجز نے بھی کشمیر کی تاریخ کا آغاز راجہ گوند اول سے کیا ہے۔ عاجز نے اپنی تاریخ میں راجہ گوند کا نام راجہ اوگر گند لکھا ہے۔ عاجز نے رانی جسوتی کے نابالغ بیٹے کا نام دیال گند لکھا ہے۔ راج ترنگنی میں یہ نام راجہ گوند دوم ہے۔ راجہ دیال گند کے بعد راجہ لوکی جب حکومت آئی تو اس نے لولو نام کا شہر آباد کیا تھا۔ وہ اب ایک چھوٹے سے گاؤں میں تبدیل ہو چکا ہے یہ گاؤں سرینگر کے شمال میں پرگنہ کامراج میں واقع ہے اور مقامی روایات کے مطابق لولو وادی لولاب میں آباد تھا۔ عاجز نے وہاں گھروں کی تعداد ۸۰ لاکھ لکھی ہے۔

۱: واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سری نگر،

اپریل ۲۰۰۱ء، ص: ۳۸۹-۳۹۰

Kalhana's Rajatarangini, vol-1 (Reprint) Tr. by: M.A. Stein: Motilal Banarsidas Reprint-Delhi-1979. P-72

کلہن میں یہ تعداد ۸۴ لاکھ آئی ہے! عاجز نے راجہ لو کے بعد راجہ کلندر کا ذکر کیا ہے اور یہ بتایا ہے کہ راجہ کلندر راجہ لو کا بیٹا تھا گویا عاجز نے راجہ کشن کا ذکر نہیں کیا۔ راج ترنگنی کے مطابق راجہ کشن کے بعد ہی راجہ کلندر تخت پر بیٹھا تھا۔ کلہن میں یہ نام راجہ کھجندر (Khagendra) آیا ہے۔ راجہ کلندر کے بعد عاجز نے راجہ سندر کو اس کا جانشین بتایا ہے یہ نام راج ترنگنی میں راجہ سریندر (Surendra) آیا ہے۔ عاجز نے اس کے بسائے ہوئے دو گاؤں کا ذکر کیا ہے ایک سوند اور دوسرا شورو۔ راج ترنگنی میں یہ نام Soraka اور Saurasa ہے۔ ان قصوں کا پورا پتہ نہیں چلتا ہے۔ ظاہر ہوتا ہے کہ شہر شورک کشمیر خاص کے علاقے سے باہر ہے سورس وہار کے بارے میں قیاس کیا جاتا ہے کہ وہاں آباد تھا جہاں آج کل قصبہ سورس آباد ہے جو پرگنہ ناگام میں واقع ہے۔^۲

راجہ گودھر راجہ سندر کا جانشین تھا۔ جو شہر اس نے آباد کئے تھے ان کا نام کوتہ پورہ اور سھیل بتایا ہے راج ترنگنی میں سھیل کا ذکر تو ہے لیکن کلہن نے دوسرے شہر کا نام کوتہ پورہ کے بجائے گودھر لکھا ہے۔ سھیل پرگنہ دیوہ سر میں ہے۔^۳

راجہ سور کا نام کلہن نے راجہ سورن بتایا ہے۔ جو ندی راجہ سور نے تعمیر کرائی تھی اس کا نام سورن منی تھا اور یہ ندی پرگنہ آدون میں بہتی تھی پرگنہ آدون کا جدید نام آرون ہے۔

راجہ جنک کا بسایا ہوا جالور اب ذولر کے نام سے مشہور ہے۔ راجہ جنک کے بعد سچی نر اور پھر راجہ اشوک کا دور کا آتا ہے۔ راجہ اشوک سے متعلق پروفیسر شمس الدین احمد کا تحقیقی نوٹ اس راجہ کی صحیح تاریخ سمجھنے کے لئے بہت مفید ہے:

”راج ترنگنی اور تاریخ حسن کے مؤلفین اس راجہ اشوک کا نام پادشاہ کشمیر کی حیثیت سے راجہ سچی نر کے بعد یکے بعد دیگرے آنے والے بارہ راجاؤں کے بعد لائے ہیں۔ راج ترنگنی میں لکھا ہے کہ سچی نر کا چچیرا بھائی اور شکونی کا پڑپوتا دھرماتما اشوک دنیا کا حکمران ہوا۔ اُس گناہوں سے پاک اور بدھ کے معتقد راجہ نے شش کلپتر اور وٹھنا تر میں بے شمار ستوپا (بدھ مندر) بنوائے۔ سرینگر کا شہر بھی اسی راجہ نے بنایا۔ وجیشور مندر کو گرا دیا اور اس کی جگہ سنگین دیوار بنا کر احاطے میں دو مندر بنائے جن کا نام اشوک ایشور رکھا۔ چونکہ اس عبادت گزار راجہ نے شوبھوتیش کو اپنی ریاضت سے خوش کیا تھا اس لئے

Kalhana's Rajatarangni, Vol-1 (Book-1) Tr. by: M.A. Stein Motilal : L
Banarsidas-Reprint-Delhi 1979. P-15 (Note-86)

۲ : Ibid, P-17, Note-94 ۳ : Ibid P-17, Note-96

ملیچھوں کی بیخ کنی کے لئے، جو ملک کو تباہ کر رہے تھے، اس سے ایک بیٹا حاصل کیا۔ تاریخ حسن میں آیا ہے کہ شگنی کا بیٹا راجہ اشوک جو راجہ سچی نر کی اولاد میں سے تھا تخت سلطنت پر بیٹھا اور اس نے کھار پارہ پرگنہ میں سیر نامی شہر آباد کیا جو اونچی عمارات اور دل پسند محلات و ایوانات سے مزین تھا۔ مؤرخوں نے ان مکانات کی تعداد چھ لاکھ لکھی ہے اور اس شہر کے ارد گرد ایک انتہائی مستحکم اور مضبوط فصیل بھی کھڑی کر دی۔ ہنگلنہ اور پتوت نامی گاؤں بھی بسائے اور انہیں برہمنوں کے حق میں وقف کر دیا۔ اس راجہ نے، اپنے لئے جین مت یعنی بدھ مذہب کو پسند کیا اور دل و جان سے اس مذہب کو پھیلانے اور رواج دینے کی کوششیں کیں اور اس مذہب کے احکام کو اس ملک میں رائج کیا۔ بیج بہارہ قصبہ میں سابقہ مندروں کو ڈھایا اور ان کی جگہ اپنے مذہب کے مندر تعمیر کئے جو مضبوطی اور بلندی میں یکتا تھے۔ ان کے متصل ایک اور مندر کو بھی تعمیر کیا جس کا نام اشوکی شور (اشوکی شور) رکھا۔ ہو کہہ لیتری اور وترہ ہیل نامی گاؤں اور کئی اور جین مندر یعنی بدھ مندر بنائے (تاریخ حسن بدھ مندروں کو جین مندر لکھتا ہے)۔ آخر کار ملیچھوں کی مخالفت اور مذہب سے انکار کی وجہ سے دنیا کو ترک کر دیا اور بدھ شیر پہاڑ کے دامن میں زاین ناگ نامی چشمے پر بوتیشوری نامی مندر بنایا جو ابھی تک موجود ہے اور وہیں اپنی عمر بسر کی۔ اکیاون سال تک حکومت کرنے کے بعد اس راجہ نے وفات پائی۔

بارہ راجاؤں کی حکومت کے بعد مؤلف راج ترگنی اور تاریخ حسن کا راجہ اشوک کا ذکر کرنا اس وجہ سے ہے کہ یہ بارہ راجگان ان گمشدہ راجاؤں میں شامل ہیں جن کی دستیابی واقعات کشمیر کے مولف کے عہد تک نہیں ہوئی تھی اور اسی لئے واقعات کشمیر کے مولف نے راجہ سچی نر کے بعد براہ راست راجہ اشوک کا ذکر کیا ہے۔ غالباً یہ کشمیری راجہ اشوک وہ اشوک نہیں جو کالنگا کی لڑائی لڑنے اور لاکھوں کو قتل کرنے اور ان کی لاشوں کو آنکھوں سے دیکھنے کے بعد متاثر ہو کر اور ہندو مذہب کو چھوڑ کر بدھ دھرم میں آ گیا تھا۔ کم از کم، راج ترگنی میں اس مشہور لڑائی کی طرف اشارہ ضرور ہوتا اور اس کی پیروی میں کشمیر میں لکھی گئی تواریخ میں بھی اس کا ذکر ہوتا۔ چونکہ یہ کشمیری راجہ اشوک براہ راست کشمیر کے ہی ان راجاؤں کی نسل سے تھا جو یہاں حکومت کر رہے تھے اس لئے بھی یہ بات یقینی ہو جاتی ہے کہ کالنگا کی جنگ کا اشوک ایک دوسری شخصیت تھی۔ راج ترگنی، تاریخ حسن اور واقعات کشمیر تینوں متفق ہیں کہ راجہ اشوک سچی نر کا قریبی رشتہ دار تھا۔ راج ترگنی میں وہ سچی نر کا چچیرا بھائی ہے، تاریخ حسن میں سچی نر

کے اولاد میں سے ہے اور واقعات کشمیر میں سچی نرکا بھتیجا ہے اور تینوں مؤلف اشوک کو شکونی یا شکون کی قریبی اولاد جانتے ہیں۔ یعنی صرف راج ترنگنی میں اُسے شکونی کا پڑپوتا (یعنی پوتے کا بیٹا) بتایا گیا ہے۔ ان معمولی اختلافات سے قطع نظر گویا راجہ اشوک کشمیری اور راجہ اشوک ہندوستانی کا دو الگ الگ بادشاہ ہونا اور روشن ہو جاتا ہے۔ لیکن اس کے باوجود بھی یہ بات تحقیق طلب ہے۔

راج ترنگنی میں اشوک کے دو گاؤں (جو اُس نے بسائے) کا نام شش کلپتر اور وختنا تر آیا ہے جہاں اس نے بے شمار بدھ مذہب کے مندر تعمیر کروائے۔ زمانہ گزرنے کے ساتھ واقعات کشمیر اور تاریخ حسن کے مولفین نے ان دونوں گاؤں کو اپنے عہد میں راج ناموں سے یاد کیا ہے۔ واقعات کشمیر سے لکھتے جو شاید پنگلپ ہے اور ایک صریح چھاپی اشتباہ ہے اور دوسرا پتوت۔ اور دونوں ناموں کی تصدیق تاریخ حسن نے کی ہے جس کے بقول پہلا نام پننگلن یا پننگلنہ اور دوسرا پتوت۔ دین سوکا پرگنہ شہر سے متصل مغربی علاقہ میں ہے جس میں بڈگام بھی شامل ہے۔ اس پرگنہ میں گنگ برابری نام کا چشمہ بھی ہے جو کشمیری برہمنوں کے نزدیک متبرک ہے۔ ماچھہامہ کے دیہات اور دین سوکو جو ندی سیراب کرتی ہے وہ بمنہ سے ہو کر ہو کر سر میں ختم ہو جاتی ہے۔ واقعات کشمیر میں دین سو پرگنہ کے دیہات کی مجموعی تعداد ایک سو آٹھ تھی اور تاریخ حسن کے مولف کے عہد میں ۸۹ دیہات۔ تاریخ حسن میں کھاور پارہ کا جو ذکر اس بادشاہ کے ضمن میں آیا ہے اس سے مراد ہے دریائے لدر نے مشرقی بالائی حصے کے دو ٹکڑے یعنی دائیں طرف کا (دچھن پارہ) اور بائیں طرف کا ٹکڑا (کھاور پارہ) جو بالترتیب شمالی اور جنوبی حصے ہیں۔ کھاور پارہ میں تاریخ حسن کے عہد میں ایک سو دو دیہات شامل تھے۔ دین سوکا جو ذکر میں نے کیا ہے وہ اس لئے کیا ہے کہ اس پرگنہ میں وہ دو گاؤں شامل ہیں جہاں راجہ اشوک مذکور نے بہت سے بدھ مندر بنائے اور ان کے نام ہیں ہو کہ لتری اور وترہ ہیل گاؤں۔

اس راجہ اشوک کے بارے میں راج ترنگنی میں لکھا ہے کہ اس نے، جیسا کہ اوپر بیان ہوا، وجیشور کا (شیو) مندر ڈھادیا اس کی جگہ فصیل بنائی اور اس احاطے میں دو مندر تعمیر کئے جن کا نام اشوکیشور رکھا۔ گویا اس لحاظ سے یو راجہ اولین بت شکن اور مندر شکن راجہ ہے جس نے ہندو مندروں کو گرا دیا۔ نیز کلہن نے یہ بھی لکھا ہے کہ اس راجہ نے سرینگر کا شہر بنوایا جو چھیا نوے لاکھ مکانات پر مشتمل ایک معمور شہر تھا۔ اس شہر کو بعض مورخوں نے پرانا ڈھٹھان (یعنی موجودہ پاندر تھن) کہا ہے۔ لیکن پاندر تھن اب سرینگر میں ایک چھوٹے سے محلے کی صورت میں سمٹ گیا ہے

اور یہ بات ادراک سے بعید ہے کہ چھیانوے لاکھ مکانوں پر مشتمل ایک دارالخلافہ چند درجن بھر مکانوں تک باقی رہے اور نام بھی اس کا وہی رہے جو آج کل تقریباً نصف وادی کہلاتی ہے یعنی سرینگر۔ میرا خیال ہے کہ پرانا دشتھان چند مشہور مندروں کی وجہ سے معروف رہا ہوگا جن میں کوہ سلیمان کی چوٹی پر (پرانا دشتھان اسی پہاڑ کے جنوبی دامن میں واقع تھا اور آج بھی ہے) ایک معروف مندر بھی واقع تھا جو چھٹا روڈ کے نام سے جانا جاتا تھا۔ سرینگر کے بارے میں اکثر مورخین کا اتفاق ہے کہ اسے راجہ پرور سین نے بنایا تھا نہ کہ راجہ اشوک نے۔ البتہ ایک خاص نکتہ قابل غور ہے اور وہ یہ کہ کلہن نے سرینگر کے شہر کو راجہ اشوک سے منسوب کیا ہے نہ کہ سرینگر کو جو کہ اسی نام سے راجہ پرور سین نے بنایا اور جو آج تک اسی نام سے مشہور ہے۔^۱

کلہن کے مطابق راجہ دامودر جو راجہ اشوک کی نسل سے تھا دراصل دامودر دوم ہے۔ عاجز نے دوم کی تخصیص کی رعایت نہیں کی ہے۔ راجہ ہشک راجہ زشک راجہ کنشک جو راجہ دامودر کے بعد کشمیر کے حکمراں ہوئے تھے، نے کلہن کے مطابق ہشک پورجشک پورا اور کنشک پور شہر آباد کئے تھے۔ اشکورہ بارہ مولہ سے جنوب مشرق کی جانب واقع ہے۔ جشک پور کا اب نام ذکر ہے یہ سرینگر کے شمال میں واقع ہے۔ کنشک پور یا کانپور بارہ مولہ سرینگر کے درمیان واقع ہے۔^۲

راجہ ابھی من نے بانگل پرگنہ میں ابھ پور نام کا گاؤں جو آباد کیا تھا اسے موجودہ بمنہ سے شناخت کیا گیا ہے۔ کلہن کے مطابق راجہ ابھی من نے کنت کونش نامی وہاں بھی بسایا تھا۔ عاجز کی تاریخ میں اس کا ذکر نہیں ہے۔ کنت کونش آج کندور کے نام سے جانا جاتا ہے اور پرگنہ بیرو میں واقع ہے کلہن نے اور دیگر مورخین نے راجہ ابھی من کے زمانے میں کشمیر میں بدھ مذہب کے کمزور پڑ جانے کا ذکر کیا ہے لیکن عاجز کے یہاں اس کی طرف کوئی اشارہ نہیں ملتا ہے۔ عاجز نے چندر آچارج کی تصنیف چندر بیا کرن کی طرف کوئی واضح اشارہ نہیں کیا۔ نہ ہی مہابھاش کے رائج ہونے کی طرف کوئی اشارہ کیا ہے۔ ابھی من کے بعد کشمیر کی حکومت کی باگ ڈور گوند سوئم کے ہاتھوں میں آئی تھی۔ عاجز نے سوئم کی تخصیص کی رعایت نہیں کی۔ راجہ بھکن (راجہ وبھیشن) نے کلہن کے مطابق تریپن (۵۳) سال چھ ماہ تک حکومت کی جب کہ عاجز صرف تریپن سال کا ذکر کرتا ہے۔ عاجز نے وبھیشن کے ساتھ اول کی تخصیص کی رعایت نہیں کی ہے۔ راجہ بھکن (راجہ وبھیشن)

۱: واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء، ص ۲۹۶ (نوٹ نمبر: ۲۹)

ابن راجہ راون کے ساتھ عاجز نے راجہ بھکن (راجہ وبھیشن) دوم کی تخصیص کی رعایت نہیں کی ہے۔ راجہ وبھیشن کی مدت حکومت پینتیس سال کے بجائے کلہن کے مطابق پینتیس سال چھ مہینہ ہے۔ وبھیشن دوم کے بعد راج ترنگنی میں راجہ زکا ذکر ہے، راجہ اندرکا ذکر نہیں ہے۔ بقول پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد ”راجہ اندرکا ذکر رتنا کرپوران کے ملا احمد کے فارسی ترجمہ وقائع کشمیر سے لیا گیا ہے۔ یہی وہ قدیم تاریخ ہے جس میں ان پینتیس بادشاہوں کا ذکر موجود ہے جو بقول کلہن تاریخ کشمیر میں گم ہو چکے ہیں“ ۱

راجہ زکی مدت حکومت عاجز نے ۳۲ سال بتائی ہے حالانکہ کلہن کے مطابق ۴۰ سال ۹ مہینہ ہے۔ کلہن نے راجہ ہرن کے بعد وسوکل کا ذکر کیا ہے لیکن عاجز کی تاریخ میں اس کا کوئی ذکر نہیں ہے۔ عاجز نے راجہ مہرکل کو راجہ ہرن کل کا بیٹا بتایا ہے جبکہ راج ترنگنی میں اس کو وسوکل کا بیٹا بتایا گیا ہے۔

راجہ بک ابن مہرکل کے ذیل میں عاجز کی اطلاعات میں بعض اشتباہات درآئے ہیں۔ پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد کے نوٹ سے یہ اشتباہات واضح ہو جاتے ہیں۔

”راج ترنگنی میں مہرکل کے بعد راجہ بک کا ذکر آیا ہے برخلاف واقعات کشمیر میں درج راجہ زنگ کے۔ پنڈت کلہن نے اس راجہ کا نام بک لکھا ہے جو مہرکل کا نیک خصلت بیٹا تھا اور انصاف پسند تھا۔ اس نے بکش دھر علاقے میں لونوتس کا شہر بسانے کے بعد شیوپکیش نامی مندر بنوایا اور بکوئی نام کی نہر بھی کھدوائی۔ ۶۳ سال اور تیرہ دن حکومت کے بعد خوبصورت عورت کی شکل میں بھٹانامی ایک جادوگر نے اسے نذر و نیاز کی تقریب پر اپنے گھر بلایا اور راجہ اپنے سو بیٹوں اور پوتوں کے ہمراہ اس کے گھر میں آیا۔ جادوگر نے وہاں ان سب کو ماتری چکر پر قربان کر دیا۔ جس چٹان پر سے وہ دیوتاؤں سے طاقت مانگ کر آسمان کو چلی گئی بقول کلہن وہ چٹان اس کے زمانے میں موجود تھی جس پر اس جادوگر نے دو نوں گھٹنوں کے گہرے نشان موجود ہیں اور یہ کہ جادوگر نے یہ کہانی جو ماتری چکر (شٹک پالیس) اور چٹان کی ہے آج تک کھیری کے مٹھوں میں سنائی جاتی ہے۔“ ۲

۱: واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سری نگر،

اپریل ۲۰۰۱ء، ص: ۶۰۵ (نوٹ نمبر: ۶۲)

Kathana's Rajatarangni, vol-1 (Book-1) Tr. by: M. A. Stein Motilal Banarsidas ; ۲
Reprint-Delhi 1979. P- 41

۲: واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سری نگر

اپریل ۲۰۰۱ء، ص: ۱۸-۱۵۱۳، نوٹ نمبر- ۶۹

عاجز نے دسونند کے بعد راجہ نر کے ذکر میں دوم کی تخصیص نہیں کی اسی طرح اس نے راجہ اکش ابن راجہ نر کے ذکر میں اکشوال نامی شہر جو اکش کا بنوایا ہوا تھا، کا ذکر نہیں کیا ہے۔

راجہ گوپا دتتہ جسے عاجز نے گوپا نند لکھا ہے، نے مندروں کے ساتھ ساتھ کئی اگر ہار جیسے کھول، کھاگی، ہادیہ گرام، سکھند پور، اور سما جاس تعمیر کرائے تھے۔ کھول موجودہ پرنسپل میں ہے، کھاگی قصبہ بیروہ میں ہے ہادیہ گرام پرگنہ ناٹام میں ہے سکھند پور بانگل میں ہے اور سما جاس کا نیا نام شانکس ہے۔

عاجز نے کوہ سلیمان پر اس کے بنوائے ہوئے جس مندر کا ذکر کیا ہے راج ترنگنی میں اس کا نام جستھیشور ہے۔ عاجز نے زیندر دتتہ کے ساتھ اول کی تخصیص نہیں کی۔ اسی طرح عاجز نے راجہ جدشتر کے ذکر میں بھی اول کی تخصیص نہیں کی ہے۔ راجہ جدشتر کے ساتھ اول گوئند خاندان کی حکومت کا خاتمہ ہوتا ہے۔ عاجز کی یہ عبارت ملاحظہ ہو ”از راجہ گوی نند تا راجہ اندہ جدشتر پست و یک راجہ است مدت سلطنت این پست و یک راجہ سوای حکومت راجہ اندر برادر راجہ نر کہ ایام سلطنتش تعین نکردند در تعداد راجہائی مذکور آمدہ نہ صد و چہل و ہشت سال است“ گویا عاجز کے مطابق یہ مدت حکومت ۹۴۸ رسال کی ہے لیکن راج ترنگنی کے مطابق ۲۱ راجاؤں کی یہ حکومت ۱۰۱۴ ار سال ۹ ماہ اور ۹ دن پر محیط ہے۔

”یہاں پر راج ترنگنی کی پہلی ترنگ کا خاتمہ ہوتا ہے جسے کشمیر کے مشہور وزیر چمپک کے بیٹے کلہن نے مرتب کیا۔ اس ترنگ میں ۲۱ راجاؤں کا ذکر آیا ہے ان کا عہد حکومت ۱۰۱۴ سال نومبر اور نون رہا“۔ راجہ پرتاپ ادتتہ کے سلسلے میں بھی عاجز نے اول کی تخصیص کا لحاظ نہیں رکھا۔ عاجز نے راجہ پرتاپ ادتتہ کا تعلق ہندوستان سے واضح طور پر بتایا ہے اور اسے راجہ بکرماجیت کے اجداد میں شمار کیا ہے۔ کلہن نے اسے صرف غیر ملکی کہا ہے اور بکرماجیت کا رشتہ دار۔

عاجز نے راجہ جلوکس اور راجہ تجن کے ناموں کو جلوک اور تجیر لکھا ہے۔ راجہ تجن کے سلسلے میں بھی اول کی تخصیص کا لحاظ نہیں رکھا۔ راجہ تجن کے بعد راجہ وجے مل جو دوسرے خاندان سے تعلق رکھتا تھا کشمیر کا حکمراں ہوا کلہن میں اس کا نام صرف وجے آیا ہے۔ وجیشور مندر کے گرد اس نے اسی نام کا ایک شہر آباد کیا تھا۔ عاجز نے اس کا ذکر نہیں کیا ہے۔

۱. Kalhana's Rajatarangni vol-1 (Book-1) Tr. by: M.A. Stein Motilal Banarsidas
Reprint-Delhi-1979 P-50, Note-340. Ibid - P-51 Note-341
۲. تاریخ کشمیر (فلمی) نارائن کول صاحب، حارسہ اخبار، ۲۱ یونیورسٹی کلکشن مولانا آزاد لائبریری علی گڑھ
۳. ورق الف و ب، تحقیق پر و فیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جو اینڈ کنستمبر اسلامک ریسر سوسائٹی سری نگر،
اپریل-۲۰۰۱ء ص ۵۲۰ (نوٹ نمبر ۷۹)

راجہ اری رای کی مدت حکومت عاجز نے ستاون سال لکھی ہے لیکن دیگر مورخین سینتالیس سال بتاتے ہیں (کلہن سندھمتی کو ہی اری رای کا نام دیتا ہے) عاجز کے مطابق راجہ اری رای پران چھ راجاؤں کا دوسوا سالہ دور اختتام کو پہنچتا ہے۔ اس کا پہلا راجہ پرتاب ادتیہ تھا اور آخری راجہ اری رای اس کے بعد راجہ میگواہن کشمیر کا حکمران ہوا جس کا تعلق جدشتر کے خاندان سے تھا۔ راجہ اری رای سے متعلق جو داستان کلہن نے بیان کی ہے اور عاجز کی تاریخ میں بھی اس کا ذکر ہوا ہے اس پر Stien کا یہ تبصرہ ملاحظہ ہو۔

"Fanciful as the story of Samdhimati-Aryaraja is as related in the cronicle, we should yet scarcely be justified in treating the existenc of this king as altogether mythical. Local tradition extant in kalhana's time seem to have connectdhis memory with certain old Shrines and religious endowments. The picture drawn of the peculiar character of this priest-king, notwithstanding its exaggerations, shows traces, too, of historical individuality. What the elements were from which the curious story regarding Aryaraja's wonderful antecedents grew up, can no longer be guessed now. Judging from the explanation wich kalhana gives for the alleged change of the name Samdhimati into Samdhimat we might be tempted to assume that " popular etymology " had something to do also with the creation of this legend.

Aryaraja's abdication which closes the second Book of the chronicle, was followed according to kalhana by a restoration of Gonanda's family to the rule of kashmir."¹

”سندھی مت کی بادشاہت کے بارے میں جو بیان آگے آ رہا ہے وہ دراصل، جیسا کہ میرا ذاتی خیال ہے، اُس کے راجہ جیندر کی موت کے بعد بارہ راست بادشاہ بن جانے کے عہد سے متعلق ہے اور اس میں سندھی مت کے پھر سے زندہ ہونے کا قصہ سندھی مت کی اہمیت کو بڑھانے کے لئے گڑھ لیا گیا ہے۔

¹ Kalhana's Rajatarangni, vol-1 (Introduction) Tr. by M.A. Stein. Motilal Banarsidas, Reprint

سندھی مت کے بارے میں غالباً یہ بھی امکان پذیر ہے کہ راجہ جیندر نے کسی ناقابل معافی سیاسی جرم کے پیش نظر اسے سولی دینے کی سزا پر نظر ثانی کر کے دور غیر آباد جگہ پر جلا وطن کر دیا ہو اور اس کی جلا وطنی کی سختیوں کے پیش نظر وہ مردہ قرار دیا گیا ہو اور پھر راجہ جیندر کی وفات کے بعد ان اراکین کی شہ پر جنہیں اس کی جلا وطنی کی جگہ سے واقفیت تھی اسے پھر سے واپس لایا گیا ہو اور اس کی بے گناہی اور نیک کردار کے پیش نظر متفقہ طور پر اسے کشمیر کا بادشاہ بنایا گیا ہو،^۱

عاجز نے میگوواہن کو جد شتر کے خاندان کا بتایا ہے اور کہا ہے کہ جد شتر کی تیسری پشت میں سے تھا۔ راجہ میگوواہن کے سلسلے میں کلہن کی طرح عاجز بھی دیو مالائی واقعات کے شکار ہو گئے ہیں۔

عاجز نے پرور سین کے ذکر میں دوم کی تشخیص کا لحاظ نہیں رکھا۔ عاجز نے پرور سین کے ذریعہ جس شہر عالی کی تعمیر کا ذکر کیا ہے اس کی تفصیل میں یہ نہیں بتایا کہ یہ شہر وہی ہے جو آج موجودہ سرینگر ہے۔ جب پرور سین کے دل میں شہر بنانے کی خواہش ہوئی اس کی تفصیل کے ضمن میں لکھا ہے کہ پرور سین نے ایک دیو کے کہنے پر اس شہر کی تعمیر کا نشان بنایا عاجز کی تفصیل اور کلہن کی تفصیل میں فرق ہے۔ عاجز دیو کے بجائے ابدال کا ذکر کرتے ہیں۔ عاجز کی عبارت یہ ہے ”خاطرش متعلق بنای عمارت شہر عالی شد و در وادی انتخاب مکان با طرف و جوانب ملک سیرمی کرد و بیچ ما و امرغوب خاطرش نمی آمد شمی در اندیشہ این حال تھا بگرد وادی خیال سیرمی کرد در انشای آن حال یکی از ابدال رجال بوی باز خورد چون راجہ پرور سین را غریق لہجہ تفکر دید از راہ کمال رافت فرمود کہ در مکانی کہ صبح فردارنگ ریختہ مشاہدہ نمای با ساس شہر قیام نما کہ دلالت بطول مدت دارد راجہ بدین نوید مسرور و بیچ گردید۔“^۲

کلہن کی تفصیل کا خلاصہ یوں ہے ”چونکہ اپنے دادا پرور سین اول کے شہر میں رہتا تھا اس لئے اسے اپنے نام پر ایک شہر بنانے کی خواہش ہوئی۔ ایک دیو کے کہنے پر (جو ندی کے دوسری طرف گرج رہا تھا) کہ شہر اس نشان پر بنانا جہاں سے میں اس نشان کو شروع کروں گا دیو غائب ہو گیا اور یہ وہ جگہ تھی جہاں اشار کا دیوی اور یکشن ات رہتے تھے اور شاری تک کہلاتی تھی اور یہی جگہ شہر کے تعمیر کئے جانے کے لئے مقرر کی گئی۔“^۳

۱: واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ذاکر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء، ص: ۵۲۵ (نوٹ نمبر: ۸۵)

۲: ستارہ کشمیر (تعلیمی) بنارس، کول عاجز فارسیہ اخبار - ۲۱ یونیورسٹی کلکشن مولانا آزاد لائبریری علی گڑھ

۳: واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ذاکر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء، ص: ۵۲۵

عاجز نے پرورسین کے بعد کلہن کی پیروی میں راجہ جدشتر (دوم کی تخلص نہیں کی) پھر راجہ کلہن (زریندرادت) اور پھر راجہ رنادت کا ذکر کیا ہے اور ان چھ راجاؤں کا ذکر چھوڑ دیا ہے جو رتنہ پوران کے ترجمہ کے بعد دریافت ہوئے ہیں۔ عاجز نے رنادت کی عمر تین سو سال بتائی ہے جو یقیناً ناقابل یقین ہے۔ عار آری رای واقعہ بومہ زوہ سے متعلق داستانیں ناقابل یقین ہیں۔

راجہ بکر مات کے ضمن میں عاجز نے جو یہ بات لکھی ہے کہ اس نے دعاء مانگی تھی کہ اس کے دور حکومت میں کسی کو موت کی آفت کا سامنا نہ کرنا پڑے لیکن جب ایک سیاح راستے میں مرا ہوا پایا گیا تو اس نے اپنے وجود کو ختم کرنے کے لئے خود کو آگ میں ڈال دیا۔ یہ واقعہ اس کی حکومت کے بیسویں سال میں رونما ہوا تھا لیکن عاجز کا بیان کلہن کی تفصیلات سے مختلف ہے کلہن نے راجہ بکر مات کی حکومت کا زمانہ اکتالیس سال بتایا ہے۔

راجہ بالادتیہ کے بارے میں عاجز کا بیان کلہن سے یکسر مختلف ہے۔ راج ترنگنی سے عدم مطابقت کے باعث عاجز کے بیانات تحقیق طلب ہیں بہر حال راجہ بالادتیہ پر خاندان گوند کی حکومت کا خاتمہ ہوتا ہے اور کارکوٹ خاندان کے حکومت کا دور شروع ہوتا ہے۔ راجہ بالادتیہ کے بعد اس کا داماد درلب وردھن کشمیر کا حکمران مقرر ہوا تھا۔ راجہ بالادتیہ کا ذکر عاجز نے خاطر خواہ نہیں کیا۔ راجہ درلب وردھن کے عہد سے متعلق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد کے تحقیقی نوٹ کے بغیر اس کی تاریخ مکمل نہیں سمجھی جاسکتی۔ پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین صاحب کا نوٹ ملاحظہ ہو:

”جدید مورخین نے درلب وردھن کی تخت نشینی (۶۲۵-۶۶۱ عیسوی) کو تاریخ کشمیر کا ایک اہم واقعہ قرار دیا ہے کیونکہ اس دور سے کلہن کی راج ترنگنی میں درج بیشتر بادشاہوں کی شناخت ہوتی ہے اور اساطیری تذکرہ اور دیو مالائی واقعات ختم ہو جاتے ہیں۔ یہ شناخت نہ فقط دوسرے مآخذ اور منابع سے مضبوط ہو جاتی ہے بلکہ سکوں اور غیر کشمیری اسناد اور خاندانی تسلسل سے بھی اس کی تصدیق ہو جاتی ہے۔ بعض جدید مورخین نے لکھا ہے کہ وادی کشمیر میں درلب وردھن کے سکے ملے ہیں جن پر اس کا نام درلب دیو لکھا گیا ہے۔ یہ بھی شاید ممکن ہے کہ اسی بادشاہ کے عہد میں مشہور چینی سیاح ہیون سانگ نے کشمیر کو دیکھا۔ ہیون سانگ کا راجہ نے شایان شان استقبال کیا۔ اس کے بیان سے معلوم ہو جاتا ہے کہ کارکوٹ خاندان کے بانی اس راجہ نے اپنے ملک کی حدود کو بڑھانے

کے اقدام کئے تھے۔ یعنی ٹیکسلا، اُورس (ہزارہ) سمہاپور، راجاپوری (راجوری) پَر وَ نژھ (پونچھ) کشمیر کے باجگزار تھے۔ ٹیکسلا کے بارے میں معلوم ہو جاتا ہے کہ یہ تازہ ہی زیر فرمان آیا تھا ہیون سانگ نے کشمیر کے مغربی اور جنوبی ممالک کو دور میدانوں تک بادشاہ کشمیر کے زیر نگیں پایا تھا۔ گوکہ ہیون سانگ نے اس وقت کے کشمیر کی سیاسی حالت کا کوئی ذکر نہیں کیا ہے لیکن مجموعی طور پر سکون و راحت کا فرما تھے۔ بدھ مت کے پیروؤں کی کثرت تھی اور خود بادشاہ بدھ مت کی طرف خاصا مائل تھا گوکہ برہمنی اقتدار کو قائم کرنے کے مقصد سے مندر بھی بن رہے تھے جیسا کہ کلہن نے بھی مندروں کی تعمیر کی طرف اشارہ کیا ہے۔ بعض جدید مورخوں نے یقینی طور پر اس راجہ کے عہد میں ہیون سانگ کی کشمیر آمد کا تذکرہ کیا ہے اور اسے ایک اہم واقعہ قرار دیا ہے۔ انھوں نے لکھا ہے کہ یہ چینی مسافر سال ۶۳۱ عیسوی میں کشمیر آیا اور دار الخلافہ میں داخل ہو کر راجہ کے ماموں نے اس کا استقبال کیا۔ بعد میں خود راجہ نے شہر سے باہر اس کا استقبال اپنے ایک ہزار امراء اور بدھ پجاریوں اور دوسرے اراکین کی ہمراہی میں کیا۔ ہاتھی پر سوار ہیون سانگ نے بدھ دہار میں پہلی رات گزاری اور بعد میں شاہی محل میں سکونت پذیر ہوا۔ سنسکرت کی قلمی کتابوں کے نقول لکھنے کے لئے بیس کاتبوں کی خدمات اس مہمان کے لئے مہیا کی گئیں۔ وادی میں موجودہ تمام بدھ خانقاہوں کو ہیون سانگ نے دیکھا۔ دو سال اپنا کام مکمل کر چکنے کے بعد وہ اپنے وطن چلا گیا۔ اپنے بیان میں ہیون سانگ نے لکھا کہ کشمیر میں میوؤں، پھولوں کی، زعفران کی اور طبی جڑی بوٹیوں کی بہتات ہے۔ ایک سو کے قریب بدھ خانقاہیں اور چار اشوک کے بنائے چیتیہ (جن میں مہاتما بدھ کی بعض جسمانی اشیاء رکھی ہوئی ہیں) اور پانچ ہزار بدھ روحانی شخصیتیں ہیں۔ کشمیریوں کے بارے میں لکھا ہے کہ یہ ڈرپوک ہیں، وعدہ خلاف لوگ ہیں، خوبصورت ہیں لیکن دھوکے باز۔ علم حاصل کرنے کا شوق رکھتے ہیں اور مذہب کے معاملے میں راسخ العقیدہ بھی ہیں لیکن آزاد خیال بھی یعنی بدھ مت کے سخت پیروکار ہیں لیکن دوسرے مذہبوں کو بھی غور سے دیکھتے ہیں۔ ہیون سانگ کے بیان کے مطابق اس وقت کشمیر بہت پھیل چکا تھا پنجاب تک اس کی حدود تھیں۔ تاجاشی لو (ٹیکسلا) سنگ ہاپوکو (سمہاپور یا سلسلہ کوہستان نمک) و لاشیہ (اُورس یا ہزارہ) یمن نوژو (پونچھ) اور ہالوشے پولو (راجوری) کشمیر کے علاقے تھے۔ ہیون سانگ نے مزید لکھا ہے کہ فنوج کے راجہ ہرش نے کشمیر کے راجہ سے زبردستی مہاتما بدھ کا مقدس دانت چھین کر لے لیا۔ راجہ فنوج (۶۰۶-۶۴۷ عیسوی) بے شک ایک طاقتور راجہ تھا جس نے گپت خاندان کے زوال کے بعد براعظم کے ایک بڑے حصے کو فتح کر لیا لیکن اس کی ہیون سانگ سے بھی کوئی شہادت نہیں ملتی کہ کشمیر بھی اس کے زیر

فرمان تھا۔ چینی تذکروں سے البتہ یہ معلوم ہوتا ہے کہ توکو پانامی بادشاہ سال ۶۲۷-۶۳۹ عیسوی تک کشمیری راہوں کی محافظت کرتا رہا اور اس چینی سیاح کا حفاظت سے کئی مہن (کابل) سے کشمیر تک آنے کا ذمہ دار رہا۔ چونکہ توکو پا کی شناخت درلب وردھن کے ساتھ کی گئی ہے اس لئے ایسا معلوم ہوتا ہے کہ کشمیر اس زمانے میں ایک طاقتور سلطنت رہی ہوگی۔ کئی اور جدید محققین اور مورخین نے بھی اس بات کی تائید کی ہے کہ درلب وردھن کی تخت نشینی کے ساتھ یعنی کارکوٹ خاندان کی حکومت قائم ہو جانے کے بعد کشمیر کی تاریخ معتبر اور حقیقت کے قریب ہو جاتی ہے اور اہم بادشاہوں اور واقعات کی تصدیق سکوں سے بھی ہو جاتی ہے اور غیر ملکی سیاحوں کے تذکروں سے بھی۔ انہوں نے لکھا ہے کہ درلب وردھن نے سال ۶۲۷ سے ۶۶۳ عیسوی تک حکومت کی اور چینی مسافر ہیون سانگ اسی بادشاہ کے عہد میں کشمیر آیا اور بادشاہ نے درنگہ بل بارہمولہ میں ذاتی طور پر اس کا استقبال کیا اور بیس کا تب اور پانچ خدمت گزار اس کے لئے مقرر کئے۔ دو سال تک یہ مسافر بادشاہ کا مہمان رہا اور اس عرصہ میں اس نے شاستروں اور سوتروں کا مطالعہ کیا۔ ہندوستان اور وسط ایشیا میں سولہ سال کی سیاحت میں متواتر دو سال کا اس کا کشمیر میں قیام نسبتاً خاصا طویل عرصہ ہے کشمیر کے بارے میں ہیون سانگ کے بیانات بڑے اہم ہیں۔ ہیون سانگ کے مطابق کشمیر کا راجہ بڑا روادار تھا اور بدھوں کا احترام کرتا تھا اور ان کے لئے وہاں بھی بنوائے تھے۔ وادی میں بدھ مت رائج تھا اور خود راجہ بھی اس کی طرف راغب تھا۔ برہمن دھرم کا احیاء ہو رہا تھا اور راجہ نے ان کے لئے بھی مندر بنوائے تھے جیسا کہ راج ترنگی سے بھی ظاہر ہوتا ہے۔ کشمیر خوشحال تھا اور پرسکون۔ کشمیر کا سیاسی اقتدار مغرب اور جنوب کے علاقوں تک پھیلا ہوا تھا جن میں راجاپوری (راجوری)، پرنوت سا (پونچھ) بھمبر، اُورس (ہزارہ) تک شیشیل (ٹیکسال) سہاپور بھی شامل تھے۔ چینی تذکروں میں درلب وردھن کا ذکر توکو پا کے نام سے ہوا ہے جو چینیسی کئی مہن (کشمیر) تک کی شاہراہوں کا (قرار قورم سے) محافظ تھا۔ درلب وردھن کے سکے بھی زمین میں سے دستیاب ہو چکے ہیں۔ ان مورخوں نے یہ بھی لکھا ہے کہ کشمیر کو سیلاب کی وجہ سے کافی نقصان پہنچا اور یہ وادی تقریباً ایک جھیل سی بن گئی۔ ہزاروں مکان گر گئے اور لاکھوں لوگ ڈوب گئے اور بے گھر ہوئے۔ بادشاہ اور اس کی رانی اننگ لیکھا دونوں نے اس موقع پر رعایا کی بڑی خدمت کی۔ رانی عالموں اور عام لوگوں کی خدمت کیا کرتی تھی اور اس بارے میں اس کا سلوک بدھوں اور برہمنوں کا ساتھ یکساں تھا۔^۱

۱. واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء، ص: ۵۵۰-۵۳۹

راجہ درلب وردھن کے بعد پرتاپ ادتیہ کے حکمراں ہونے کا ذکر ہے۔ عاجز نے پرتاپ دتیہ کو پسرزادہ راجہ درلب وردھن بتایا ہے کلہن نے راج ترنگنی میں لکھا ہے کہ درلب وردھن کے بعد رانی انگ لیکھا کا بیٹا درلبھک حکمراں ہوا اور اس نے پرتاپ دتیہ دوم کا نام اختیار کیا۔ عاجز نے سوداگر لون کے بارے میں لکھا ہے کہ وہ دکن سے آیا تھا لیکن راج ترنگنی میں دکن کے بجائے روہتک ہے اور تاریخ حسن میں مالوہ۔

راجہ للتاد کی تفصیلات میں عاجز نے کلہن کے علاوہ ایسا لگتا ہے کہ رتا کرپوران کے فارسی ترجمہ سے بھی استفادہ کیا ہے۔ عاجز نے کوالیا پیڈ کے بعد مہر آدت کا ذکر کیا ہے اور اس کی مدت حکومت سات سال بتائی ہے اور اس کے دور حکومت کو عدل و انصاف سے عبارت قرار دیا ہے۔ عاجز نے بالادتیہ کے ضمن میں جن تفصیلات کا ذکر کیا ہے ان میں سے بیشتر وہ ہیں جو کلہن کی تاریخ میں جیا پیڈ اور ججہ کے ضمن میں آئی ہیں۔

راجہ للتاد پیڈ کو عاجز نے پرتاپ پیڈ کا بھائی بتایا ہے اور کلہن نے جیا پیڈ کا بیٹا۔ عاجز نے للتاپیڈ کے بعد سنگرام پیڈ کا ذکر کیا ہے لیکن دوم کی تخصیص نہیں کی ہے۔

راجہ سنگرام پیڈ کے بعد عاجز نے راجہ جیادت کا دور بتایا ہے اور جیادت کی مدت حکومت تیس سال بتائی ہے یہاں عاجز سے اشتباہ ہوا ہے اس کے بعد عاجز نے جیا پیڈ کا دور بتایا ہے اور پھر اجیتا پیڈ۔ عاجز کے مطابق جیا پیڈ کا زمانہ حکومت بائیس سال کا ہے اور اجیتا پیڈ ابن تر بھونند کا دور حکومت چھبیس سال کا ہے عاجز کے یہاں تمام بیانات تحقیق طلب ہیں اجیتا پیڈ کو عاجز نے راجہ تر بھونند کا بیٹا بتایا ہے۔ کلہن کے مطابق سنگرام پیڈ دوم کے بعد چیت جیا پیڈ اور پھر اجیتا پیڈ کشمیر کے راجہ ہوئے تھے۔

کلہن کے مطابق چیت جیا پیڈ کی مدت حکومت بارہ سال ہے اجیتا پیڈ کے بارے میں کلہن نے لکھا ہے ”راجہ پیہ اور راجہ میگھاولی کے بیٹے تر بھون پیڈ کو اس کے سازشوں سے الگ تھگ رہنے کی وجہ سے نظر انداز کر کے چیت دیوی کے بطن سے دوسرے بیٹے اجیتا پیڈ کو اس کے ایک ماموں اُت پل نے زبردستی سے تخت پر بیٹھا دیا۔“

عاجز نے راجہ اجیتا پیڈ کے بعد سنگرام دوم کے بیٹے انگ پیڈ اور اندا بن جیا پیڈ کا ذکر کیا ہے اور اسی کو کار کوٹ خاندان کا آخری بادشاہ قرار دیا ہے جب کہ کلہن کے مطابق انگ پیڈ کے بعد اُت پلا پیڈ ابن اجیتا پیڈ

Kalhana's Rajatarangni Vol-1 (Book-IV) Tr. by: M.A. Stein Motilal Banarsidas, Reprint-Delhi-1979, P-121, Note-11

تاریخ حسن، جلد دوم، پیپر غلام حسن، کوشیہا، ریسرچ اینڈ پبلیکیشن ڈیپارٹمنٹ، جموں کشمیر یونیورسٹی، ۱۹۷۹ء، صفحہ ۱۲۱۔
 Kalhana's Rajatarangni, vol-1 (Introduction) Tr. by: M.A. Stein, Motilal Banarsidas, Reprint-Delhi-1979, P-95.
 افسانہ، کوشیہا، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جو اینڈ لٹریچر سوسائٹی، ریسرچ سنٹر، سمری نگر، اپریل ۱۹۷۹ء

کشمیر کا حکمران ہوا اور اسی پر کارکوٹ خاندان کا خاتمہ ہوا۔ کارکوٹ خاندان کے خاتمہ کے بعد کشمیر کا راجہ اونتی ورمن ہوا۔ اس راجہ کا دور امن و امان، عدل و انصاف اور ترقی کے دور سے عبارت ہے اس نے کئی مندر اور اگر ہا تعمیر کرائے تھے لیکن عاجز نے ان تفصیلات کا ذکر نہیں کیا ہے۔ عاجز نے اونتی ورمن کی تخت نشینی کا سال ۲۸۸ بتایا ہے جبکہ کلہن نے ۳۹۳۱ (لوک سال) کو سال تخت نشینی قرار دیا ہے۔ عاجز نے ۲۸۸ کے ساتھ اگرچہ ہجری کی وضاحت نہیں کی لیکن اغلب یہ ہے کہ اس کی مراد ہجری سے ہی ہے۔ عیسوی کلینڈر کے مطابق اونتی ورمن ۵۶-۸۵۵ میں تخت نشین ہوا تھا اور وہ ۸۸۳ تک حکمران رہا ہے۔ لوک سال کے مطابق ۳۹۳۱ میں تخت نشین ہوا تھا اور ۳۹۵۹ تک اس کی وفات ہوئی۔ اس طرح اس نے ۲۸ سال حکومت کی۔ عاجز نے اس کی مدت حکومت ۲۸ سال تین ماہ اور تین دن بتائی ہے جو صحیح ہے اس اعتبار سے سن ۲۸۸ میں اونتی ورمن کی تخت نشینی بے بنیاد ہو جاتی ہے۔

راجہ سنکت کی مدت حکومت کے سلسلے میں بھی عاجز اور کلہن میں فرق ہے معلوم نہیں کن بنیادوں پر عاجز نے مدت حکومت دو دن بتایا ہے جب کہ کلہن کے مطابق اس نے دس دن حکومت کی۔ عاجز نے پارت کی تخت نشینی کا سال ۳۳۸ لکھا ہے لیکن یہ واضح نہیں کیا کہ کس کلینڈر کے مطابق۔ یقیناً یہ ہجری سنہ ہے۔ کلہن نے لوک سال ۳۹۹۷ بتایا ہے جس کا عیسوی سال ۹۲۱ ہے۔ کلہن نے اسے زرجت ورمما کا بیٹا بتایا ہے۔ عاجز پارت ابن ورمما لکھتے ہیں راجہ زرجت ورمما کا زمانہ حکومت عاجز نے ایک سال آٹھ ماہ لکھا ہے جب کہ کلہن نے دو سال بتایا ہے۔

شورورما کی مدت حکومت عاجز نے دو سال بتائی ہے جب کہ کلہن کے بیان سے معلوم ہوتا ہے کہ اس کی مدت حکومت ایک سال تھی۔ راجہ شورورما کے بعد عاجز نے راجہ پارت کی دوسری مدت حکومت کا ذکر نہیں کیا ہے اور شورورما کے بعد عاجز نے شکروردھن ابن میروردھن، چکروردھن کے دوسری بار راج گدی حاصل کرنے، راجہ امت ابن پرت کی حکومت اور پھر شورورما کی دوسری بار حکومت کا ذکر کیا ہے اور اسی کو خمار خاندان کا آخری حکمران بتایا ہے۔ عاجز کے بموجب خمار خاندان میں گیارہ راجا ہوئے تھے اور ان گیارہ راجاؤں کی مدت حکومت ۸۳ (۸۳) سال اور تین ماہ کی تھی۔ شکروردھن نے دوسری بار عاجز کے بموجب تین سال، انمٹانے دو سال اور شورورمن نے ایک ماہ حکومت کی تھی۔ عاجز کے بیان کلہن سے مطابقت نہیں

رکھتے۔ کلہن کے مطابق شورورما کے بعد راجہ پارت، چکرورمن، راجہ شنھوورمن، چکرورمن تیسری بار۔ عاجز نے چونکہ چکرورمن کے تیسری بار راج گدی حاصل کرنے کا ذکر نہیں کیا ہے لہذا چکرورمن کے دوسرے دور حکومت میں جو اس نے تفصیلات دی ہیں وہ کلہن کے مطابق اس کے تیسرے دور حکومت سے تعلق رکھتی ہیں۔ اس سلسلہ میں پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد کی یہ رائے ملاحظہ ہو:

”کلہن نے آٹھ جانشینوں کا ذکر کیا ہے۔ مورخ حسن نے ۹۴ رسال لکھی ہے لیکن راجاؤں کی تعداد نہیں لکھی ہے۔ دراصل اس خاندان کے جن بادشاہوں نے حکومت کی ان کی تفصیل اور مدت یوں ہے:

(۱) اونتی ورمن = ۸۵۵ - ۸۸۳ = ۲۸ رسال (۲) شنکرورمن = ۸۸۳ - ۹۰۲ = ۱۹ رسال (۳) گوپال ورمن = ۹۰۲ - ۹۰۴ = ۲ رسال (۴) راجہ سنگت = ۹۰۴ = دس دن (۵) سوگندھا رانی = ۹۰۴ - ۹۰۶ = ۲ رسال (۶) راجہ پارتھ = ۹۰۶ - ۹۲۱ = ۱۵ رسال (۷) راجہ زرجت ورمن = ۹۲۱ - ۹۲۳ = ۲ رسال (۸) راجہ چکرورمن = ۹۲۳ - ۹۳۳ = ۱۰ رسال (۹) راجہ شورورمن = ۹۳۳ - ۹۳۳ = ایک سال (۱۰) راجہ پارتھ (دوسری بار) = ۹۳۴ - ۹۳۵ = ایک سال (۱۱) راجہ چکرورمن (دوسری بار) = ۹۳۵ = ایک سال (۱۲) راجہ شنھوورمن = ۹۳۵ - ۹۳۶ = ایک سال (۱۳) چکرورمن (تیسری بار) = ۹۳۶ - ۹۳۷ = ایک سال (۱۴) اُونتیاونتی = ۹۳۷ - ۹۳۹ = ۲ رسال (۱۵) راجہ شورورمن ثانی = ۹۳۹ = ایک سال۔ یہ فہرست کلہن کی ہے اور مدت بھی اُسی کی درج کی ہوئی ہے جو ٹھیک ۸۶ رسال اور دس دن ہے۔ جب کہ تاریخ حسن کے مطابق ۹۲ رسال نو ماہ اور چوبیس دن ہے۔ دونوں مورخین کے بیان کے مطابق ۱۵ راجاؤں نے حکومت کی جن میں پارتھ نے دوبار اور چکرورمن نے تین بار حکمرانی کی ہے اور مدت کے لحاظ سے بہر حال ان دونوں کو حکمرانوں کے حساب میں لانا لازمی ہے لیکن اگر حکمرانوں کی تعداد کو فقط شمار کیا جائے تب بھی ان کی تعداد تیرہ ہو جاتی ہے۔ بہر حال مدت اور تعداد کے لحاظ سے ہم کلہن، حسن اور واقعات کشمیر کے اختلافات کو تینوں مؤلفین کی سہل انگاری پر محمول کر سکتے ہیں،^۱

جشش کر دیو (Yasaskardeya) کے ذکر میں عاجز نے لکھا ہے کہ کشمیر کی حکومت پھر پرورسین کے خاندان میں لوٹ گئی اور جشش کر دیو کو پرورسین کے خاندان کا بتایا ہے۔ عاجز نے مدت حکومت اور سنین کے سلسلہ

۱: واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلاک ریسرچ سینٹر سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء، ص: ۸۷-۵۸۶ (نوٹ نمبر ۱۳۱)

میں سہل انگاری سے کام لیا ہے یہاں پر اسے سہو ہوا ہے کیونکہ راجہ شورور من جس کی مدت حکومت اس نے صرف ایک ماہ بتائی ہے وہ ۳۷۱ میں تخت حکومت پر بیٹھا تھا ۳۷۱ میں ہی اس کا عہد ختم ہو گیا اور ۳۷۱ میں ہی جشش کر دیو کو راج گدی ملی تھی۔ جشش کر دیو نے ۳۸۰ تک حکومت کی۔ اس طرح جشش کر دیو کی مدت حکومت نو سال برآمد ہوتی ہے نہ کہ تین سال جیسا کہ عاجز نے لکھا ہے۔ مورخ حسن نے جشش کر دیو کی مدت حکومت نو سال اور نو ماہ بتائی ہے!

راجہ ابھیمنیو کو عاجز نے ایک غیر جفا پسند بادشاہ قرار دیا ہے لیکن کلہن کے مطابق اس کا عہد رانی ددا کی وجہ سے بغاوتوں اور کینہ تیزی سے عبارت ہے۔ عاجز نے ہمک اور ارمنگ کی بغاوت اور جنگ کی جگہ پر سپور بتایا ہے عاجز اور کلہن کے بیانات میں یہاں بھی اختلاف ہے۔ عاجز ہمک کو ترک قرار دیتے ہیں لیکن پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد صاحب اسے تسلیم نہیں کرتے:

”ہمک کے بارے میں بعض مورخوں نے لکھا ہے کہ وہ ایک ترک تھا لیکن ہم اسے نہیں مانتے کہ ہمک ترک تھا کیونکہ اس صورت میں کلہن پنڈت ضرور ہمک تر شک لکھتا یا اسے پلچھ کے نام سے یاد کرتا جیسا کہ وہ ہر ترک کی مسلمان سے مخاطب ہوتا ہے“^۱

راجہ ابھیمنیو کے بعد نند گپت کی مدت حکومت عاجز نے ایک سال ایک ماہ اور نو دن بتائی ہے۔ عاجز نے نند گپت کی موت کے سبب کا ذکر نہیں کیا جب کہ کلہن نے ددا (نند گپت کی دادی) کو نند گپت کی موت کا سبب بتایا ہے۔

عاجز نے تر بھون ابن راجہ او بہ من (ابھیمنیو) کی مدت حکومت گیارہ سال بتائی ہے جب کہ حسن کے مطابق اس کی مدت حکومت دو سال ہے۔^۲

۱: تاریخ حسن، جلد دوم، پیر غلام حسن کھوسھی، ریسرچ اینڈ پبلیکیشن ڈیپارٹمنٹ جموں و کشمیر، سرینگر۔ ص: ۱۱۰

۲: واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلاک ریسرچ سینٹر سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء، ص: ۵۹۳

۳: تاریخ حسن، جلد دوم، پیر غلام حسن کھوسھی، ریسرچ اینڈ پبلیکیشن ڈیپارٹمنٹ جموں و کشمیر، سرینگر۔ ص: ۱۱۳

بھیم گپت ابن اوبہ من کی مدت حکومت عاجز نے چار سال تین ماہ بتائی ہے۔ عاجز نے بگرہ راج کو برادر زادہ رانی لکھا ہے اور کلہن نے اسے ددا کا بھائی بتایا ہے۔ رانی ددا کی تیس (۲۳) سال اور چھ ماہ حکومت کے بعد

۱: راج ترنگنی اور تاریخ حسن دونوں نے راجہ بھیم گپت کے بعد ددارانی کا ذکر کیا ہے۔ کلہن نے لکھا ہے کہ بھیم گپت کو اذیتوں سے مار ڈالنے کے بعد رانی ددا خود تخت نشین ہوئی (لوکک سال ۴۰۵۶-۱-۹۸۰ء)۔ رانی کے عاشق کی یعنی تنگ کی تقدیر ہی بدل گئی وہ وزیر اعظم بن گیا اور اس کے بھائی وزیر۔ انہوں نے مل کر سازش کی اور ددا کے بھائی وگرہ راج کو کشمیر لے آئے۔ اس نے برہمنوں کو رشوتیں دیں کہ بدامنی پھیلانے کے لئے وہ فاقہ کشی کریں لیکن ددارانی کی رشوت زیادہ بھاری ثابت ہوئی اور برہمنوں نے فاقہ کشی توڑ ڈالی اور وگرہ راج واپس چلا گیا۔ صاحب اختیار تنگ نے باغی عہدیداروں کو قتل کر ڈالا اور جو جلا وطن ہوئے تھے انہیں واپس بلا لیا گیا ان میں رکت کا بیٹا سولکن اور دوسرے بڑے بڑے مشیر بھی تھے۔ وگرہ راج نے خفیہ سازشیوں کے ہاتھ برہمنوں کو پھر فاقہ کشی کے لئے رشوت بھیج دی لیکن تنگ کی رقم بڑھ کر تھی اس لئے برہمنوں نے اسے ہیز کیا۔ پھلکن کی موت کے بعد راجپوری کے حکمران پرتھوی پال نے ایک تنگ دڑہ پر آ کر حملہ کیا جس میں بہت سی کشمیری فوج تباہ ہو گئی لیکن تنگ ایک اور راہ سے راجپوری میں داخل ہوا اور پھتری پال کو زیر کر لیا۔ تنگ نے سرینگر لوٹ کر ایک اور مہم میں ڈامروں کو قتل کر ڈالا۔ اب ددارانی نے اپنے بھتیجوں میں سے ایک سنگرام راج کو ولی عہد بنایا اور جب رانی نے لوکک سال ۴۰۷۹ (۱۰۰۳ء) میں وفات پائی تو ولی عہد سنگرام راج تخت نشین ہوا۔ چونسٹھ سال ڈیڑھ ماہ اور آٹھ دن تک اس خاندان کے دس راجاؤں نے حکومت کی اور عیش و عشرت کے مزے لوٹ لئے۔

جدید مورخوں نے بھی کلہن کے ہی اوپر میں درج کئے گئے حالات اور سیاسی واقعات کا اعادہ کیا ہے اور بعضوں نے لکھا ہے کہ وگرہ راج جو لوہر سے آیا تھا ددارانی کا بھائی بلکہ بھائی کا بیٹا (بھتیجا) تھا جب کہ بعضوں نے لکھا ہے کہ ددا کا ایک شہ داتا تھا۔ ددا کے مجموعی کردار کا تجزیہ کرتے ہوئے جدید مورخین نے لکھا ہے کہ ددارانی تقریباً نصف صد تک کشمیر کی سیاست پر غالب رہی۔ اول کشمیر گپت کی ملکہ کی حیثیت سے، پھر اپنے بیٹے اور پوتوں کے صاحب اقتدار والی اور اس کے بعد ایک آزاد ملکہ کی حیثیت میں۔ وہ کئی طرح سے ایک قابل ستائش عورت تھی۔ خوبصورت تھی۔ اس میں زبردست شہوانی کشش تھی گولنگڑی ہونے کا بھی عیب رکھتی تھی لیکن کھیل کود کی شوقین تھی اس

راجہ سنگراج ابن اودی راج کی مدت حکومت کو بیان کرنے میں عاجز نے غفلت سے کام لیا ہے اور یہ لکھا ہے کہ راجہ معدہ کی بیماری میں مبتلا ہو کر چار سال کی مدت میں جاں بحق ہو گیا تھا۔ کلہن نے ۴۰۷۹ (لوکک - ۱۰۰۳ AD) ل

لئے اس عیب کو ایک دوسری عورت کی پیٹھ پر چڑھ کر نظر انداز کرتی تھی۔ جرأت مند تھی، مضبوط ارادے والی تھی، سخت پریشان کن حالات میں بھی ہمت نہیں ہارتی تھی۔ ذہین تھی، شاطر تھی اور انسانی طبائع کی آشنا تھی۔ لیکن یہ سب کچھ ہوتے ہوئے بھی شہوت ران تھی بلکہ شہوت کی رانی تھی۔ بدچلن تھی، آوارہ ملکہ تھی، بدکار تھی، اور عیاشی کی رسیا۔ اقتدار کی ہوس اور حرص نے اسے پابندیوں کے سرحدوں سے بھی پرے اُچھال دیا تھا اس لئے اس میں کوئی حیرانگی نہیں کہ اس کے عہد میں پست قسم کی سیاست، سازش، غداری، ظلم، بد معاشی اور قتل و لوٹ اور غارتگری کا غلبہ رہا۔ اگرچہ کشمیر کی تاریخ میں اس کے بعد بھی ایسے حکمران ہماری نظر سے گزرتے ہیں جو اخلاق سوزی اور دیگر بد کرداری سے بھرپور عیوب سے عاری نہیں تھے لیکن ددارانی ان کاموں میں لاجواب تھی۔ ان عیوب کے ہوتے ہوئے بھی ددارانی میں یہ قابلیت تھی کہ وہ ان تمام دشواریوں کا مقابلہ کر پائی جن کا اسے ہر وقت سامنا رہا اور بغیر کسی دخل اندازی کے لمبے عرصے تک کشمیر پر مطلق العنان حکمران رہی۔ اس سے واضح ہو جاتا ہے کہ اس میں بلند سیاسی اور ملکی امور نبھانے کا سلیقہ تھا۔ کشمیر کو اپنی آخری عمر تک اپنے زیر فرمان رکھنے کی اہلیت ددارانی کی خاصیتوں میں سے ہے اور خاموشی کے ساتھ اسے اپنے خاندان کے لوگوں کو حوالے کرنے کی حقیقت بھی اس کا ایک کارنامہ ہے..... ہمارے خیال میں ددارانی کو ان کامیابیوں کی ذمہ دار تھا اس کی ذات نہیں تھی بلکہ وہ تمام عہدیدار یا وزراء بھی تھے جو ددارانی کے حسن کے چراغ کے گرد منڈلاتے تھے اور جن میں اُس کی ایک آزاد ملکہ ہونے کے دور میں خاص کرننگ (تنگ) کا حصہ بہت نمایاں ہے جو بقول کلہن اس کا عاشق تھا اور بقول حسن اس کا شوہر۔ تنگ سے پہلے اس اقتدار کی بھوک اور بد کردار عورت نے اپنے کم سن پوتوں بلکہ اپنے بیٹے کو بھی زہر دے کر مار ڈالا جبکہ وہ بے قصور اور بے گناہ تھے۔ ددارانی کی تصویر کو اس رخ سے دیکھیں تو ایک ایسی راکھش عورت کی صورت ابھرتی ہے جس کے کئی ہاتھوں میں اپنے پوتے مقتول ہوتے دکھائی دے رہے ہیں اور جس کے نوکیلے دانتوں میں اس کا اپنا بیٹا بھی منیو چلا چلا کر جان دیتے ہوئے لہو بہا رہا ہے۔ رانی نے جو مندر وغیرہ بنائے ان کے اغراض محض سیاسی تھے تاکہ بادشاہ گر لیکن رشوت خور برہمن طبقے کو خوش کر کے انہیں ہر وقت اپنی مقصد برآری کے لئے استعمال کر سکے۔ (واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء، ۵۹۵-۵۹۷ (نوٹ نمبر ۱۳۲))

۱۵۲۸ A.D

سال) میں سنگرام راج کی تخت نشینی بتائی ہے اور سال ۴۱۰۴ (لوکک سال) میں وفات۔ اس طرح کلہن کے مطابق سنگرام راج کی مدت حکومت ۲۵ سال ہے۔ عاجز نے سنگرام راج کے عہد میں سلطان محمود کی فوج کشی پر صرف اتنا لکھا ہے ”پسر دیگر تنگ را بنوازش والتفات مخصوص داشته بدافعہ و محار بہ ترکان کہ در آن زمان بقصد تسخیر و تخریب کشمیر آمدہ بودند نامزد فرمود و بمردی و مردانگی ترکان را شکستہ ہر سہ بکار آمدند“

یہ صریحاً ایک غیر ذمہ دارانہ بیان ہے اس سلسلہ میں پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد صاحب کی رائے قابل غور ہے ”جدید مورخین نے بھی راجہ سنگرام راج کے عہد کے واقعات کے بیان میں کلہن کی تائید کی ہے اور سلطان محمود غزنوی کی فوجوں سے تنگ کے مقابلے میں آنے کا اور تنگ کے شکست خوردگی کی حالت میں ٹوٹ پھوٹ کر کشمیر لوٹ آنے کا ذکر کیا ہے۔ انہوں نے لکھا ہے سنگرام راج کی حکومت ختم ہونے سے پہلے سلطان محمود غزنوی نے کشمیر کو فتح کرنے کی کوشش کی۔ اگرچہ کلہن نے اس بارے میں خاموشی کا انتخاب کیا ہے لیکن اُس کے کشمیری فوجی سرداروں کی بزدلانہ مراجعت کرنے کے بیان سے اس کا اشارہ ضرور ملتا ہے۔ شاید یہ تب ہوا ہے جب ترلوچن پال کو ہرانے کے بعد سلطان محمود غزنوی کشمیر کے پہاڑوں کے دامن کی طرف بڑھ رہا تھا اور جنگی قیدیوں اور سونے کے ہمراہ اور کئی کافروں کو اسلام میں لانے اور اسلام کی بنیاد ڈال دینے کے بعد واپس غزنی چلا گیا۔ سال ۱۰۱۵ء میں سلطان پھر کشمیری سرحدوں پر دکھائی دیا تاکہ چند باغی والیوں اور چند قلعوں کو زیر کرے جو وہ پہلے نہیں کر چکا تھا۔ ان قلعوں میں ایک لوہ کوٹ یا لوہر کا قلعہ تھا جو توس میدان کے قریب تھا۔ سال ۱۰۲۱ء میں محمود نے کشمیر پر ایک اور حملہ کیا اور اس بار بھی لوہ کوٹ کا قلعہ اس کی نظر میں تھا لیکن ایک ماہ کے محاصرہ کے بعد واپس چلا گیا۔ لوہر کوٹ کا قلعہ آج کل بارتیل کہلاتا ہے۔ مورخین نے لکھا ہے کہ ابوریحان البیروٹی سلطان کا وزیر اور دانشمند مورخ اس حملے میں سلطان کے ہمراہ تھا۔ البیروٹی نے لکھا ہے کہ کچھ عرصہ بعد جب سخت برف گرنے لگی اور موسم بہت زیادہ سرد ہو گیا تو سلطان محمود غزنوی لوٹنے پر مجبور ہوا۔“

Kathana's Rajatarangni Vol-1 (Introduction) Tr. by: M.A. Stein, Motilal Banarsidas, Reprint-Delhi-1979, P-106.

سلسلہ: تاریخ کشمیر (قلمی) نارتھ کول صاحبزادہ فارسیہ اخبار-۱، یونیورسٹی کلکتہ مولانا آزاد لائبریری علی گڑھ
صفحہ ۱۶، آف

ہر راج ابن سنگراج کی مدت حکومت کے ذکر میں بھی عاجز نے غفلت سے کام لیا ہے اور ۲۲ دن کو ۲۲ سال بتایا ہے کلہن واضحاً لکھتا ہے کہ ہر راج نے صرف ۲۲ دن حکومت کی تھی۔ راجہ اہمت راج کی مدت حکومت عاجز نے ۵۰ سال بتائی ہے جبکہ کلہن کے مطابق راجہ اہمت کی مدت حکومت ۳۵ سال سے زیادہ نہیں ہے۔ مالوہ سے تعمیر معاہد و صوامع کے لئے ایک شخص کا آنا تحقیق طلب ہے راجہ اہمت کو عاجز نے ہر راج کا لڑکا بتایا ہے جب کہ کلہن کے مطابق اسے ہر راج کا بھائی ہونا چاہئے۔

راجہ کلش اور راجہ ہرش کے ذکر میں بھی عاجز کے بیانات ناکافی، تشنہ اور تحقیق طلب ہیں۔ راجہ اہمت کی خود کشی ہرش اور کلش کے درمیان اختلافات کی تفصیلات اور دیگر اہم واقعات بغرض تلخیص چھوڑ دیئے گئے ہیں۔ راجہ اہت کرش کی مدت حکومت عاجز نے ۲۲ دن کے بجائے ۲۲ سال بتائی ہے جو یقیناً غلط ہے۔ اس طرح عاجز کا بتایا ہوا اہت کرش کا سال تخت نشینی بھی غلط ہوا اور اسی طرح راجہ ہرش کی تخت نشینی بھی۔ لیکن عاجز کی یہ اطلاع کہ بجی مل اور اہت کرش کی باہمی جنگ محلہ تاشون میں ہوئی، اہمیت کی حامل ہیں اور اس کی تائید بعد میں حسن نے کی بھی ہے۔

راجہ ہرش کا سال تخت نشینی عاجز نے ۵۶۰ بتایا ہے اور ۵۸۰ میں اس کی وفات کے بعد راجہ اچل کی تخت نشینی، اس اعتبار سے مدت حکومت ۲۰ سال ہونا چاہئے لیکن عاجز نے مدت حکومت ۱۲ سال لکھی ہے۔ تاریخ تخت نشینی کے سلسلہ میں عاجز کی بتائی ہوئی تاریخ قابل قبول نہیں ہے۔ عاجز نے مدن کو ہزال بتایا ہے اور کلہن نے فوجی افسر۔ لیکن مورخ حسن نے بھی مدن کو ہزال ہی لکھا ہے، عاجز کی دکن سے مراد غالباً کرناٹ ہے۔ راجہ اچل کی مدت حکومت کلہن کے مطابق ۱۰ سال چار ماہ اور ایک دن ہے۔

کلہن کی تاریخ کے مطابق راجہ اچل کی تخت نشینی سے لوہر (دوم) خاندان کا آغاز ہوتا ہے۔^۷ عاجز اس

امر کی طرف کوئی اشارہ نہیں کرتا ہے۔ عاجز نے سسل کی دوسری مدت حکومت کا زمانہ دو سال ایک ماہ بتایا ہے

^۷ Kalhana's Rajatarangni Vol-1 (Introduction) Tr. by: M.A. Stein. Motilal Banarsidas Reprint, Delhi-1979, p-108.

^۸ Kalhana's Rajatarangni, Vol-1 (introduction), Tr. by M.A. Stein. Motilal Banarsidas

, Reprint-Delhi-1979, p-109. ^۹ Ibid, Book-IX, p-78, Note-134-135

^{۱۰} تاریخ حسن جلد دوم، پیر غلام حسن کو بھاسی، ریسرچ اینڈ پبلیکیشن ڈیپارٹمنٹ، جوں پور، سری نگر۔ ص ۱۳۵

^{۱۱} Kalhana's Rajatarangni, Vol-1 (introduction), Tr. by M.A. Stein. Motilal Banarsidas

, Reprint-Delhi-1979, p-117

^{۱۲} Kalhana's Rajatarangni, Vol-1 (introduction), Tr. by M.A. Stein. Motilal Banarsidas

, Reprint-Delhi-1979, p-117

اور حسن نے ایک سال تین ماہ اور چوبیس دن لکھا ہے لیکن کلہن کی راج ترنگنی سے یہ نتیجہ برآمد ہوتا ہے کہ راجہ سسل کی دوسری مدت حکومت سات سال سے کم نہ تھی۔^۱

راجہ بے سنگھ کی مدت حکومت عاجز نے ۱۰ سال لکھا ہے۔ عاجز کے مطابق راجہ بے سنگھ نے ۵۹۱ھ سے ۶۰۱ھ تک حکومت کی تھی۔ عاجز نے بغرض اختصار بے سنگھ کے عہد کے بہت سے اہم واقعات کے ذکر سے صرف نظر کیا ہے۔ عاجز اور کلہن میں مطابقت کے بعد بھی کچھ اختلاف نظر آتا ہے۔ ذیل میں پروفیسر ڈاکٹر ٹمس الدین احمد صاحب کے دیئے ہوئے نوٹ سے یہ اشکال بڑی حد تک رفع ہو سکتا ہے:

”پنڈت کلہن نے راجا بے سنگھ کے عہد کی ایک طویل داستان بیان کی ہے۔ واقعات کشمیر کے قارئین کے لئے اس کتاب اور راج ترنگنی اور تاریخ حسن کے درمیان مطابقت پیدا کرنے کے لئے ہم ان دونوں مورخین کے نظریات کو، جیسا کہ ہم اول سے ایسا کرتے آتے ہیں، خلاصہ کے طور پر پیش کر رہے ہیں۔ کلہن نے لکھا ہے کہ بے سنگھ نے وزیروں کا دربار بلایا اور تخت نشین ہونے کے بعد اور ان سے گلے شکوے کرنے کے بعد اس نے شہر میں عام معافی کا اعلان کر دیا۔ اسی اثناء میں گرگ چند کا بیٹا راجہ کے پاس لشکر سمیت آ پہنچا اور اس کے پاس سے رخصت پا کر اس نے بھکشا چار پر حملہ کر کے اس کو تتر بتر کر دیا۔ مید ہا چکر پور سے سچی بھی چل پڑا اور راجہ کی مدد کے لئے سرینگر روانہ ہوا۔ ضلع کھدودی کے جنگجو ڈامر پدم پور میں جمع تھے انہوں نے سریوک کو بھی جان کر اس پر حملہ کر دیا اور اس کو لوٹ لیا لیکن جب دیکھا کہ وہ بھی نہیں ہے تو اس کی جان بچالی اور سچی بغیر کسی روک کے وہاں سے گزر گیا اور راجہ کے پاس حاضر ہوا اور دونوں نے راجہ سسل کے قتل کے سانحہ پر رور و کر دل ہلکا کیا۔ ڈامروں نے ہر اس شخص کو جو راجہ بے سنگھ کے پاس جا رہا تھا یا اس کا طرف دار تھا ڈامروں نے قتل کیا۔ اسی دوران راجہ سسل کی چار رائیوں (چبہ کی رائی دیو لیکھا، اس کی بہن ترل لیکھا، ولا پور کی جھلا اور سگھا کی بیٹی راج لکھشمی) نے شاہی محل کے قریب واقع سکند بھون کے شمشان میں خود کو آگ میں جلا کے ستی کی رسم پوری کی۔

۱: تاریخ حسن، جلد دوم، پیر غلام حسن کھویہا می، ریسرچ اینڈ پبلیکیشن ڈیپارٹمنٹ جموں و کشمیر، سرینگر۔ ص: ۱۴۹

: Kalhana's Rajatarangni, Vol-1 (introduction), Tr. by M.A. Stein. Motilal Banarsidas, Reprint - Delhi-1979, P-119.

ان ہی دنوں میں سسل کے سر کو جو بھکشو بھکشا چر کے سامنے تھا جلا ڈالا گیا۔ بھکشا چار نے ٹکا کے ساتھ مل کر اونٹی پور کے راستے سے شہر کی طرف کوچ کیا۔ راجہ جے سنگھ نے رشوت دے کر کھدودی کے ڈامروں کو اپنے ساتھ ملا لیا اور سچی اور پنچ چندر وغیرہ سرداروں کو بھاس اور اس کے ساتھیوں کی مدد کے لئے اونٹی پورہ بھیج دیا جہاں ٹکا اور اس کے ہمراہیوں نے ان کو محصور کر کے حملہ شروع کیا تھا اور سچی اور اس کے لشکر کو دیکھ کر حملہ آور بھاگ گئے اور بھاس مندر کے محاصرہ سے آزاد ہو کر سچی سے مل گیا۔ اب بھکشا چار نے ڈامروں کو وجیشور میں جمع کر کے شہر کا رخ کیا۔ ادھر سے سچی بھی شہر سے روانہ ہوا اور گمبھرا ندی پر پہنچا۔ طرفین میں جنگ ہوئی سچی نے مردانہ معرکہ کئے اور بھکشا چر بھاگ گیا اور شور پور کا رخ کیا۔ اس طرح سے سچی نے ملک کو دشمنوں سے خالی کرا کے اسے راجہ کے حوالے کر دیا۔ لیکن ڈامروں نے فیصلہ کن جنگ کی ٹھان لی اور دامودر میں زبردست لڑائی ہوئی۔ راجہ اور بھکشا چر دونوں اس جنگ میں ایک دوسرے کے مخالف کے طور پر شریک رہے۔ بھکشا چر کو شکست ہوئی اور وہ بھاگ گیا۔ ڈامر راجہ کے ساتھ مل گئے۔ بھکشا چر سلہری میں جو سرحد پر ایک دشوار گزار مقام ہے پناہ گزین ہوا اور اس کے ہمراہی اس کا ساتھ چھوڑ گئے۔ راجہ جے سنگھ کے دربار میں لکھشمک جو اس کا خاص حاجب تھا کافی صاحب اقتدار بن چکا تھا جو کسی کو اپنے سے بڑھ چڑھ کر دیکھنے کا قائل نہیں تھا۔ چنانچہ جنگ سنگھ جیسے معتبر درباری کے خلاف بھی راجہ کے دل میں نفرت پیدا کی۔ راجہ جے سنگھ سچی کے خدمات کے احترام میں وجیشور چلا گیا جہاں شور پور کی چوکی کے نگہبان نے راجہ کے باپ کے قاتل ات پل (جو پشیمان ناد سے بغاوت برپا کرنے کے ارادے سے چل پڑا تھا) کا سر راجہ کے قدموں پر ڈال دیا۔ راجہ شہر لوٹ آیا۔ جنگ سنگھ کو زیر حراست رکھا گیا۔ راجہ نے سمالا کی طرف کوچ کیا اور دشمنوں کو تباہ کر کے رکھ دیا۔ ان لڑائیوں میں سچی نے ہادی گرام کو بھی آگ لگادی۔ بھکشا چر برابر کشمیر کے تخت کو حاصل کرنے کی فکر میں مضطرب تھا۔ ادھر سے راجہ کا خاص حاجب لکھشمک ذاتی رنجش کی وجہ سے سچی کے خلاف سازشوں کی فکر میں تھا چنانچہ اس نے دھنیہ اور اس کے ساتھیوں کے ساتھ رابطہ قائم کیا۔ راجہ چچک کا شکار ہوا اور سچی نے چاہا کہ راجہ کے دل میں سچی کے خلاف یہ کہہ کر نفرت پیدا کر دی کہ سچی کی اس خواہش میں مکر و فریب اور دغا چھپے ہوئے ہیں۔ راجہ صحت یاب ہوا لیکن خوشیاں منانے پر بھی اس کا دل سچی سے صاف نہ ہو پایا اور اسے اقتدار سے محروم کر دیا۔ سچی کشمیر چھوڑ کر راجپوری چلا گیا۔ سومپال اور کئی اور

سازشیوں نے بھی کوراجہ پر حملہ کرنے کی ترغیب دی۔ سبھی نے سومپال کو تخت کشمیر پر بٹھانے کا وعدہ کیا جس کے عوض سومپال نے اپنی بیٹی اور بھانجی دینے کا وعدہ کیا۔ راجہ بے سنگھ نے چالاکی سے سومپال کو اپنا لیا اور اپنی بیٹی امبا پتیکا (جورانی کلہانیکا کے لطن سے تھی) کی شادی اس سے کر دی اور سومپال نے اپنی بھانجی ناگ لیکھا کی شادی راجہ سے کی۔ ڈامر سرداروں کے خلاف چونکہ کوئی کاروائی نہیں ہو رہی تھی اس لئے یہ سوچ کر کہ ڈامر راجہ بے سنگھ سے الگ ہو گئے ہیں بھکشا چار نے کشمیر پر حملہ کرنے کے خیال سے دشلا تا میں ڈیرے ڈال دئے۔ نکا اور بڑے بڑے ڈامر سرداروں نے بھی بھکشا چر کی حوصلہ افزائی کی اور بانشالا میں آ گیا۔ راجہ نے بھی مقابلہ کے لئے فوجیں بھیج دیں بالآخر بھکشا چر ناکام ہو گیا اور مغلوب ہو کر اس کا سر کاٹ دیا گیا جسے راجہ بے سنگھ کے پاس بھیج دیا جو ان دنوں ویکھشیترا میں مقیم تھا۔ راجہ کو اسی اثناء میں اطلاع ملی کہ لوہر میں لوٹھن نے بغاوت کر کے تاج پہن لیا اور خزانے پر قابض ہو گیا ہے۔ راجہ نے لوہر واپس چھین لینے کے لئے فوجیں بھیج دیں۔ (۱۱۳۰ء) لیکن پسپا ہو گئیں۔ راجہ بے سنگھ نے لوٹھن کے خلاف اپنے منصوبے جاری رکھے۔ بے سنگھ نے لوہر کے اراکین کو کہلا بھیجا کہ رانی سبھا کے لطن سے راجہ سسل کا بیٹا ملار جن تخت کا حقدار ہے ہم اس کو لوہر کا راجہ بنائیں گے۔ لیکن ادھر سے لوٹھن (راجہ بے سنگھ کا چچا) لوہر تخت پر خود کو محفوظ سمجھتا تھا۔ ایک دن وہ شہزادی تیلادنا کی شادی کی تقریب میں شامل ہونے کے لئے ورپت پور چلا گیا تو اس کی غیر حاضری میں ملار جن کو تخت نشین کر دیا گیا۔ (۱۱۳۱ء) ملار جن بڑا نکما ثابت ہوا۔ اس نے لوہر سے تمام نیک اطوار اور دیانت دار لوگوں کو جلا وطن کیا اور فاحشہ عورتوں، تماشا گروں، چاپلوسوں، غلاموں اور بد معاشوں کی صحبت میں رہنے لگا کیونکہ اسے اگلے تمام راجاؤں کے خزانے ہاتھ لگے تھے۔ راجہ نے اپنے پرانے وزیر سبھی کو، جسے اس نے ناراض کر دیا تھا، اپنے ساتھ ملایا۔ لوٹھن اور ملار جن نے کوشٹھیور کے کہنے پر صلح کر لی اور کشمیر پر حملہ کرنے کی غرض سے کوشٹھیور لوٹھن کی معیت میں روانہ ہوا۔ لیکن راجہ کی فوجوں نے اسے شکست دی۔ ادھر سے ملار جن نے اودین نامی ایک شخص کو قتل کر دیا، جو کوشٹھیور کی امان میں تھا، کوشٹھیور نے لوٹھن کے ہمراہ ملار جن پر حملہ کر دیا۔ ان جنگوں میں راجہ بے سنگھ کی درپردہ جیت ہو رہی تھی کیونکہ اس کے دشمن یکے بعد دیگرے قتل ہوتے رہے۔ میدان صاف ہوتے دیکھ کر راجہ بے سنگھ نے لوہر کو فتح کرنے کے لئے سبھی کو بھیج دیا اور ملار جن بھاگ گیا۔ سبھی کی کامیابی

پر راجہ کے درباری اراکین اور دیگر بارسوخ اور مقتدر رئیسوں نے راجہ کے دل میں پھر سے سچی کی نفرت کی آگ کو سلگا دیا اور اس کو قتل کر دیا۔ راجہ نے ملارجن اور دیگر صاحب اقتدار دشمنوں کو بھی اپنی حکمت عملی سے قتل اور قید کروا کے اپنے لئے محفوظ ماحول پیدا کرنے میں کسی حد تک کامیابی حاصل کی۔

کلہن نے راجہ جے سنگھ کے کردار کے بارے میں متضاد باتیں لکھی ہیں۔ کبھی یہ لکھا ہے کہ بعض کند ذہن لوگ اُسے ظالم بلکہ مجسم ظلم سمجھتے ہیں۔ وہ برہمچاریوں کا دشمن بھی رہا اور شور تھ نامی برہمن کو جو ایک بد معاش اہلکار تھا اور سازشی بھی، گلا گھونٹ کر مروا ڈالا لیکن مجموعی طور پر نیک راجہ تھا۔ گوروں، عالموں، برہمنوں اور محتاجوں کی مدد کی۔ عابد لوگوں کے یگ کے سامان خود فراہم کئے۔ سرکاری لکڑی سے سارا شہر نیا بنوایا۔ تعلیم کا مستقل انتظام کیا۔ مندروں کے لئے مستقل اوقاف قائم کئے۔ اپنی چہیتی بیوی رتاد یوی کا وہاں بنوایا اور خوب فیاضی سے کام لیتا رہا۔ وزیروں نے بھی تعمیرات میں بڑھ چڑھ کر حصہ لیا۔ رتاد یوی نے بھی رتاپور میں بڑا مٹھ بنایا۔ ایک گوکل بھی تعمیر کیا۔ راجہ نے اپنے نام پر بھی مٹھ بنوایا جس کے لئے کئی گاؤں وقف کر دیئے۔ راجہ کی فیاضیوں کا یہ عالم تھا کہ اس کے کاریگروں تک نے مندر اور مٹھ تعمیر کئے۔ قحط کے عالم میں بھی راجہ خوراک کی کمی کو پورا کیا کرتا تھا۔

راجہ جے سنگھ نے خارجی سیاسی ماحول بھی اپنے حق میں محفوظ کرنے کی سعی کی۔ ولاپور کے راجہ وکرم راج کو ہٹا کر اس کی جگہ راجہ کلہن کو بٹھادیا۔ کنیا کج اور دیگر علاقوں کے راجاؤں سے دوستی پیدا کی۔ راجہ یشودھر جو دردوں کا راجہ تھا جب مر گیا تو اس کی بیوہ سے اُس کے وزیر ودا سہا کی محبت ہو گئی اور وہ اسی راہ سے راج پاٹ کا مالک بن گیا۔ اس نے راجہ کے دشمنوں سے ہاتھ ملایا بلکہ لو تھن کو بھی راجہ کے خلاف اکساتا رہا۔ لو تھن نے مشہور ڈامر سردار انکار چکر اور دیگر ڈامر رؤسا سے مل کر سازشیں کیں۔ راجہ نے دوار پتی (سرحدوں کے نگہبان) اُدوے سنگھ کو مقابلے پر بھیج دیا۔ دشمنوں کے ساتھ راجہ سسل کا بیٹا وگرہ راج اور راجہ سلہن کا بیٹا بھوج بھی شریک تھے۔ اسی بغاوت کے ساتھ سارے دشمنوں نے سرکھڑا کیا۔ راجہ نے مشورہ کرنے کے بعد دھنیہ کو مقابلے پر بھیج دیا اور شسٹھ چندر کو (پنج چندر کا چھوٹا بھائی) بھی روانہ کر دیا گیا۔ گوکہ شاہی فوج تین چار ماہ تک ثابت قدم رہی لیکن دشمنوں پر غالب نہ آسکی لیکن آخر کار سرھشلا قلعہ جہاں دشمن مضبوطی سے جم کر مقابلہ کرتے رہے، کا محاصرہ کیا گیا (۱۱۴۴ء)۔ قلعہ سرھشلا میں

محصورین میں کمزوری آگئی۔ دھنیہ نے اُن میں سے بعض کو اپنا طرفدار بنایا، خود قلعہ میں سازشیں ہونے لگیں سرداروں نے ایک دوسرے کی بیویوں سے عشق کیا۔ انکار چکر ڈامر سردار کی بیوی ششٹھ چندر کے مردانہ حسن پر فریفتہ ہوگئی اور وہ اپنے شوہر کو قتل کرنے کا منصوبہ سوچنے لگی۔ انکار چکر نے اطاعت قبول کی۔ لوٹھن اور وگرہ راج بھی دھنیہ کے حوالے کر دیا گیا۔ دشمن کے سپاہیوں کو قید کر لیا گیا اور انہیں سرینگر لایا گیا۔ لوٹھن نے اپنا سر راجہ کے قدموں پر رکھ دیا۔ راجہ نے اس سے مہربانی کا رویہ اختیار کر کے ایک شاندار محل میں بھیج دیا۔ ادھر سے بھوج دردوں کے ملک میں پہنچ گیا جہاں اس کی مدد کو ”دلیچھوں“ (مسلمانوں) نے کوہ ہمالیہ کی نواحی وادیوں سے نکل کر دردوں کے میدان اپنی افواج سے بھر دیئے۔ بھوج بہت خوش ہوا اور راج و دن بھی اس کے ساتھ آ ملا۔ بھوج کے مددگاروں کو شکست ہوئی۔ درد بھی پسپا ہو گئے۔ بھوج کو انکار چکر کے حوالے کر دیا گیا اور ودا سہا قتل ہوا۔ بھوج کو دینا گرام میں رکھ دیا گیا جہاں سے وہ فرار کر کے کسی دور علاقے میں چلا گیا لیکن مصلحت اندیشی کے پیش نظر دینا گرام میں لوٹ آیا۔ ادھر سے دربار میں راج و دن کے بارے میں چہ میگوئیاں ہوئیں کہ سیاہ و سفید کا مالک بس وہی ہے اور راجہ بے اختیار ہے۔ راجہ بے سنگھ نے بھوج کو حاصل کرنے کے لئے اپنی کوششیں جاری رکھیں۔ بھوج نے مطیع ہونے پر آمادگی کا اظہار کیا۔ رانی کلنہیکا کی وساطت سے بھوج نے راجہ بے سنگھ کے ساتھ صلح کر لی (۱۱۴۵ء) اور راجہ نے اس کا استقبال کیا اور سب کے دل اس کے بارے میں صاف ہو گئے۔ لونہ سردار ترلک پر حملہ کیا گیا۔ یہ جنگ مارنڈ کے گرد و نواح میں ہوئی اور اس میں لونہ سردار ترلک مغلوب ہوا۔ راجہ بے سنگھ نے چھ یا سات سال کی عمر کے شہزادہ گلہن کو لوہر کے تخت پر بٹھا دیا جو رانی رداد یوتی کا سب سے بڑا بیٹا تھا۔ راج و دن جو اپنے عروج پانے سے مغرور ہوا تھا، نے بغاوت کی۔ راجہ کی فوجوں نے راج و دن، لوٹھن اور دوسرے باغیوں کو گرفتار کر کے انہیں موت کی نیند سلا دیا۔ راجہ کے کئی دشمن یا تو سخت معاشی حالات کی تنگی سے مر گئے یا خود اُن کے اپنے دشمنوں کے ہاتھوں قتل ہوئے یا فطری موت مر گئے۔

راجہ بے سنگھ نے راجہ اوچل کے بنائے ہوئے مٹھ کے لئے ہمیشہ کی جاگیر مقرر کر دی۔ سلا و ہار جو اس کے چچا کا بنایا ہوا تھا مکمل کر لیا پروہتوں اور اپنے وفادار آدمیوں کو گاؤں دیئے اور عمارتیں بھی۔ اپنی ایک چندر کھی چند لانا نامی رانی کے نام پر، جو مرچکی تھی، مٹھ بنوایا۔ سور یہ متی نامی مٹھ کی بھی مرمت کی۔ دھنیہ نے جو و ہار نامی مکمل

چھوڑ کر وفات پائی تو اس کے اس و ہار کو بھی راجہ نے مکمل کیا۔ راجہ کے ان کاموں کو دیکھ کر ان لوگوں نے بھی مٹھ اور وہار بنائے جن کی عمر جنگوں میں گزری تھی۔ کملیہ کے چھوٹے بھائی راجکمار سنگیہ نے اپنے نام پر دریائے وٹھاکا کے کنارے واقع مندر میں لنگ نصب کیا۔ سپہ سالار اودے کی بیوی چتتا نے بھی وٹھاکا کے کنارے پر وہار بنایا۔ انکار کے بھائی منکھک نے جو وزیر خارجہ تھا شوچی سری کنٹھ کا مندر اور مٹھ بنوائے۔ رہن کے چھوٹے بھائی سمسن نے بھی اگر ہار بنوائے اور مندروں کی مرمت کی۔ اس نے بھوشور میں ایک مٹھ بنوایا اور دوسرا ترگرامی میں تعمیر کروایا۔ کشپا گار نامی گاؤں میں گایوں کے گزرنے کے لئے پل بنایا۔ شہر میں بھی شوچی کا مندر اور مٹھ بنایا شو میثور کے مندر میں سونے کا کلس لگایا اور سوم تیرہ نامی علاقے کو سرسبز بنا دیا۔ رہن نے کئی مندروں کے لئے سونے کے کلس بنوا کر لگوائے۔

راجہ بے سنگھ کے رانی رڈا دیوی کے بطن سے پانچ بیٹے تھے گلہن (لوہر کا حکمران) اپرادتیہ، جیا پیڈ، لالتا دتیہ اور یشسکر۔ اور چار بیٹیاں منیلا، راج کشمی، پدم شری اور کملہ۔ رانی رڈا تبرک مقامات کی زیارت کرنے کا شوق رکھتی تھی۔ اس نے کئی مندر تعمیر کئے جن میں ردریشور مشہور ہے جو سفید پتھروں کا بنایا گیا۔ شاننا و ساد کے مندر یا مندروں کی بھی مرمت کی۔ رانی سے راجہ بے سنگھ بہت محبت کرتا تھا۔ راجکاروں کی جزا سزا تک بھی اسی رانی کے اختیار میں تھی۔ رانی نے اپنے شوہر کے دشمن سوم پال کے بیٹے بھوپال کے ساتھ اپنی بیٹی منیلا کی شادی کر دی جس سے اس طاقتور راجہ کی دشمنی ختم ہوئی۔ راجہ بے سنگھ کی عمر راجہ بن جانے سے پہلے بائیس سال کی تھی اور گلہن کے اس سال تک (سال ۵۰-۱۱۳۹ء) کی راج ترنگنی میں درج حالات کے زمانے میں اس نے ۲۲ سال تک حکومت کی۔^۱

راجہ بے سنگھ کے بعد عاجز نے راجہ ابہ سہم دیو کو کشمیر کا حکمران بتایا ہے اور اسی کے عہد میں ایک ترک حملہ کا ذکر کیا ہے لیکن یہ واضح نہیں کیا کہ یہ ترک حملہ کس کا تھا اگر یہ چنگیز کا حملہ ہے تو پھر یہ حملہ تاریخ حسن کے مطابق راجہ بے سنگھ کے عہد میں ہوا تھا۔^۲ جون راج اور بعد میں تاریخ حسن کے مطابق بے سنگھ کے بعد کشمیر کے حکمرانی کی باگ ڈور پرمانک (پرمانو) کے ہاتھ میں آئی تھی اس کے بعد جون راج کے مطابق ورتی دیو پھر ورتی دیو کا ذکر کیا ہے اور اسے ورتی دیو کا بیٹا نہیں بتایا ہے۔^۳

۱ : واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء، ص ۶۳۰-۶۲۶، ۲ : تاریخ حسن، جلد دوم، پیر غلام حسن کو بیٹھا، راج کشمیر اینڈ پبلسیشن ڈیپارٹمنٹ، جموں کشمیر سری نگر ۱۹۶۹ء، ص ۱۵۱-۱۵۳، Low Price Edition، "Kings of Kashmir" Jogesh Chunder Dutta, Vol-III, Low Price Edition, 1969, P-5. 3 : Ibid, P-6

عاجز نے راجہ جے سنگھ کے بعد راجہ ابہ سہم دیواس کے بعد راجہ پری تاپ ابن ابہ سہم دیواس کے بعد دو پیدہ دیوا ابن پری تاپ اس کے بعد بومہ دیو کا ذکر کیا ہے۔ بومہ دیو کی مدت حکومت عاجز نے پانچ سال بتائی ہے جب کہ جون راج نے نو سال چار ماہ اور ڈھائی روز لکھتے ہیں۔ عاجز نے بومہ دیو کے بعد راجہ رسہ دیو کا ذکر کیا ہے جب کہ جون راج بومہ دیو کے بھائی جسکا کے حکمراں بننے کا ذکر کرتا ہے^۱۔ تاریخ حسن میں بھی بومہ دیو کے بعد اس کے بھائی کے تحت نشین ہونے کا ذکر ہے لیکن بھائی کا نام جسکا کے بجائے رسہ دیو لکھا ہے^۲۔ عاجز رسہ دیو کو بومہ دیو کا بیٹا بتاتا ہے جب کہ حسن نے اسے بومہ دیو کا بھائی بتایا ہے (عاجز نے جن دو برہمنوں کا ذکر کیا ہے ان کا نام نہیں بتایا ہے جون راج کے مطابق ان کا نام کشکشا اور بھیم ہے) عاجز نے رسہ دیو کی مدت حکومت نو سال بتایا ہے۔

راجہ جگد یو کی مدت حکومت عاجز نے سات سال اور دو ماہ بتائی ہے لیکن جون راج کے مطابق جگد یو نے چودہ سال چھ ماہ اور تین دن حکومت کی تھی^۳۔ عاجز نے راجہ رازہ دیو کی مدت حکومت پندرہ سال بتائی لیکن جون راج کے مطابق اس نے تیس (۲۳) سال تین ماہ اور ستائیس دن حکومت کی تھی^۴۔ جون راج، حسن اور عاجز کے بیان میں جزئی اختلافات بھی ہیں جس کی وضاحت جون راج اور تاریخ حسن کے بیان کے خلاصہ سے ہو جائے گی۔

”جون راج نے راج دیو (رازہ دیو) کے بارے میں لکھا ہے کہ اُس کا بیٹا (یعنی راجہ جگد یو کا بیٹا) راج دیو خوف کی وجہ سے کاشٹھواٹ کی طرف بھاگ نکلا تھا لیکن دوار کے سردار کے دشمن اسے واپس لے آئے اور جب راجہ سلہن قلعہ میں داخل ہوا تو چالبا ز پدم نے اس کی فوج کو گھیرے میں لے لیا۔ اس دوران میں دوار کے سردار کے پاس عجیب و غریب جوتوں کا ایک جوڑا اندرانے کے طور پر پہنچا اور انہیں دیکھنے کے شوق تجسس میں وہ محافظوں سے دور جا کر نکلا اور ایک ہاتھ پائی میں ایک چنڈال نے اسے قتل کر دیا۔ اس کے بعد بھٹ لوگوں نے

۱: "Kings of Kashmir" Jogesh Chunder Dutta, Vol-III, Low Price Publication Delhi-1990, P-7
واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء، ص: ۶۳۳، نوٹ ۱۵۹۰

۲: "Kings of Kashmir" Jogesh Chunder Dutta, Vol-III, Low Price Publication Delhi-1990, P-7
۳: تاریخ حسن، جلد دوم، پیر غلام حسن کوٹھیچا، ریسرچ اینڈ پبلیکیشن ڈیپارٹمنٹ، جموں و کشمیر سرینگر، ص ۱۵۵

۴: "Kings of Kashmir" Jogesh Chunder Dutta, Vol-III, Low Price Publication Delhi-1990, P-9

(غالباً مراد ہے کشمیری پنڈٹ، پجاری لوگ..... کشمیر میں سب ہی ہندو پنڈٹ یا بھٹ کہلاتے ہیں کیونکہ یہ، جیسا کہ مشہور ہے، سارے اصیل برہمن ہیں واللہ اعلم..... مترجم) شکھ اور نقارہ بجا کر اس کی تاجپوشی کی اور بے شمار جاگیردار سرداروں نے اس کے آگے سر تسلیم خم کیا اور اس نے ملازموں کو اپنی عنایتوں سے نوازا۔ راجہ نے لون فرقی کے خاص اشخاص کو سابقہ طریقے پر کام تفویض کئے اور انہوں نے گویا رشتہ داروں کی طرح مل کر کام کیا۔ لہر کے سردار صاحب اقتدار بلا دھیہ چندر نے اپنی فوجوں کے ساتھ شری نگر کے نصف حصے پر قبضہ کر لیا اور راجہ اس کے ساتھ نیٹ نہ سکا۔ اس مقتدر آدمی نے شہر کے اندر ایک مٹھ بنوایا اور اسے اپنے نام سے شہرت دی۔ اس اثناء میں راجہ نے بھٹوں کی بے عزتی کی اور وہ آپس میں مشورے کرنے لگے کہ کھش قوم میں سے کسی نرم مزاج آدمی کو راجہ کی حیثیت سے منتخب کیا جائے۔ تب بھٹوں کو غارت کرنے کا فیصلہ کیا گیا اور ان کی جماعت سے یہ شورا ٹھا کہ: ”میں بھٹ نہیں ہوں! میں بھٹ نہیں ہوں۔“ راجہ نے راجپوری اور راجو لکا بنا کر اپنی شہرت قائم کی۔ اس نے ۲۳ سال ۳ ماہ اور ۲۷ دنوں تک حکومت کی (ص ۹-۱۰)۔ تاریخ حسن میں بھی راجہ رازہ دیو (راج دیو) کے بارے میں یہی تذکرہ درج ہے۔ لیکن جون راج نے راج دیو کے سپہ سالار لکچندر (بقول تاریخ حسن کھکھ چندر) کا کوئی ذکر نہیں کیا ہے بلکہ مولف واقعات کشمیر کی تائید کرتے ہوئے لکھا ہے کہ کھکھ چندر ابن مل چندر کو راجہ نے اس کے قدیم عہدے پر اقتدار اور اعتبار بخشا اور ۶۳۷ھ میں اس کی وفات کے بعد اس کے بیٹے بلا د چندر کو اس کے باپ کے عہدے پر بزرگواری عطا کی۔ کینے اور پست فطرت لوگوں کی فتنہ انگیزی کے سبب راجہ نے اس کی مخالفت کی اور اس لئے بلا د چندر نے بغاوت کا علم لہراتے ہوئے نصف شہر پر قبضہ کر لیا اور بلد میر محلے میں اپنا ڈیرہ ڈال کر مذکورہ محلے کو اپنے نام سے مشہور کر دیا۔ مولف تاریخ حسن نے مزید لکھا ہے کہ اس زمانے میں جھلا چارج نامی ایک عالم و فاضل آدمی تھا جس نے لیپ سال کے حساب پر ارناس نام کی کتاب لکھی اور راجہ نے آڈون پرگنہ میں جمال نگر گاؤں اُسے جاگیر میں دے دیا۔ راجہ نے دو گاؤں بسائے ایک لاجور اور دوسرا زولو (جون راج نے بھی اس راجہ کے عہد میں مذکورہ عالم کا ذکر کرتے ہوئے لکھا ہے کہ: اس زمانے میں یعنی شاہک سنہ کے سال ۹۵۰ میں دلا چاریہ نے غلطی درست کر لی کہ ہر ۹۷۶ واں مہینہ ایک ناپاک مہینہ مانا جائے گا۔ تاریخ جون راج (راج ترنگنی) کے انگریزی زبان کے مترجم

راجہ سہد یو کی تخت نشینی عاجز نے ۷۰۵ھ میں بتائی ہے اور مدت حکومت انیس سال تین ماہ اور پچیس دن۔ عاجز نے شہمیر کے کشمیر آنے کی تاریخ درج نہیں کی ہے۔ بعد کے مورخین جن میں حسن بھی شامل ہیں نے ۷۲۰ھ میں شہمیر کی تاریخ ورود بتائی ہے۔ عاجز نے ریچو کے باپ کا نام لیتھین بتایا ہے لیکن بیشتر مورخین نے اس کے باپ کا نام لھا جن دگوس گراب بتایا ہے۔ جب رنجن کشمیر آیا تو عاجز کے بموجب راجہ سہد یو کے سالار لشکر راجند نے اس کو کنگہ گیر کے علاقے میں پناہ دی تھی۔ عاجز نے رنجن کے مسلمان ہونے کے واقعہ سے صرف نظر کیا ہے اور صرف اتنا لکھ کر ”اوّل کسی کہ از سلاطین کشمیر مشرف اسلام یافت او بود“ آگے بڑھ گیا ہے نہ ہی اس نے رنجن کے حضرت بلبل شاہ کے ہاتھوں مشرف بہ اسلام ہونے کے بعد صدر الدین کا لقب اختیار کرنے کا ذکر کیا ہے۔ عاجز نے رنجن کی حکومت کی مدت دو سال چھ ماہ لکھی ہے۔ رنجن ۷۲۵ھ میں کشمیر کے تخت سلطنت پر متمکن ہوا تھا۔ عاجز نے رنجن کی تاریخ وفات واضحاً تو نہیں لکھی لیکن اودین دیو کی تخت نشینی کی تاریخ ۷۲۷ھ بتائی ہے یقیناً یہی تاریخ عاجز کے بموجب رنجن کی تاریخ وفات ہے۔ جون راج نے رنجن کی مدت حکومت تین سال ایک ماہ اور انیس دن بتائی ہے مورخین کے درمیان مدت حکومت کے بارے میں اختلاف تحقیق طلب ہیں۔^۳

اودین دیو جو سہد یو کا بھائی تھا اور جو ذولچو کے حملے کے بعد کشمیر سے فرار اختیار کر چکا تھا کی جائے پناہ کے سلسلے میں مورخین میں اختلاف ہے۔ تاریخ حسن میں پکھی اور انشیت (Ancient) کشمیر از جی ایم (G.M) ربانی میں لداخ بتایا گیا ہے لیکن سواد کٹر جو عاجز نے لکھا وہی زیادہ صحیح ہے۔ عاجز نے اودین دیو اور کوتہ رانی کی شادی کا کوئی ذکر نہیں کیا ہے۔ عاجز نے ارہن کے حملے کی تاریخ بھی نہیں بتائی ہے۔ تاریخ حسن کے مطابق یہ حملہ ۷۳۲ھ میں ہوا تھا۔ عاجز نے اودین دیو کی تخت نشینی کا سال ۷۲۷ھ بتایا ہے اور مدت حکومت پندرہ سال دو ماہ اور دو دن۔ کوتہ رانی کی خودکشی کے بارے میں جون راج نے (مقامی فارسی مورخین جن میں عاجز بھی شامل ہیں کے برعکس) کوئی اشارہ نہیں کیا ہے اس بارے میں پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد صاحب کا تبصرہ ملاحظہ ہو:

۱۔ تاریخ حسن، جلد دوم، پیر غلام حسن کھوسما، ریسرچ اینڈ پبلیکیشن ڈیپارٹمنٹ، جموں و کشمیر، سرینگر۔ ص ۱۶۱

۲۔ تاریخ کشمیر (مطلی) نامہ ایشیا کولنجا، نارسہ، اجیاد ۱۹۱۱ء یونیورسٹی کلکتہ، حوالہ نازا آزاد، ٹریڈر علی گڑھ، حرق ۲۱ ب

۳۔ "Kings of Kashmir" Jogesh Chunder, Vol-III, Low Price Publication-Delhi-1990-P-23

۴۔ تاریخ حسن، جلد دوم، پیر غلام حسن کھوسما، ریسرچ اینڈ پبلیکیشن ڈیپارٹمنٹ، جموں و کشمیر، سرینگر، ص ۱۶۸-۱۶۷

”لیکن جون راج نے لکھا ہے (انگریزی ترجمہ جوگیش چندر دت ص ۳۲) کہ شہمیر نے کوٹارانی کے ساتھ پوری رات ایک ہی بستر پر گزاری اور جب صبح کو اٹھا تو اس کو تلکشوں کے ہاتھوں (غالباً جلادوں) گرفتار کروالیا۔ تب سال ۱۵ میں شرادوں کے مہینے میں دسویں چاند کے دن رانی اپنی حکومت سے یوں گر گئی جیسے ایک ستارہ آسمان سے گرتا ہے اور شہمیر نے، جو اپنے عزیز واقارب کے لئے درختِ کلب کی مانند تھا (رابعہ اندر کی جنت میں ایک درخت کا نام یا ایک درخت جس سے سارے کام اور ساری مرادیں پوری ہو جاتی ہیں) اور اپنی عمل میں چست و چالاک اور دلاوروں میں سردار کی حیثیت رکھتا تھا، رانی کے دو بیٹوں کو قید کر لیا۔ ہمارے اعمال کے نتائج ہر طرف ظاہر ہو کر ہی رہ جاتے ہیں اور ان سے دانائی یا جہالت اخذ ہوتی ہے..... شہمیر نے لون فرتے کو مرعوب کیا اور اس کی شہرت ہر طرف پھیل گئی۔ اس نے ملک کو اپنے ہاتھ میں اور قسمت کی دیوی کو اپنے سینے پر بٹھا کر کوٹارانی کو قید میں ڈال دیا۔ سلطان نے اس کے بعد کشمیر کی مصیبتوں کو دور کر کے اس کی حالت ہی بدل ڈالی اور خود کو شہر شمس الدین کا لقب دیا.... سلطان نے جس نے قابل تحسین شہرت پائی راجپوتوں کو، جو کاشٹھاواٹ میں تھے، خوف دلا کر بھگا دیا۔ سلطان کی شہرت میں اضافہ ہوا اور اس نے دانشمندی سے اپنی سلطنت کا بوجھ اپنے دو بیٹوں پر ڈال دیا جو اس سے کچھ کم نہ تھے۔ سلطان نے پانچ سال اور تین دن حکومت کی اور سال ۱۸ میں اٹاڑھ مہینے کے پورے چاند کے روز وفات پائی۔“ گویا جون راج نے جیسا کہ واقعات کشمیر کے مولف نے لکھا ہے، رانی کوٹارانی کی خودکشی کا مطلق کوئی ذکر نہیں کیا ہے جب کہ جون راج نے راج ترنگنی (کاضیمہ) سلطان بڈشاہ کے عہد میں لکھا ہے۔ اکثر مقامی مورخین نے کوٹارانی کی خودکشی کا قصہ بیان کیا ہے اور ان مورخین میں بیشتر فارسی میں لکھنے والے پیش پیش ہیں۔“

عاجز نے سلطان شمس الدین کی تخت نشینی کا سال ۷۴۲ھ لکھا ہے جب کہ عام طور پر مورخین ۷۴۳ھ بتاتے ہیں۔ سلطان شمس الدین کی مدت حکومت میں بھی اختلاف ہے۔ تاریخ حسن کے مولف نے بھی عاجز کی طرح تین سال پانچ ماہ بتایا ہے لیکن جون راج نے پانچ سال اور تین دن کا زمانہ لکھا ہے۔ جون راج کی بتائی ہوئی مدت حکومت کو ہی اس کی قدامت اور نزدیکی عہد کے پس منظر میں تسلیم کیا جانا چاہیے۔

۱ : واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء،

ص ۵۹-۶۵۸ (نوٹ نمبر: ۲۲۷)

۲ : تاریخ حسن، جلد ۶، پیپر غلام حسن کوٹوہ صاحب، ریسرچ اینڈ پبلیکیشن ڈیپارٹمنٹ، جموں و کشمیر سرگرم، ص ۱۵۹
 'Kings of Kashmir' Jogesh Chunder Dutt, Vol-III, Low Price Publication-Delhi-1999, P-33.

عاجز کی تاریخ اور محمد اعظم ددمری کی واقعات کشمیر (جو ۱۱۴۸ء میں لکھی جانا شروع ہوئی تھی اور دس سال کے عرصے میں پائے تکمیل کو پہنچی تھی) میں تفصیلات اور تاریخوں میں بڑا حیرت انگیز حد تک اختلاف ہے مثلاً عاجز نے سلطان جمشید اور علاؤ الدین کی جنگ اونٹنی پور میں بتایا ہے اور سلطان علاؤ الدین کی تخت نشینی ۷۴۷ھ میں جبکہ واقعات کشمیر کے مصنف نے سلطان علاؤ الدین کی تخت نشینی ۷۴۸ھ میں بتایا ہے۔ بعد میں لکھی جانے والی تاریخ حسن سے ۷۴۸ھ کی ہی تائید ہوتی ہے۔ عاجز اور مصنف واقعات کشمیر نے سلطان شہاب الدین کو سلطان علاؤ الدین کا بیٹا بتایا ہے جبکہ تاریخ حسن کے مولف نے جون راج اور تاریخ فرشتہ کی پیروی میں سلطان شہاب الدین کو سلطان علاؤ الدین کا بھائی بتایا ہے (واللہ اعلم) پرفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد صاحب نے اس سلسلے میں واقعات کشمیر کے ترجمہ میں اپنی رائے سے پرہیز کرتے ہوئے صرف مورخین کی رائے درج کی ہے۔

”تاریخ حسن کے مولف نے شہاب الدین کو سلطان علاؤ الدین کا بھائی لکھا ہے۔ بیٹا نہیں: ”وسلطان علاؤ الدین برادر خود شہاب الدین راجہ وزارت بخشید“ (اور سلطان علاؤ الدین نے اپنے بھائی شہاب الدین کو وزارت کا رتبہ بخشا..... ج ۲ ص ۱۷۰) کنگڈم آف کشمیر کے مولف نے بھی سلطان شہاب الدین کو سلطان علاؤ الدین کا بیٹا کہا ہے (ص ۱۲۵) اور محبت الحسن نے بھی (ص ۶۸)۔ جون راج نے سلطان شہاب الدین کو سلطان علاؤ الدین کا بھائی کہا ہے۔ گو کہ نام نہیں لیا ہے لیکن لکھا ہے کہ ”یہ جان کر اب مزید لڑائیوں کے لڑنے کا وقت نہیں سلطان علاؤ الدین نے فوراً ہی دوار کی سرداری اپنے تیسرے بھائی کو بخش دی تاکہ پریشانیوں کو کم کیا جائے“ (ص ۳۵) اور تاریخ فرشتہ کی روایت سے جیسا کہ تاریخ حسن میں آیا ہے سلطان شمس الدین کے چار بیٹے یادگار رہے میرزا جمشید، میرزا علی شیر الخطاب بہ علاؤ الدین، میرزا شاکم معروف بہ شہاب الدین اور میرزا ہندال مشہور بہ قطب الدین۔ اس ترتیب میں چونکہ میرزا شاکم شہاب الدین تیسرے درجے پر ہے اس لئے جون راج کی تحریر کے مطابق سلطان

شہاب الدین، سلطان علاؤ الدین کا بھائی تھا (واللہ اعلم!)“

۱: واقعات کشمیر (علی)، خواجہ محمد اعظم (دمری)، نارسیدہ اخبار- ۲۲، دسمبر ۱۹۷۱ء، کلکتہ، حوالہ ناؤ زاد لکھنؤ ہری علی لکھنؤ، ۱۹۷۱ء، ص ۲۹

۲: تاریخ حسن، جلد دوم، پروفیسر محمد حسین کوٹھیہ صاحب، ریسرچ اینڈ پبلیکیشن ڈیپارٹمنٹ، جون و کشمیر سوسائٹی، ص ۱۷۰

۳: واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جون اینڈ کشمیر اسٹڈی سوسائٹی، ستمبر ۱۹۷۱ء، ص ۱۷۰

سلطان قطب الدین کے ضمن میں عاجز نے جہاں حضرت امیر کبیر کے وارد کشمیر ہونے کا ذکر کیا ہے وہاں نہ مزید تفصیلات پیش کی ہیں اور نہ کہیں اس طرف اشارہ کیا ہے کہ حضرت امیر کبیر کے ساتھ سات سوسادات کی جماعت بھی آئی تھی حضرت امیر کبیر سلطان قطب الدین کے دور میں دوبار کشمیر تشریف لائے پہلی بار ۷۸۱ھ میں اور دوسری بار ۷۸۵ھ میں۔ عاجز کی تاریخ میں ان اہم تفصیلات کی طرف کوئی اشارہ نہیں ہے۔

سلطان سکندر کے ضمن میں عاجز کی یہ اطلاع تاریخی اہمیت کی حامل ہے:

”سلطان سکندر بجمت میر سید محمد بالائی کہ میر سید علی ہمدانی برای ادای نماز در محلہ علاؤ الدین کنار آب ساخته بودند خانقاہی عمارت نمود و قریہ چند وقف مجاوران خانقاہ کرد تا امروز نصف حاصل قری مذکور در وجہ مدد معاش مجاوران خانقاہ مقرر است و نصف دیگر سیف خان ولد تربیت خان کہ از بنگاہ خلافت و جہانداری حضرت بادشاہ خلد مکان عالمگیر طاب ثراہ بصوبہ داری کشمیر معین بود باز خواست نمود“۔ عاجز نے یہ اشعار:

”ای بگرد شمع رویت عالمی پروانہ
وز لب شیرین تو شورست در ہر خانہ
من بچندین آشنائی می خورم خون جگر
شنا را حال اینست وای بر بیگانہ“

سلطان زین العابدین سے منسوب کئے ہیں اس سلسلے میں پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد صاحب کی یہ رائے بہت اہم ہے: ”مؤلف تاریخ حسن نے یہ اشعار زین العابدین (۱۴۲۰ء تا ۱۴۷۰ء) یعنی سلطان قطب الدین کے پوتے سے منسوب کئے ہیں اور پوری غزل نقل کی ہے۔

ای بگرد شمع رویت عالمی پروانہ ای
ماہ من گرمی توانی رحم کن بر بی دلان
من بچندین آشنائی میخورم خون جگر
گشتہ ام دیوانہ و جائی نہ دارد خانہ ام
وز لب شیرین تو شورست در ہر خانہ ای
کز تو ماند این حکایت در جہان افسانہ ای
آشنا را حال این است وای بر بیگانہ ای
شب بہ کوی یار باشم روز در ویرانہ ای

۱۰: تاریخ کشمیر (قلمی) نارائن کول عاجز، فارسیہ اخبار، ۷۱، برہنہ سٹیٹس کلشن، حوالہ آزاد لاہور پریس علی گڑھ، ورق ۱۲۲-۱۲۳۔
۱۱: ایضاً ورق ۲۸۔

قطب مسکین گر گناہی می کند عیش مکن غیب نہ بود گر گناہی میکند دیوانہ ای
 ”تاریخ حسن کے مولف نے لکھا ہے کہ سلطان زین العابدین ایک موزوں طبع رکھتا تھا اور قطب تخلص کرتا تھا
 (تاریخ حسن ج ۲ ص ۲۰۶)۔ لیکن ایران کے مشہور تذکرہ طرائق الحقائق میں یہ اشعار حضرت قطب
 الدین خواجہ بختیار کاکی (وفات ۶۳۳ھ) بحوالہ تاریخ دعوت و عزیمت تالیف مولانا سید ابوالحسن علی ندوی
 حصہ سوم ص ۳۱ رٹ نوٹ ۱) سے منسوب کئے گئے ہیں اور حضرت خواجہ کے منظوم کلام سے مذکورہ غزل سے
 یہ دو شعر نقل کئے ہیں۔

من بچندین آشنائی میخورم خون جگر آشنا را حال چون این، وای بر بیگانہ ای
 قطب مسکین گر گناہی می کند عیش مکن دور نہ بود گر گناہی میکند دیوانہ ای
 (طرائق الحقائق تالیف معصوم علیشاہ نائب الصدر با تصحیح محمد جعفر محبوب جلد ۲ ص ۱۳۷)۔ اگرچہ حضرت خواجہ قطب
 الدین بختیار کاکی اور سلطان قطب الدین نیز سلطان زین العابدین کے درمیان ایک سو سال کم و بیش کا عرصہ ہے
 لیکن خواجہ موصوف کے کلام کی شہرت (جب کہ بزرگان دین کا مخصوص صوفیانہ کلام بالخصوص زمان و مکان کی
 بندشوں سے آزاد ہوتا ہے) سے ممکن ہے اشتباہاً اسے مذکورہ دو کشمیری سلاطین سے منسوب کیا گیا ہو خاص کر
 سلطان زین العابدین کے عہد میں فارسی زبان و ادب کی ترقی کے اور سلطان قطب الدین سے نام کی مناسبت
 کے پس منظر میں۔ طرائق الحقائق خالصتاً صوفی بزرگان دین کا تین جلدوں میں بڑا اور مشہور تذکرہ ہے اور مولف
 نے خواجہ قطب الدین بختیار کاکی کا مذکورہ کلام ان کے صوفیانہ کلام کے نمونے کے طور پر ہی پیش کیا ہے۔ لیکن بہر
 صورت دعویٰ تحقیق طلب ہے،^۱

سلطان حسن شاہ کے ذکر میں عاجز نے علاؤ الدین پور میں آگ لگنے سے خانقاہ معلیٰ کے جلنے اور
 میر شمس الدین عراقی کے خراسان سے کشمیر آنے کا کوئی ذکر نہیں کیا ہے۔ سلطان محمد شاہ ابن حسن شاہ کی تخت
 نشینی کے بارے میں عاجز اور اعظم اس امر پر متفق ہیں کہ محمد شاہ ۸۹۳ھ میں سات سال کی عمر میں تخت پر
 بیٹھا تھا لیکن تاریخ حسن کے مولف نے محمد شاہ کی پہلی تخت نشینی کا سال ۸۹۲ بتایا ہے۔ عاجز نے اختصار کے
 پیش نظر اس دور میں بیہتی سادات کی اہمیت اور کاروبار حکومت میں ان کے اقتدار کا ذکر نہیں کیا ہے۔ محمد شاہ
 کے پہلے دور حکومت کی مدت دو سال اور سات ماہ پر عاجز اور محمد اعظم دد مری متفق ہیں۔^۲

۱: واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء، ص ۶۷۵ (نوٹ نمبر ۲۵۲)

۲: ۱: تاریخ حسن، جلد دوم، پرنٹنگ مین سمن کوویچا مین، ریسرچ اینڈ پبلیکیشن ڈیپارٹمنٹ، جموں و کشمیر سٹیٹ پرنٹنگ ہاؤس، ۲۰۱۲-۲۰۱۶
 ۲: واقعات کشمیر (تعلیمی) خواجہ محمد اعظم (دہری)، خاریسہ اخبار، ۲۶، یونیورسٹی پبلشرز، مولانا آزاد لٹریچر سوسائٹی، لاہور، ۱۹۹۰ء، ص ۱۶۹

محمد شاہ دوسری بار ۸۷۸ھ میں تخت پر بیٹھا تھا۔ عاجز نے سلطان محمد شاہ کے دوسرے دور کا زمانہ سات سال چار ماہ اور چودہ دن بتایا ہے۔ گویا محمد شاہ نے دوسرے دور میں ۹۰۵ھ تک حکومت کی۔

سلطان محمد شاہ تاریخ حسن کے مطابق پانچ مرتبہ تخت پر بیٹھا تھا۔ عاجز کے یہاں اس کے پانچویں دور حکومت کے زمانے کی طرف واضح اشارہ نہیں ملتا۔ فتح شاہ نے عاجز کے مطابق ۹۲۵ھ میں وفات پائی تھی جب فتح شاہ کا انتقال ہوا تو اس کی لاش کشمیر لائی گئی تھی اور اسے مزار سلاطین میں دفن کر دیا گیا۔ عاجز نے اس کی لاش کو کشمیر لائے جانے اور مزار سلاطین میں دفن کئے جانے کا ذکر نہیں کیا ہے۔ یہ تفصیل واقعات کشمیر تالیف اعظم دد مری میں بیان ہوئی ہے۔

عاجز نے میرزا حیدر کے قتل کی تاریخ ۹۵۹ھ بتائی ہے، لیکن واقعات کشمیر کے مطابق یہ حادثہ ۹۵۷ھ میں واقع ہوا تھا۔ عاجز نے سلطان نازک شاہ جو ۹۴۷ھ میں تخت نشین ہوا تھا اور اسماعیل شاہ ثانی کی حکومت کا ذکر نہیں کیا، حالانکہ اسماعیل شاہ ثانی کا دور دولت چک کے اقتدار کا دور ہے۔ ۹۶۰ھ میں عاجز نے جس زلزلہ کا ذکر کیا ہے اسی کے ساتھ یہ بھی واضح کر دیا ہے کہ ۹۶۰ھ میں اقتدار چکوں کے ہاتھوں میں آچکا تھا۔

غازی چک جس کے سر پر اس کے بھائی علی خان نے ۹۶۱ھ میں حبیب شاہ کا تاج شاہی رکھ دیا تھا۔ چک دور کی حکومت کا بانی قرار پایا۔ واقعات کشمیر کے مطابق یہ واقعہ ۹۶۲ھ میں عمل میں آیا ہے۔ غازی چک کے بعد حسین چک عاجز کے مطابق ۹۷۰ھ میں تخت پر بیٹھا تھا لیکن بعد میں لکھی جانے والی تاریخ حسن کے مصنف نے اس کی تاریخ تخت نشینی ۹۷۱ھ لکھی ہے۔ حسین چک کی مدت حکومت عاجز نے آٹھ سال بتائی ہے لیکن بعد کے مورخ حسن نے آٹھ سال کے بجائے سات سال لکھا ہے۔

۱: تاریخ حسن، جلد دوم، پیر غلام حسین کو بیھامی، ریسرچ اینڈ پبلیکیشن ڈیپارٹمنٹ جنوں و کشمیر سسٹمز، ص ۲۲۱-۲۲۰، ۲۲۶-۲۲۷، ۲۳۵-۲۳۶، ۲۳۷-۲۳۸، ۲۳۹-۲۴۰، ۲۴۱-۲۴۲۔
۲: واقعات کشمیر (مجموعی) خواجہ محمد اعظم (ددمری)، فارسیہ اخبار، ۲۷، یونیورسٹی پبلکیشن حوالانہ آزاد (لاہور بری علی گڑھ، ۱۹۵۷ء)۔
۳: ایضاً ورق ۸۳ الف

۴: تاریخ حسن، جلد دوم، پیر غلام حسین کو بیھامی، ریسرچ اینڈ پبلیکیشن ڈیپارٹمنٹ جنوں و کشمیر، سرینگر۔ ص: ۲۸۰

جب حسن نے اپنے چھوٹے بھائی علی خان کو اپنا جانشین بنا کر حکومت اس کے ہاتھوں میں سونپ دی تو اس کے بعد عاجز کے مطابق حسن شاہ چک پانچ ماہ زندہ رہا۔ تاریخ اعظمی میں صرف کچھ عرصہ زندہ رہنے کا ذکر ہے۔ مورخ حسن نے زندہ رہنے کی مدت ایک سال اور چند ماہ بتائی ہے۔ علی شاہ کے ذکر میں اعظمی دومری نے واقعات کشمیر میں علی شاہ کے ہاتھوں اس کے چھوٹے بھائی حسن خان کی معزولی اور اسیری کا ذکر کیا ہے۔ لیکن عاجز کے یہاں اس طرف کوئی اشارہ نہیں ہے۔

عاجز نے یوسف خان کی تخت نشینی کا سال ۹۷۷ھ لکھا ہے، لیکن تاریخ اعظمی میں یوسف شاہ کی تخت نشینی کا سال ۹۸۶ھ بتایا گیا ہے۔ تاریخ حسن کے مصنف نے ۹۸۷ھ کو یوسف شاہ کی تخت نشینی قرار دیا ہے۔

عاجز نے سید مبارک کی مدت حکومت دو ماہ اور گیارہ دن بتائی ہے لیکن پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد سید مبارک کی مدت حکومت چھ ماہ اور دو روز قرار دیتے ہیں۔^۶

عاجز نے لوہرخان کی تخت نشینی کا سال ۹۸۸ھ لکھا ہے اور یوسف شاہ کے دوبارہ برسر اقتدار آنے کی تاریخ ۹۸۹ھ بتائی ہے، اس طرح لوہرخان کی مدت حکومت ایک سال قرار پاتی ہے۔ یوسف شاہ اور یعقوب شاہ چک کے عہد حکومت میں اندرونی خلفشار سیاسی عدم استحکام اور مغلوں کے برسر اقتدار آنے کی تاریخ کو عاجز نے اختصار لیکن تمام ضروری اطلاعات کے ساتھ قلم بند کیا ہے۔

عاجز نے اکبر کے دو مرتبہ کشمیر آنے کا ذکر کیا ہے۔ اکبر کے صوبہ داروں میں عاجز نے قاسم خان کی صوبہ داری کا زمانہ ایک سال کا بتایا ہے لیکن راجہ ٹوڈرل کے کاربند و بست کا کوئی ذکر نہیں کیا ہے۔^۷

۱: واقعات کشمیر (تعلیمی) خواجہ محمد اعظمی (دہلی) فارسیہ اخبار - ۲۲، یونیورسٹی گلشن حولانا آزاد لاہور سری علی گڑھ، ورق ۱۶۶ الف

۲: تاریخ حسن، جلد دوم، پیر غلام حسن کھوسما، ریسرچ اینڈ پبلیکیشن ڈیپارٹمنٹ جموں و کشمیر، سری نگر۔ ص: ۲۸۸

۳: واقعات کشمیر (تعلیمی) خواجہ محمد اعظمی (دہلی) فارسیہ اخبار - ۲۲، یونیورسٹی گلشن حولانا آزاد لاہور سری علی گڑھ، ورق ۱۶۶ الف

۴: ایضاً ص: ۱۸۷ الف

۵: تاریخ حسن، جلد دوم، پیر غلام حسن کھوسما، ریسرچ اینڈ پبلیکیشن ڈیپارٹمنٹ جموں و کشمیر، سری نگر۔ ص: ۲۹۵

۶: واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء، ص: ۷۳۶ (نوٹ نمبر: ۷۰۳)

۷: اکبر کے ابتدائی دور حکومت میں مالکیت کشمیر ۲۲ لاکھ فروار جنین ہوئی تھی۔

تاریخ اعظمی جو عاجز کی تاریخ کے چھیس سال بعد لکھی جانا شروع ہوئی تھی (تاریخ اعظمی ۱۱۲۸ھ میں لکھی جانا شروع ہوئی تھی اور ۱۱۵۸ھ میں مکمل ہوئی تھی) میں اور عاجز کی تاریخ میں حیرت انگیز حد تک اختلاف و تضاد پایا جاتا ہے۔ واقعات کشمیر میں راجہ مذکور اور قاسم خان کی مدت حکومت تین سال بتائی گئی ہے۔^۱ عاجز نے یوسف خان کی مدت صوبہ داری پانچ سال بتائی ہے واقعات کشمیر میں ایک سال لکھا ہے۔^۲ قلی خان کی مدت صوبہ داری عاجز کے مطابق چھ سال ہے اور واقعات کشمیر کے مطابق گیارہ سال۔ واقعات کشمیر میں قلیج خان کی صوبہ داری کا کوئی ذکر نہیں ہے۔ عاجز نے اکبر کی رحلت کا ذکر قلیج خان کے صوبہ داری کے عہد میں کیا ہے جب کہ واقعات کشمیر میں اکبر کی رحلت میرزا علی اکبر کے دور صوبہ داری میں بتائی گئی ہے۔^۳ عاجز نے اکبر کے عہد میں میرزا علی اکبر کے دور صوبہ داری کا کوئی ذکر نہیں کیا۔

عاجز نے اپنی تاریخ میں جہانگیر کے چار مرتبہ سفر کشمیر کا ذکر کیا ہے۔ لیکن بعد میں لکھی جانے والی تاریخ حسن کے مطابق جہانگیر پانچ بار کشمیر کی سیر پر آیا تھا۔^۴ عاجز نے میرزا علی اکبر شاہی کو عہد جہانگیری کا پہلا صوبہ دار قرار دیا ہے جب کہ واقعات کشمیر کے مطابق پہلا صوبہ دار نواب قلیج خان ہے۔ عاجز نے علی اکبر شاہی کے بعد ہاشم خان کی دو سالہ صوبہ داری کا ذکر کیا ہے۔ واقعات کشمیر میں ہاشم خان کی مدت صوبہ داری تین سال بتائی گئی ہے۔^۵ نواب صفدر کے بعد عاجز کے مطابق نواب احمد بیگ نے پانچ سال، دلاور خان نے تین سال، ارادت خان نے دو سال اور اعتقاد خان نے سات سال تک صوبہ داری کا کام انجام دیئے۔ واقعات کشمیر کے مطابق نواب احمد بیگ خان نے تین سال، دلاور خان نے دو سال، ارادت خان نے دو سال صوبہ داری کا فرائض انجام دیئے تھے۔^۶

شاہجہاں جو چار بار اپنے دور حکومت میں کشمیر کی سیر پر آیا تھا، کے عہد میں عاجز نے سب سے پہلے خواجہ ابوالحسن کی صوبہ داری اور ظفر خان کے نائب ہونے کا ذکر کیا ہے ایک سال کے بعد جب خواجہ ابوالحسن کا انتقال ہو گیا تو ظفر خان عاجز کے مطابق مستقل طور پر کشمیر کے صوبہ دار ہو گئے۔ پہلی مرتبہ ظفر خان

۱: واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق، پیرونیسیس ڈاکٹر نسیم الدین احمد جوں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سوسائٹی، نگرہ پورہ، جلد دوم، ص: ۱۲۰
 ۲: واقعات کشمیر (تعلیمی) خواجہ محمد اعظم (دمری)، خاریسیہ اخبار، ۲۲، یونیورسٹی گلشن، حولانا آزاد (دہلی، ۱۱۲۰ء) ص: ۱۱۲

۳: تاریخ حسن، جلد دوم، پیر غلام حسن کھوسہ، ریسرچ اینڈ پبلیکیشن ڈیپارٹمنٹ جوں و کشمیر، سرینگر۔ ص: ۲۶۹-۲۷۱، ۲۷۲، ۲۸۳، ۲۸۴ (واقعات کشمیر میں سات بار کا ذکر ہے۔ واقعات کشمیر: ایضاً، ص: ۲۰۱)

۴: واقعات کشمیر (تعلیمی) خواجہ محمد اعظم (دمری)، خاریسیہ اخبار، ۲۲، یونیورسٹی گلشن، حولانا آزاد (دہلی، ۱۱۲۰ء) ص: ۱۱۲
 ۵: تاریخ حسن، جلد دوم، پیر غلام حسن کھوسہ، ریسرچ اینڈ پبلیکیشن ڈیپارٹمنٹ جوں و کشمیر، سرینگر۔ ص: ۲۶۹-۲۷۱، ۲۷۲، ۲۸۳، ۲۸۴ (واقعات کشمیر میں سات بار کا ذکر ہے۔ واقعات کشمیر: ایضاً، ص: ۲۰۱)

گیارہ سال تک صوبہ داری کا فرائض انجام دیا۔ ظفر خان کے گیارہ سالہ صوبہ داری کے بعد علی مردان خان صوبہ دار مقرر ہوا اور پہلی بار پانچ سال تک صوبہ دار رہا۔ علی مردان خان کے بعد تربیت خان ایک سال کے لئے صوبہ دار مقرر ہوا۔ ظفر خان کے بعد سلطان مراد بخش ایک سال تک صوبہ داری کے امر پر مامور رہا۔ مراد بخش کے بعد علی مردان خان ساڑھے چھ سال کے لئے صوبہ دار مقرر ہوا۔ علی مردان خان کے بعد لشکر خان ڈیڑھ سال صوبہ دار رہا اسی کے عہد میں عاجز کے مطابق اورنگ زیب تخت حکومت پر جلوہ افروز ہوا۔ واقعات کشمیر میں ابوالحسن خان کی صوبہ داری کا کوئی ذکر نہیں ہے واقعات کشمیر کے مطابق ظفر خان سات سال تک صوبہ دار رہا۔ ظفر خان کے بعد واقعات کشمیر نے سلطان بخش کی صوبہ داری کا ذکر کیا ہے سلطان بخش کے بعد علی مردان خان کی ایک سالہ صوبہ داری کا ذکر آیا ہے۔ علی مردان خان کے بعد ظفر خان کے دوسرے چار سالہ صوبہ داری کا ذکر ہوا ہے۔ اس کے بعد واقعات کشمیر میں تربیت خان کے دو سالہ صوبہ داری کا ذکر آیا ہے۔ تربیت خان کے بعد حسن بیگ کے دو سالہ صوبہ داری کا ذکر آیا ہے۔ حسن بیگ کے بعد علی مردان خان کی دوبارہ سات سالہ صوبہ داری کا ذکر ہوا ہے۔ علی مردان خان کے بعد لشکر خان کے ڈھائی سالہ دور صوبہ داری کا ذکر آیا ہے۔^۱

عاجز نے اورنگ زیب کے ۱۰۷۵ھ میں ایک بار کشمیر آنے کا ذکر کیا ہے۔ صوبہ داروں کی مدت حکومت کے ذکر میں مصنف واقعات کشمیر اور عاجز میں عدم تطابق حیرت انگیز حد تک ہے۔ عاجز نے اعتماد خان کی مدت صوبہ داری دو سال اور چھ ماہ بتائی ہے۔ واقعات کشمیر کے مصنف نے صرف دو سال بتایا ہے۔^۲ افتخار خان کی مدت صوبہ داری عاجز کے مطابق پانچ سال اور واقعات کشمیر کے مطابق چار سال کی ہے۔^۳ قوام الدین خان کی مدت صوبہ داری عاجز نے ڈیڑھ سال بتائی ہے اور واقعات کشمیر کے مصنف نے تین سال۔^۴ حفظ اللہ خان کی دور صوبہ داری میں واقعات کشمیر کے مصنف نے ابوالفتح خان کی نیابت کا ذکر کیا ہے لیکن عاجز کی تاریخ میں ابوالفتح خان کی نیابت کی طرف کوئی اشارہ نہیں ملتا۔

۱: واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء، ص: ۲۲۵-۲۳۳

۲: ایضاً ص: ۲۶۳، ۳، ایضاً ص: ۲۷۷، ۴، ایضاً ص: ۲۷۸، ۵، ایضاً ص: ۲۹۷

فاضل خان کے عہد حکومت میں موئے مبارک نبوی کے ورود بابرکت کا کوئی ذکر نہیں کیا۔ فاضل خان کے بعد ابراہیم خان تیسری بار کشمیر کا صوبہ دار مقرر ہوا۔ ابراہیم خان کے بعد نوازش خان نے عاجز کے مطابق ڈیڑھ سال تک صوبہ داری کے فرائض کا کام انجام دیئے۔ نوازش خان کے عہد صوبہ داری میں اورنگ زیب کا انتقال ہوا تھا اور محمد معظم بہادر شاہ عالم ہندوستان کا بادشاہ مقرر ہوا تھا۔ محمد معظم بہادر شاہ عالم کے عہد حکومت میں جعفر خان کشمیر کا صوبہ دار مقرر ہوا۔ جعفر خان کے بعد ابراہیم خان علی مردان کے خطاب سے سرفراز ہو کر کشمیر کا صوبہ دار مقرر ہوا۔ ابراہیم خان کے بعد نوازش خان دوسری بار کشمیر کا صوبہ دار مقرر ہوا۔ نوازش خان کے کشمیر پہنچنے تک عارف خان جو نیابت کے فرائض انجام دے رہا تھا کے عہد میں ۱۱۲۲ھ میں یہ تاریخ مکمل ہو گئی۔

ت

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

سپاس بیرون از مقیاس امتیاس سزاوار جناب پادشاهی که پادشاهی بخش بادشاہان فلک رخس است کہ
 بکلم توتی الملك من تشاء وتنزع الملك ممن تشاء ساحت مملکت گردون رفعت کشمیر ربا وجود قلاع
 جبال آسمان مثال کہ مرغ اوہام از فراز آن بال پرواز نتواند گشاید بجهت روشنای دیدہ امید متوطنین این دیار
 نزہت قرین و صیقلگری آئینہ اقبال سکنہ این سرزمین رشک بہشت برین جولانگاہ بکران بندگان ممالک
 آرائے عدل پیرای جہان بخش جہان دار از اولاد امجاد کامگار نامدار صاحب قران کیتی ستان امیر تیمور گورکان نور
 اللہ مضجعہ ساخت و بفروغ ماہیچہ لوائے آسمان فرسای این زمرہ ذی رتبہ کہ اگر بر قیصرہ واکاثرہ درد گاہ عظیم
 الشان بدر بانی ممتاز و سر فراز گردند خود را با فلاک الافلاک برابر گیرند تا جیب آفاق را از ظلام ^تمظلم پرداخت۔

درین عہد سعادت مہد آسمان وزمین وزمین تا آسمان چرا برین منت نباشد کہ زمام بست و گشاد
 امور کلید ارزاق جمہور در کف اقتدار جہانیاں رعیت پرور کرم گستری نہادند کہ بفرط بخشش و عطا و عدالت عالم ^ب(۲۷)
 آرا و شفقت عمیم و رحمت جسیم و کارنامہای باستان را بر طاق نسیان گذاشتہ بہ نیت احسان طویت ہمت والا
 نہمت را بر افاقت خیرات و اشاعت میراث و اعانت ہر ملہوف و مکفوف معطوف و مصروف داشته تشنہ لبان
 وادی ناکامی از زلال عین الحیات مکرمت بی علتش سیراب امید گردیدہ و منشور راحت ^ت(۲۸) و فراغت اصناف ام
 و کافہ بنی آدم درد دیوان فیض عنوانش بطغرای اقطاع ابدی و التمغای ^تسجیک سردی رسیدہ اعنی حضرت خدیو
 زمان فرمان فرمای ممالک ارواح و ابدان سایہ رحمت خالق بیچون قوت بال طایر بلند پرواز تسخیر ربع مسکون
 سریر آرای کشور عدالت تارک پیرای افسر جلالت مظہر کمال ^ب(۲۹) قدرت الہی مطلع آفتاب آگاہی میزان
 استقامت کردار و گفتار نقطہ اعتدال مزاج روزگار مرہم جراحات دل ریشان، شیرازہ ادراک خواطر پریشان
 خورشیدی مشرق ضمیر کامل خرد عدیم النظر مہیا ساز ہرچہ جویند برتر از مدح آنچه گویند سریر افروز انجمن جہان
 پردازی ابو البصر سید قطب الدین محمد شاہ عالم بادشاہ غازی۔

۱: ت- "مقیاس" شمارہ ۱ ص ۱ الف : ب- "ظلمت" ب ص ۲ الف، ت ص ۲ الف

۲: ب- و آل تمعان حک سردی، ص ۲ ب، ت- و آل تمغای حک سردی، ص ۲ ب۔ یہ لفظ متن میں واضح نہیں ہے

آن بزرگی ز بزرگان سترگ کز گهر اوست بزرگی بزرگ
تخت طرازنده شاهنشاهی چتر فرازنده ظل الهی
جوهر کل گوهر دیهیم او دور فلک بر خط اقلیم او^{ت (موجب)}
سر الهی دل ربانیش خطبه شاهی خط پیشانیش
صد دل اندیشه رصد بست او زیج الهی رقم دست او
تاج و کمر را به نسب خاندان تخت و نگین را بحسب دودمان
خلق به آن عنصر والا درون^{ب (۱۳)} عنبر سار است بدریا درون
روز شرف طلعت غرای او صبح ظفر جبهه طغرای او
خلق سبکدل زگرانباریش فتنه گران خواب زبیداریش

امید که سایه این بادشاه نمودن رحمت الله با انقراض رشته زمان بر مفارق اصناف امم و کافه بنی آدم مخلد و ممد و باد و بر مرآة خواطر مستمعان آثار سلف و مستخبران اخبار خلف منقوش و منطبع می گرداند که چون روزگاری در از این متقید سلسله حرص و آرزوین ناسوری زخم خنجر عدم^{الف (۱۶)} حیر مدعای کشته کشمیر تغافل اقبال دهقان مزرع بیجا صلی جلای سنجل جاہلی متکی و سادہ مذلت و خواری ساغر زن باده اشک گلناری مرغ بکل صیاد پریشانی^{ت (معاذ)} سرمایه دار متاع عجز و ناتوانی ضرر خزان^{ب (۱۷)} بی برگی در تیول مسکین ضعیف و زاین کول المتخلص بعاجز عنی الله عنه^{ج (۱۸)} در تنوع احوال و تاثر اقوال اسلاف روزگار و اخلاف ذوالاقتدار گذرانیده از آنجا که پرورده کنار و بر تعهد و تربیت سرزمین جنت قرین کشمیر است بنا بر کثرت استماع اخبار از روی تواریخ کشمیر بر احوال راجهای ایالت نشان و سلاطین عالی مکان این خطه بیشتر وقوف داشته و گاهی که در مجالس اکابر رفت^{د (۱۹)} ماثر این دیار ز بهت آثار بتقریب و تقریب ازین راجها

۱: ب- "خاطر" ص ۳ ب

۲: ت- "زخم خنجر دست عدم" ص ۳ الف

۳: ج- الف و ب- "الله" اندرورد - الف ص ۲ ب، ب ص ۴ الف

۴: د- ب و ت- "راحت" ب ص ۴ الف، ت ص ۳ ب

وسلاطین رعیت پرور معدلت آئین ذکر می آید اشاره میشود که اگر بمشاطگی این قلیل البصاعت گرفتار مجلس^۱ بیکاری از حلیه دانش عاری عرالیس واقعات این طبقه ذی رتبه زیور تالیفی موجز پوشیده نجلوه گری در آید^۲ و جمال به منتظران^۳ نماید بر ذمه مطالعه کنندگان مآثر حالات و واقعات حقی ثابت کرده باشد بنده بامور نظر تکمیل و همچنانی چون در خود استعداد تالیف نمی دید همواره سالک مسلک ابا و اقتناع می گردید تا آنکه درین ایام سعادت انجام که چهارم سال فرخنده فال اعلیٰ حضرت ظل الہی مطابق سنہ یکہزار و یک صد و بیست و دو ہجری است خان ذیشان عارف خان نایب و دیوان صوبہ کتب تواریخ کشمیر مولف بزبان سنسکرت که مورخان بذکر وجہ تسمیہ و احوال آغاز عمارت و زراعت و مدت سلاطین کشمیر پرداختند جمع کرد و به شنیدن واقعات و حالات رغبت نمود و به کتابت تاریخ قدیم مولف بزبان سنسکرت پرداخت به آبیاری این خبر سامعہ پرور از زمین^۴ خاطر گذورت اثر این ہچمدان مضحکہ دانشوران دانہ سبز کرده اکابر سر کشید و در جستجوی ترجمہ ملک حیدر کہ بنا بر مبالغہ و طول کلام پسند طبایع خاص و عام نبود افتادہ واقعات ترجمہ مذکور با تفاق دانش پزوهان ہند با تاریخ کلہن پندت و مورخان دیگر کہ اعتماد را شایان است مقابلہ نمود و مبالغاتی کہ طبیعت ارباب خیمت و اصحاب بصیرت بدان اقبال نمی نمود و در ترجمہ مزبور شبست بود متروک^۵ ساختہ واقعات را بفارسی لُح^۶ خالی از تکلفات مترسلانہ شعور غایت اختصار و ایجاز بقلم عجز رقم آورده تا طبع مطالعہ کنندگان ملال نیابد و رنگ کلفت پذیرد و بہیہات ہرزہ سرای و یافہ درای چنین کہ این ناقل سخن با وجود عدم سرمایہ دانش^۷ چہ مقدار خود را مضحکہ و دستگاہ تمسخر محبان فصاحت لسان^۸ ساخت بہر حال ہر چہ کرد بر خود کرد و جا بکرم عیم و خلق جسیم صاحب طبعان دانشور ہنر پرور آنت کہ اگر احياناً بمقتضای اصطلاح بر طور و طرز و رسم و آئین سلاطین کشمیر برین مختصر کہ رنگ نسخہ وجود عدیم المنفعت این ناقص خلقت نظیر نیست نظری افتد قباحت بہ مستحسنت اصلاح پیرایہ یابد۔^۹

-
- ۱: ت۔ "مخمس" ص ۳ ب
 ۲: ت۔ "آرد" ص ۳ ب
 ۳: الف و ب۔ "منتظران" الف ص ۲ ب، ب ص ۴ ب
 ۴: الف، ب و ت۔ یہ لفظ واضح نہیں ہے۔ الف ص ۳ الف، ب ص ۵ الف، ت ص ۴ ب
 ۵: الف۔ "مترسانہ" ص ۳ الف
 ۶: ت۔ "نشان" ص ۴ ب
 ۷: ت۔ "پذیرد" ص ۴ ب

مقدمه در ذکر وجه تسمیه و آغاز عمارات و زراعت کشمیر

مورخان کشمیر که این مختصر ترجمه روایت آنهاست چنین بقلم آورده اند که پیش از عمارت و زراعت نام کشمیر سستی سر بود و وجه تسمیه اینست که پاربتی که زن مهادیو است و سستی هم نام دارد از کوه همانچل بعرضه ظهور آمده و کوه همانچل عبارت از کوهیست که پیوسته مملو از برف باشد و سر تالاب را گویند. از آنجا که آب برف و باران در میان جبال جمع می شود محل انجبارنداشت کل زمین کشمیر بمشابه تالابی می نمود سستی اکثر و اغلب در آن تالاب سیر می کرد بنا بر این نسبت به سستی سر موسوم گردید. آورده اند که در میان آن تالاب غریب خلقی سهملگین طینت جلدیو نام مسکن کرده بود چون از آب بیرون می آمد بمقتضای جبلت اصلی که مفسور بر سفک و نا و تناول لحوم حیوانات بود دست اذیت با صاف خلائق اطراف و اکناف دراز می نمود تا شش منوتر که هر منوتری هفتاد و یک دوره چهار جوگ است ست جگ تریا جگ دو ایر جگ کلجوگ یعنی چون این چهار جوگ که مجموع آن چهل و سه لک و دو دوازده هزار سال است بدین تفصیل که ست جوگ هفده لک و بیست هزار سال و تریا جگ دوازده لک و نو دوش هزار سال و دو ایر جگ هشت لک و شش و چار هزار سال و کلجوگ چهار لک و سی و دو هزار سال هفتاد و یکبار می گذرد و یک عبارت است از زوال سلطنت بادشاه بهشت اتفاق می افتد بهمین منوال که چهارده منوتر منقضي گردد یک روز از عمر برهما با آخر میرسد. دانشوران هند شب این روز را کلپانت می نامند این دیو تمام ریو بنا بر دعائی اجابت انتمای برهما که تا در آب متمکن باشد هلاک نشود و کسی برو ظفر نیابد، در آن تالاب می بود تا آن که در آغاز هفتم منوتر کشف رکبیر پسر زاده برهما در آن چین که بزیاارت صوامع و معابد و عابدین می رفت بهمیر نام مسکن رسید عمارت آن مکان ویران دید از سکنه نواجی متفحص سبب خرابی گردید معلوم کرد که جلدیو باعث انهمه ویرانی است بمقتضای الشفقت علی خلق الله دل عطوفت منزل کشف رکبیر از استماع این خبر بدر آورده در موضع نوبندن که نزدیک هیره پور واقع است تا هزار سال بدعای وزاری از جناب باری جلب عظمیه دفع شر جلدیو مسلت نمود بعد انقضای مدت مزبور تیر دعا به هدف اجابت رسید بفرمان خالق ارض و سما مهادیو و بوشن و برهما همت رفاه نهمت بدفع آسب جلدیو گماشتند هر چند برهما تا صد سال

بمبارزت و مدافعت پرداخت کاری ساخت و برودست نیافت چه هنگام غلبه برهما روی پناه بآب می برد
 ازین راه دفع او متعذر و متغیری نمود پس برای صایب ^(الف) اندیشه ثاقب ملاحظه فرمود دانست که تا آب مخرب
 بهم نرساند و در تقاض نیارد استیصال نهال وجود فنا آلود جلد پوز محالات خواهد بود بنا برین اندیشه صواب
 پیشه بنواحی باره موله آمده کوهی که سدر راه اجرای مرآب بود بشودرشن چکر نام سلاح که مخصوص اوست از
 میان برداشت آب مجری پیدا کرد و در اندک فرصتی زمین مسطح و قابل عمارت و زراعت بهم رسید چون آبها
 بیرون رفت بشن بسرا انجام کار جلد یو پرداخت و کشف رگبیر بسپاس این موهبت پرداخته و همت بر تعمیر آن
 ساحت معطوف ساخته براهمه مهذب الاخلاق از اطراف و اکناف آفاق برگزیده درین مقام مینو نظام
 مسکون گردانید بعد از آن ^(الف) سستی سر بکشف ^(ب) فرمود که در دید بمرور از مننه و تغیر السنه کشف مر کشمیر شد اکنون به کشمیر
 زبان زد ساکنان ربیع مسکون است بجز عم مبره دانشوران اهل هند از هفتم منوتر پست و هشت دور گذشت
 و چهل و سه دور باقیمانده العلم عند الله تعالی -

ذکر در آغاز سلطنت و حکومت راجهای کشمیر بتقدیر حافظ الصغیر و الکبیر:

چون ^(الف) دلایت دل پزیر کشمیر بعمارت ^(ب) و زراعت رسید در میان اولاد بر اومه کثرت و اثر دحام پیدا
 آمد و طبایع از جاده انصاف انحراف گزیدند بمقتضای فحوائی لولا السلطان لاکل بعضهم بعض
 بحاکم محتاج گردیدند تا آبادی ارباب جور و اعنای ^(ج) از گریبان ضعفا و ملهوفین کوتاه و کشیده دارند - روسا
 و صناید قوم بجهت درخواست حاکم نزد راجه ^(د) جمور فتند راجه مقدم ^(ه) عیان رابعزاز و اکرام ^(الف) تلقی نموده ولد امجد
 خود بحکومت کشمیر نام زد نمود اهالی ملک بجهت اجرای کار سلطنت ششم حصه از حاصل مملکت برای راجه مقرر
 کردند مدت ششصد و پنجاه سال حکومت کشمیر میان اولاد راجه جم بود تا وقتی که جنگ کوروان و پانڈوان اتفاق
 افتاد در آن ^(ب) معرکه حاکم کشمیر بزخم تیر از پا در آمد چون زلال منابع نسل راجه جم منقطع گردید تشنه لبان هتاکامی از
 ینبوع خانواده دیگر سیراب امید گردیدند -

- ۱: ت - "برای ثاقب و اندیشه صایب" ص ۶ الف
 ۲: الف و ب - "چون" تکرار در الف ص ۳ ب، ب ص ۸ الف
 ۳: ت - "اعنای" ص ۶ ب
 ۴: الف و ب - "مقدم شریف" الف ص ۴ الف، ب ص ۸ الف
 ۵: ت - "تشنه لبان بودای" ص ۷ الف

پنجاه و پنج راجه جمو بداری کشمیر پرداختند- از آن جمله احوال سی و پنج راجه متحقق پیوست میورخان رادر مدت حکومت راجهای مزبور اختلاف است- زمره از مورخان زمان آیالت این راجهای چهار هزار و چهارده سال شمرده اند و جمعی ۳۰ و هزار دو بیست و ششت سال محسوب داشتند^(ب ۱۱ بن) - کلهن پندت که بهندی مولف تاریخ کشمیر است و تحقیقات او در تعیین مدت امارت این طبقه اعتبار تمام دارد، زمان فرمان فرمای این پنجاه و پنج راجه یک هزار و نهصد و نوزده سال تعداد کرده چون ملوک طوایف متقلد امور سلطنت گردیدند بواسطه تصاریف زمان واقعات سابق در میان خلایق نماند آغاز سلطنت از عنفوان دولت راجه او گرگند نوشته اند- چون از سلسله راجه جمو راجه زاده قابل فرماندهی کشور خدای نماند از طبقه دیگر راجه گونند اقبال مند بیادری^{ت (باض)} اعیان ارجمند بمرتبه بلند راجگی فایز گردید و در تمهید مبانی عدل و داد و انتظام امور کون و فساد بقدر مقدور و میسور کوشید و در زمان دولتش میان راجه نگر کوکت جراسنده و سری کرشن که از غایت اشتها محتاج تعریف و توصیف نیست اسباب وحشت و نزاع پدید آمد- راجه او گرگند که به کوک جراسنده رفته بود بر کنار آب جمنا بدست بلهجد برادر سری کرشن^{الف (بلف)} چو کشته شد مدت حکومت او هفتده سال بود-

راجه دامودر:

راجه دامودر این راجه او گرگند عارج معارج کاخ دولت و حکومت گردید و امتداد کزمان حکومتش بانک مدتی کشید- گویند در مجلس عروسی راجه کندهار بدست اقوام سری کرشن چو شکسته شد- رانی جسوتی:

راجه دامودر چون در آن وقت وارثی نداشت سری کرشن حکومت ملک کشمیر به رانی جسوتی زن راجه دامور که حامله بود از رانی داشت رانی جسوتی بعد انقضای مدت حمل راجه دیال کند نام پسری آورد-^{ب (ب ۹)}

۱: ت- "زمان" ندر در ص ۷۵ الف

۲: ب- "هزار و چهارده سال" ص ۸ ب

۳: ب- "جمعی دو هزار و بیست و ششت سال" ص ۸ ب

۴: الف و ب- "امتداد" ندر در الف ص ۴ ب، ب ص ۹ ب

۵: ت- "چو" ندر در ص ۷۵ ب

راجہ دیال کند:

چون راجہ دیال کند بہ حد بلوغ رسیدہ بست و کشاد امور مملکت در ای متعلق برای و رویت او گردید۔ راجہ دیال کند دست نوال بہ ذل نقود و اموال بر کشاد و اساس رعیت و معدلت گستری بروفق مرام خواطر نہاد و درازی حکومتش اندک فرصتی بود۔

راجہ لو:

راجہ لو از قبیلہ بود و در میدان دولت تگ و دو نمود و گوی حکومت بچوگان ہمت از میان ر بود۔ راجہ بغایت خوش خلق دادگر رعیت پرور بود۔ نیمین دولت او سپاہ و لشکر متکی و سادہ کارانی و کامیابی بودند۔ راجہ لو اطراف کشمیر را مسخر ساختہ و خاطر از ہمہ جہت پرداختہ در لولوسمت کامراج بہمارت شہری موفقی گردید گویند بہر و رایام در ان شہر ہشتاد لک خانہ آباد شد۔

راجہ کلندر:

راجہ کلندر ابن راجہ لو بتقویت حشم و خدم کہنہ و نووز و زور دست قوی تاج خسروی بر سر گذاشت و ہمت بر تعمیر بقاع و مواضع گماشت کا کاپور و کھنہ موہ از اعمال اوست۔

۱: کلہن کی راج ترگنی میں یہ نام "Khagendra" آیا ہے

Kalhana's Rajatrangni, Vol-I(Book first)Tr. by M.A. Stein, Motilal Banarsidass, Reprint Delhi- 1979.,P-16 (Note -89)

۲: کلہن کی راج ترگنی میں یہ نام "Khagi" آیا ہے لیکن Stein کا کہنا ہے کہ نارائن کول اور حیدر ملک نے اس کے لئے جو کا کاپور کا نام استعمال کیا ہے وہ کسی تاریخ میں دریافت نہیں ہوتا۔

Khagi must be identified with the modern khag, a considerable village situated in the Biru Pargana, 73° 36' long. 34° lat. It is mentioned again, i. 340, as an Agrahara of Gopaditya under the name of Khagika.

["The Identification with Kakapor, on the vitasta above Pampar found in the chronicles of Haidar Malik, Narayan Kol, etc, is not supported by any evidence"]. Kalhana's Rajatrangni, Vol-I,(Book first) Tr. by M.A. Stein, Motilal Banarsidass, Reprint Delhi- 1979.P-16 (Note -89).

راجہ سندر :

ت (الف) راجہ سندر ابن راجہ کلندر صاحب تاج و افسر گردید۔ راجہ رعیت پرورد و دادگر بود۔ کسی از مواضع مزارع وقف محتاجان و مساکین نمود۔ موضع سوند و شوروت از اعمال اوست۔ راجہ سندر غیر یک دختر کتابیون نام کہ در عالم بحسن و جمال کمال بمثال بود، فرزند دیگر نداشت۔ نقل است کہ تاجری جوہر زواہر بامید سود باین دیار آورد چون راجہ قونی در جوہر سناشی نداشت ملتفت نگشت تا جرقہ قرین حرمان ویاس برگشت۔ چون این خبر بہ کتابیون رسید تاجر را طلبید قیمت جوہر اضعاف مضاعف داد۔ تاجر چون ازین دیار رخت بر بست بہ تفریب نزد بہمن اسفندیار ذکر جمال و کمال کتابیون بمیان آورد۔ بمبالغہ آن دل بہمن را از جا برد۔ بہمن جامسپ حکیم را بنخواستگاری کتابیون با تحف و ہدایای بادشاہانہ نزد راجہ سندر ارسال داشت۔ ہر چند راجہ را از استماع سخن بہمن وحشتی عظیم دست داد و قصد قتل جامسپ حکیم کرد اما کتابیون نگہداشت و راجہ را راضی کرد و او را باریاق و سامان شایستہ آبخنان بادشاہی مصحوب حکیم و معتمدان خود فرستاد۔
ت (ب) راجہ گودھر :

راجہ گودھر کہ از قبیلہ دیگر بود متقلد قلادہ تاج و افسر گردید و عروس مملکت بکام خاطر در کنار کشید۔ دو موضع یکی کوتہ پورہ دوم استہیل از معمور ہای اوست۔
راجہ سور :

ب (الف) راجہ سور ابن راجہ گودھر بی شور و شہر بر سریر جہان بانی نشست و بر الواح خواطر اصحاب سیف و قلم و اصناف بنی آدم نقش مراد بر وفق آرزو صورت بست راجہ سور از راہ دور نہری حفر نمودہ آورد و مزارع و مستعلات پرگنہ آدون بدان مزروع ساخت۔
راجہ جنگ :

ب (ب) چون راجہ سمور دل از کلمہ مملکت برداشت پسرش راجہ جنگ بنخواستہش ہر یک پای دولت بر اورنگ سلطنت آورد و خوان معدلت و نعمت بفرانخی گستر دو موضع در کامراج کہ ہردو بجالور مشہور است از اعمال اوست۔

۱ راجہ ترنگی کے مطابق یہ جگہ Vihi میں ہے

Kalhana's Rajatrangni. Vol-I, (Book-1) Tr. by M.A Stein Motilal Banarsidass- Reprint

Delhi-1979, P-18

راجہ سچی نرا:

راجہ سچی نرا^۱ ابن راجہ جنگ عروس مملکت راس^۲ در بر کشید و در رفع جور و اعناف از اطراف و اکناف
ساحت و ولایت کوشید در زمان دولتش احدی را مجال تغیر حکم^(۱۰۶) او نبود پرگنہ کو تہار موضع شان کا سا اور پرگنہ وہی قریہ
شاراز آٹار اوست۔

راجہ اشوک :

راجہ اشوک^(۱۰۷) برادرزادہ سچی نرا ملک تاج وافر گشت و آثار ظلم و طغیان از ساحت مملکت فرو بہشت۔ سمت
مرانج در موضع سیر قلعہ مرتفعی در غایت فسحت و وسعت عمارت کرد۔ آورده اند کہ شش لک خانہ متمول در آن شہر معمور
بودہ بنوز بعضی جا آٹار آن قلعہ باقیست۔

راجہ جلوک :

راجہ جلوک ابن راجہ اشوک کلاہ را جگی بر فرق دولت نہاد و در قلع و قمع اہل فساد و قیقہ نامرعی نگذاشت
و ہمت بر فاقہ احوال رعایا و بر ایام معطوف و مصروف داشت در علوم غریبہ و ستر سجات خصوصاً کیسیا ماہر بود۔ نقل
است کہ جتی را مسخر ساختہ بود۔ آن جن بصورت حیۃ عظیم الجثہ متمثل می شد و راجہ را کہ آن حیۃ میگردید و ہر روز
بزیارت صوامع معاہد لار و بارہمولہ و پنجپیرارہ کہ مسافتی بعید است میرسید در راجہ جلوک بزم تسخیر ممالک
ہندوستان را بہت عزیمت برافراشت تا قنوج بحوزہ تصرف در آورد و اصناف متحرکہ بنوازش تمام از آنجا آورده
ساکن کشمیر ساخت۔ عمال را ہفت قسم مقرر کرد قسم اول برای ضبط و ربط امور ملکی قسم دوم برای جمیع خزانہ قسم سوم
برای محافظت اسلحہ و ادوات حرب قسم چہارم برای سپہ سلاری و قسم پنجم برای طلب مشاورت قسم ششم برای تقسیم
و خیرات و رساندن خیرات و میراث و قسم ہفتم برای سزا و لی لشکر در روز جنگ۔

۱: راج ترنگتی میں لکھا ہے کہ اس کی طبیعت میں غنوکا عنصر پایا جاتا تھا اور اس کے احکام کی کبھی نافرمانی نہیں کی گئی۔ اس راجہ نے شان گاسا اور شان
کے اگر ہار قائم کئے۔ تاریخ حسن میں آیا ہے کہ بڑی خوبی سے سلطنت کے امور انجام دیئے اور موضع شانکس کو بھار میں اور شان نامی گاؤں وہو پرگنہ میں
بساے۔ چالیس سال تک حکومت کی۔ شانان گاسا موجودہ شانکس اور شانکار گاؤں وہو پرگنہ کا شانکار گاؤں ہے جو آج کل کھریوشار کہلاتا ہے اور کشمیر کے نامی
گرائی کشمیری زبان کے شاعر اور بزرگ مرحوم درویش وہاب کھار کا وطن ہے۔ شانکس نامی گاؤں پرگنہ کو بھار میں ہے اور آ رہ پت ندی کے کنارے پر آباد
جگہ ہے یہ ندی اچھنبل اور بھون (مٹن) کے چشموں کے پانی سے مل کر بگی وغیرہ ندیوں کے ہمراہ کھنڈل کے پاس دریائے جھلم میں ایک ہو جاتی
ہے۔ کھریوشار نامی گاؤں سری نگر کے مشرقی حدود کے متصل واقع ہے۔ حیدر ملک چاڈورہ نے بھی ان دونوں گاؤں کی آبادی کو راجہ سچی نرا سے منسوب کیا
ہے۔ راج ترنگتی، تاریخ حسن اور واقعات کشمیر میں وہی کا پرگنہ موجودہ وہو پرگنہ ہے جو وہی یا وہی سے وہو ہو گیا ہے۔ چنانچہ حیدر ملک چاڈورہ نے بھی وہی
ہی لکھا ہے (واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جنوں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء ص ۳۹۶)

راجہ دامودر:

راجہ دامودر از اولاد راجہ اشوک، مسالک امور جہانبانی و کامرانی را بروفق مرام انام سلوک نمود۔
 بمصلقہ عدل و رافت مرآة خواطر اصاغر و اکابر از زنگ ظلم و بدعت زدود۔ مورخان کشمیر در باب او حکایتی
 غریب نوشته اند۔ آورده اند کہ راجہ برای ترویج روح پدر طعمای ترتیب داده بود۔ معهود چنین بود کہ تا راجہ در
 آب بہت کہ از دولت خانہ اش تا آنجا مقداری مسافت بود غسل نکند ایثار طعام واقع نشود اتفاقاً پیش از
 صدور این عمل دو برہمن وارد شدند از راجہ استدعای طعام کردند راجہ فرمود تا اتفاق غسل نہ افتد تقسیم مطبوخ
 صورت نہ بندد۔ برہمنان از فرط گرسنگی کہ بر آنہا مستولی شدہ نفرین راجہ کردند۔ همان ساعت مسخ شد
 و بصورت ماری برآمد گویند در دمودر او در روزہ نیست لبمسافت یک فرسخ از شہر ہنوز آن مار زندہ است۔ راجہ
 ہشک و راجہ زشک و راجہ کنشک پسران راجہ دمودر با بیاری مشغل رعیت پروری و عدل پردازگی گردیدند۔
 ہر سہ برادر بنام خود شہری عمارت کردند و در آنجا متمکن گردیدند۔ ہشک شکر وہ را کہ الحال پرگنہ ایست کہ نو دو
 ہفت موضع متعلق آنست و زشک زہم پور و کنشک کانپور، این دو شہر بالفعل دو قریہ خورد است۔

راجہ اوبہ من :

راجہ اوبہ من بر اہلی نامدار زمن گردید۔ در عہد دولت او وضع و شریف نہایت آمال و آمانی رسیدند۔ اوبہ پور
 نام قصبہ در پرگنہ بانگل برای انفاق مساکین بمجاصل آباد ساخت دوزمان او چندر نام برہمن دانادر حل مشکلات توانا

۱: ت۔ دمودر اور کوہست ص ۱۰ ب

۲: Stein کے مطابق ”اشکورہ“ (Uskur) بارہمولہ سے دو میل جنوب مشرق کی جانب واقع ہے۔

Kalhana's Rajatrangni, Vlo.1,(Introduction)Tr. by M.A Stein Motilal Banarsidass, Reprint

Delhi-1979 P-30,(Note 68) .

۳: "Abhimanyupura is, perhaps to be located at the present village of Bimyun, situated in marshy ground about four miles to the S.W. of Srinagar"

Kalhana's Rajatarangni, Vlo-1,(Book - I.) Tr. by M.A Stein.Motilal Banarsidass,Reprint

Delhi-1979, P-31 (Note -175).

که تصانیف بسیار در علوم غریبه داشت از هند آمد و بردانشوران این دیار بحث و مناظره و حج و برای این غالب آمد و مورخان از زمان ^{سده سیزدهم} راجه دمودرا بن راجه او که کنده تا انقضای حکومت راجه او به من که چهارده راجه است مدت سلطنت تعیین نکردند.

راجه گوی نند:

راجه گوی نند بکلاه داری و تخت آرائی ارجمند گردید و راجه در یادل و عادل بود و نینم نیت رفاه طویت او ارزانی بدرجه کمال رسید و خلائق آسودگی بسیار دیدند. مدت سلطنتش سی و پنج سال بود.

راجه بهیکن:

راجه بهیکن ابن راجه گوی نند پایه بلند سلطنت ارجمند گردید و چین ظلم از جین مملکت فروچید مدت (الف) پنجاه و سه سال حکومت راند.

راجه اندر جیت:

راجه اندر جیت ابن بهیکن از لمعان طلوع نیر حکومت جهان را روشن گردانید و در گردن دشمن رسن مذلت و خواری کشید. مدت سی و شش سال در تعمیر بنای عدل کوشید.

راجه راون:

راجه راون ابن راجه اندر جیت افسرد دولت بر فرق عزت گذاشت و درایت عزیمت به تخیر ممالک بر افراشت و بسی از قلاع هندوستان گشاده عنان رخس همت از آن سمت انعطاف داد. سی سال بجهانبانی و کامرانی و انجام آمال و آمانی مخلوقات ربانی گذرانید.

راجه بهیکن:

راجه بهیکن ابن راجه راون اورنگ حکومت را بجلوس سلطنت مزین کرده احبانو از و اعداشکن گردید. چون علم موسیقی خوب ورزیده بود باصطلاح اهل هند او را کبیر یعنی شاعر مصنف میگفته اند سی و پنج سال باعمال کار پردازای و چاره سازی خلائق اشتغال ورزید. راجه اندر ابن بهیکن بظلام افعال قبیحه و اعمال شنیعه رنگ افزای آئینه خاطر

مردوزن گردید از عادات ^{ت در آئین} منقح او نقل کردند کہ بواسطہ طلسمی کہ می دانست بنظر مردم در نمی آمد و بہ بیوت اہالی اعیان درمی آمد و لوازم ناحفاظی ^{ب (ہم آئین)} مرغی می داشت چون این خبر بر اجہ ز برادرش رسید اورا از میان صف را جگی برون کشید۔

راجہ ز:

چون ز صاحب تاج و کمر گردید بمعماری، متمش چکدر نام قصبہ بسمت مراج بھمارت رسید۔ همان مکان را مستقر دولت خود ساخت۔ حکایت کنند کہ در عہد او بر ہمنی ریاضت کش دانشور بیشاک نام روزی از دور ایام بقصد بر آوردن غسل کنار دریای بہت رفت۔ آواز خلخال بسمعش رسید۔ بر اثر آواز قدم برداشت۔ مشاہدہ نمود کہ دو مہ پارہ با کرہ کہ برق خرمن صبر و خرد ناظرہ بودند بغایت شوخ و شنگ ملبس بلباس آسمانی رنگ بہ تناول اثمار نارسیدہ فاسد کہ پپای اشجار میوہ دار افتادہ بود میل تمام دارند و بر غبت صادق می خورند۔ بیشاک ^{ب (ہم آئین)} پر ادراک را رویت این حالت بہجیب آورده، استفسار کیفیت نمود و ابکار پر کار لب بجواب و سوال گشادہ فرمودند کہ اگر قصد استعلام احوال ما باشد آخر ہای سرطان در موضع زیون ^{ب (ہم آئین)} قریب بزعفران زار است بالای چشمہ از زبان پدر ما کہ شیشرم نام دارد و علامت او چنین و چنان است معلوم باید کرد ہمین قدر گفتہ از نظرش ^{ب (ہم آئین)} غایب شدند۔ بیشاک شیفتہ و شیدا گردیدہ منتظر وقت بود تا در رسید و خود را بالای چشمہ رسانید و آن شخص را بدان نشان کہ خورشید و شان دادہ بودند شناخت از وی وجہ تناول اثمار خام نا تمام پپای درخت ریختہ شدہ ابکار پرسید۔ چنین نمود کہ شش بال کہ ایک زیر فلان درخت نشستہ است موکل و محافظ غلہ ^{ب (ہم آئین)} است۔ تا وی ازین غلہ و میوہ رسیدہ علی الغفلۃ صدور ایثار فقراتناول نکند ما را دست بعمت دیگر نرسد۔ اگر بدستاری و معاونت تو بر حال شش بال غفلت طاری شود از خیرات باز مانده غلہ تناول نمایند۔ ما از خوان نعمت وافر مختلی ^{ب (ہم آئین)} خواہیم گشت و از آن دو دختر بہر کدام کہ میل تو بیشتر باشد باطاعت و مناکحت تو درمی آید۔ بیشاک بمقتضای دل بستگی کمر تعہد این کار بمیان جان بستہ بروفق مرام او بعمل آورد۔ بجز دو قوع آن کار دشوار چندان نگرگ بارید کہ محصول رسیدہ بعدم رسید۔ شیشرم بوعدہ وفا نمودہ دختر خود را کہ چندر لیکھا نام داشت بعقد بر ہمن در آورد چند روز پیش خود نگاہ داشتہ بہ اموال وافر و جہات ^{ب (ہم آئین)} متکاثر رخصت انصراف بوطن مالوف ارزانی داشت۔ بیشاک از گردش افلاک مالدارترین اہل آن سرزمین شد۔ چون آوازہ حسن و جمال خاتون بیشاک بر اجہ ز

کبکب اثر رسید ویرا تکلیف نمود کہ زن را خلع کند والا قبہر و عینف از وی برگیرد۔ پیشاک سیدہ چاک پیش پدر خاتون شکایت راجہ زبیدادگر برد۔ شیشرم در غضب رفتہ بصورت ماری قہار متمثل شدہ نفس چندزہر آلود بر شہر راجہ دمیدہ اکثر اہل شہر را باراجہ و متابجانش نابود کرد و پیشاک را برنگ خود برآوردہ بادختر خود بخانہ خود برد و محل سکونت اود را ناجا مقرر نمود تا امروز در سمت دچہن پارہ از پہل گام گذشتہ چشمہ داماد بالای چشمہ شیشرم موجود است و آب ہر دو چشمہ بہ لیدرمی رسد۔ مدت حکومت راجہ تری دو دو سال بود۔

راجہ سدہ:

راجہ سدہ ۱۱۸ بن راجہ تری پیش از وقوع حادثہ آتش و حرق نفوس بانسوس آن بی ناموس دایہ اش بقصبہ بجزارہ بردہ بود بسلامت ماندہ منقلد امور را جگی گردید۔ جراحاتی کہ از بیداد پدر کبکب اثرش باصناف ام رسیدہ بود بہ مرہم مرحمت آورد۔ مدت شصت سال بہ بست و گشاد امور و انجام مرا جمہور سپرداختہ از میان خلایق ناپدید گردید۔

راجہ اوت پلاس :

راجہ اوت پلاس ابن راجہ سدہ بدست خود تاج سلطنت بر سر گذاشت و بہ تشید مبانی عدل و داد ہمت گماشت۔ سی سال لوای حکومت برافراشت۔

راجہ ہرن تاج :

راجہ ہرن گتاج ابن اوت پلاس بلباس حکومت خود را بیاراست و گلشن مملکت را از خس و خار طغیان اہل تمرد و عصیان بہ پیراست ہرن پور نام شہری کہ امروز بموضع رنیل ہنر بان زدہ کشامرہ است عمارت کرد۔ سی سال و ہفت ماہ حکومت گذرانید۔

۵۷-۲۶۶

۱: ت: "شیوا" ص ۱۳ اب ۲: ت: "مدت" نندارد۔ ص ۱۳ اب ۳: ت: "جمہور نام پرداختہ" ص ۱۳ اب ۴: "Hiranyaksa" یہ موضع سری نگر اور سندھ نالہ کے درمیان گاندربل سے گذرنے والی شاہراہ پر واقع ہے

راجہ ہرن کل :

راجہ ہرن کل ابن ہرن تاج سراج و ہاج سلطنت رالمعان خورشید جہان تاب داد و ابواب عدل
واحسان بر روی روزگار اصغر و اکابر کشاد و ہرن پور لہما شہری عمارت نمود۔ شصت سال بامور جہانبانی بہ
استقلال پرداخت۔

راجہ مہر کل :

راجہ مہر کل ابن ہرن کل بتقدیر خالق لم یزل فرمان فرمای شہر و جبل گردید۔ بختباری و خون خواری
متصف بود۔ بصدور اندک حرکتی ناموجبہ خون بسیار ریختی و وزی نمی گذشت کہ در افتاء و اعدام بیگناہی چند
ہمت مصروف نہ داشتی۔ پیرامون خاطر بیداد ماثرش اصلاً رحم نکشتہ بود۔ ^(۱۷) سباع و درندگان در موش میرفتند و از لحم
و شحم مقتولان محتظی میگردیدند۔

منقول است چون نہر چند رکول حفر نمودہ گئی عظیم سدّ راہ جریان آب گردید و بپنج تدبیر دفع ان حجر
صورت نہ بست شیخی در خواب دید کہ اگر زن صاحب عصمتی دست بران حجر بگذارد از رہ گذر آب مرتفع می شود۔
چون بیدار شد بفرمودہ او جوق جوق زن می آمدند و ہر چند دست بسنگ میرسانیدند فائدہ مترتب نمی شد۔ نساء را
بہمت زنا و رجال را بعلت دیوٹی و اطفال را بدعوی ولد الزنای بہ تیغ بیدریغ می گذرانید۔ چون عدد مقتولانش بہ سی
صد ہزار آدم رسیدہ زن کوزہ گری حاضر شد و گفت اگر کول پر دگیان حرم سلطنت با امتحان میرسیدند و بال این
ہمہ سنگ و با بہ روزگار راجہ عاید نمی شد۔ بعد وقوع این مقال دست عصمت اثر بان حجر رسانید و از آن ممر
برداشت۔ ^(۱۸) روزی رانی زن راجہ ملکبس بلباس پارچہ سنگہال دیپ ^(۱۹) کہ صورت حاکم آنجا بر آن پارچہ منقش بود بجلوہ
درآمد۔ راجہ بیداد خصال از مشاہدہ آن تمثال متغیر شدہ ^(۲۰) قسم یاد کرد کہ تا سنگہال دیپ را تحت تصرف در نیارد بہماہ دیگر کار ندارد۔

۱: کلہن کی راج ترنگی کے مطابق ہرن کل کے بسائے ہوئے گاؤں کا نام ہرنوٹس ہے اور Stein کے مطابق یہ جگہ واضح نہیں ہے

Kalhana's Rajatarangni, Vol-1 (Book -1), Tr. by M.A Stein. Motilal Banarsidass, Reprint

Delhi-1979, P-43 (Note -288) .

۲: ب- ”اگر“ تدارک۔ ص ۱۸ الف ۳: ”سنگہال دیپ“۔ سری لیکا

بدین عزیمت پای نهضت در رکاب حرکت آورده بهر دیاری که رسید از ابعیه آن اثر نگذاشت. اسباب
 و اموال و خیول و اخیال بدست آورده به استیصال از دریای شور بکشتی عبور نموده سنگهال دیپ را تصرف نموده
 حاکم آنجا را با متابعاتش بقتل رسانید. قرار داد که بعد ازین بجای صورت راجه صورت آفتاب بر پارچه نقش
 می کرده باشند چون هنگام معاودت بکوئل پیر پنجال رسیدند فیلی از بالا غلطیده که صدای غریب کرد. راجه بیداد
 گر را آن صدا خوش آمد و فرمود که یک یک فیل را از بالا بزیر می انداختند تا عدد اخیال بصد رسید از آن وقت باز
 آن مکان میان کشاره بهستی و نج متعارف است چه با اصطلاح اهل هند بهستی جمع فیل است و نج رفتن راه را
 می نامند. چون مال نظام عاقبت و خیمه دارد مرض صعب که اطباء از علاج آن بعجز اعتراف نمودند لمارض
 ذات نامبارکش شد. از صعوبت آن بضیق رسید. آتش افروخته خود را در نیران آن کشیده پاداش سیات عمل
 رسید. ایام سلطنتش هفتاد سال امتداد داشت.

راجه بک :

راجه بک ابن مهر کل بمشیت خدای عز و جل اورنگ سلطنت را بفر و جود عدالت آموذ زیب وزینت
 داد. و ابواب رافت و امتنان بروی روزگار کافه بر ایا کشاد. به عمارت خراب های که پدرش کرده بود پرداخت
 و جراحات او را بالکل مندل ساخت. در عهد او جوگی زنی جادو فن به کوتی نام بهم رسید. در موضع مرن بالای سنگی
 بر ریاضت مشغول گشت که اثر زانوی وی تا حال بران سنگ مرتسم است چون آن زن از مهره ساحره بود بانغوای
 بعضی معاندین راجه راجه جادو گشت. از وی غیر یک پسر که بعد از فوت راجه تولد کرد نماند. ایام حکومت او شست
 و شش سال بر شمرند.

راجه ننگیت :

راجه ننگیت ابن راجه بک مرتقی مرقات سلطنت گردید احوال مجزه و ضعف بزبان عدل و رافت می
 پرسید. حکومتش راسی سال تعداد کرده اند.

- ۱: الف - "کشتی" بند بر - ص ۷۷ ب : ۲: ت - "قتل آورد" ص ۱۱۵ الف
 ۳: ب - "می گویند" ص ۱۹ الف : ۴: ب - "مال" بند بر - ص ۱۱۹ الف
 ۵: ب - "شست سال شمرده اند" ص ۱۹ اب

راجہ اوسن:

راجہ اوسن این راجہ نند گپت شمع فرماندہی در شبتان مملکت افروخت و غراب ظلم لہر ادیدہ بردوخت۔ در علوم سنسکرت دانای بکمال داشت۔ دانشوران را بحرمت و عزت میداشت۔ مدت حکومتش پنجاہ و دو سال منصب است۔

راجہ نر:

راجہ نر این راجہ اوسن بسحاب سلطنت گلشن مملکت را شاداب ساخت و کوچہ و برزن را بجا روب معدلت از خس و خاشاک جور پرداخت۔ شصت سال تذکرایام سلطنتش کردند۔

راجہ اج:

راجہ اج^۲ این راجہ نر بتاج و افرزینت افزای سریر سلطنت گردید۔ بہ نسیم رافت و معدلتش گلبن مملکت بکام خاطر خندید۔ عہد دولتش شصت سال بقلم آوردند۔

راجہ گوپانند:

راجہ گوپانند این راجہ اج صاحب کلاہ والا دستگاہ حکومت گردید۔ بہ پنجاہ عدل پردہ اہل طغیان درید و بہ تعمیر معابد و بتخانہ بسیار پرداخت۔ بتخانہ کہ بالای کوه سلیمان مشہور است و امروز دو ہزار سال و کثری گذشتہ کہ برجای خود است، از ابدیہ اوست حساب ایام حکومتش شصت سال کردہ اند۔^۳

راجہ گوکرن:

راجہ گوکرن این راجہ گوپانند ماہیچہ لوای سلطنتش^۴ آفتاب مانند در لمعان آمد۔ اشعہ بیضاضای عدل و احسان در ساحت مملکت افکند۔ مدت پنجاہ و ہشت سال بکامرانی و جہانبانی گذرانید۔

راجہ نر این دت:

راجہ نر این دت این راجہ گوکرن نشا بنخش شراب سلطنت گردید و ساغر امال و امانی مشخون از بادہ کامرانی بمذاق اصاغر و اکابر رسید۔ ایام دولتش سی و شش سال محسوب شد۔

۱: ت۔ "ظلمہ" ص ۱۶ الف ۲: "Aksa" ۳: ب۔ "گرفتہ اند" ص ۲۰ ب ۴: ب۔ "حکومتش" ص ۲۰ ب

راجہ اندہ جدشتر :

راجہ اندہ جدشتر بر مندر مکل بجواہر زواہر گلگون پرند سلطنت متمکن گردید۔ در آغاز حکومت ہتشمید مہانی^۱ عدل و رافت کوشید۔ آخر ہا کہ باثر صحبت فجار و اثر ارب مرتکب افعال قبیحہ و اعمال شنیعہ شدہ وضع و شریف روی اطاعت و انقیاد از و گردانیدند۔ بدین واسطہ حکام اطراف و اکناف ^{ت (۱۰) مہانی} چٹم طمع در ملک او دوختہ دست تصرف بنواحی و اقطار در از کردن گرفتند۔ ارکان دولت و اعیان مملکت چون حال بدین منوال دیدند بخلع او ہمدستان گردیدند۔ چون راجہ اندہ جدشتر بر این حال اطلاع یافت چارہ کار منحصر در ترک سلطنت و فرار دانست و با دوسہ تن از خواص راہ ہندوستان پیش گرفت۔ در راہ یکی از راجہ ہا اورا شناخت و مجبوس ساخت۔ چہل و ہشت سال حکومت کرد۔ از راجہ گوی نندتا راجہ اندہ جدشتر بیست و یک راجہ است مدت ^{ب (۱۱) الف} سلطنت این بیست یک راجہ سوای حکومت راجہ اندر برادر راجہ نر کہ ایام ^{الف ۸} سلطنتش تعیین نکردند و در تعداد راجہ ہا مذکور آ مد نہصد و چہل و ہشت سال است۔

راجہ پرتاپ ادت :

چون راجہ اندہ جدشتر گرای وادی آوری گردید و مملکت از فرمان فرمای ضابطہ خالی ماند، ارکان دولت و اعیان سلطنت بتدبیر صغیر و کبیر و برنا و پیر راجہ پرتاپ ادت نام یکی از اجداد راجہ بکرماجیت راجہ ^{ت (۱۲) الف} مشہور ملک مالوہ از ہندوستان آوردہ سلطنت پذیرفتند و گوہر حکم او بالماس انقیاد سفند راجہ پرتاپ ادت ننج عدل و رافت مسلوک داشت و ہمت بر معموری مملکت گماشت و خزاین از انام بعطای مالا کلام انباشت۔ مدت سی و دو سال بانی مراسم جہان بانی بود۔

راجہ جلوک :

راجہ جلوک ابن راجہ پرتاپ ادت بفروغ طلوع ^{ب (۱۳) مہانی} نیر سلطنت مملکت را اضاءت درخشانی داد و در ہای کامرانی برونق امال و آمانی وضع و شریف برگشاد۔ مدت سی و دو سال باشتغال ملک و مال پرداخت و سریر دولت را تکیہ گاہ پسر والا گہر ساخت۔

راجہ تجبیر :

راجہ تجبیر ابن راجہ جلوک در سلک تعداد ملوک انحراف یافت و دفاين و خزاین راجہای ماضی شکافت و باموال و نقود اندوخته خود انفاق فقراء و مساکین کرد۔ در زمان او چنان قحطی بوقوع پیوست کہ پدرا از پسر مذاقیقہ ما کول و مشروب می کرد و از عدم ادراک اطعمہ ہر روز خون ریز بہا واقع می شد۔ چون دست راجہ از بذل دینار و درم و ایثار اجناس و لباس خالی ماند مصمم کرد کہ خود را ہلاک سازد کہ پیش ازین طاقت دیدن حال گرسنگان نداشت۔^(الف ۱۲۲) پشترانی خاتونش کہ بصلاح پرہیزگاری و کمال عفت آراستہ بود نگذاشت کہ از راجہ این چنین حرکت صدور یابدہ در خدمت راجہ التماس نمود کہ عادل زمن وزن پاک دامن ہر دعای کہ تخلص نیت و صفای عقیدت نماید در جناب وہاب مطلق و منعم بر حق جلت نعمہ مقبول است۔ اگر امشب باین امر مستحسن قیام کردہ شود میکن کہ ابواب اجابت بروی روزگار گشادہ گردد۔ راجہ و خاتون بادیدہ ہای پر خون شب ہمہ شب تبصرع و زاری بدعای ارتفاع عسرت و بیقراری پرداختند۔ ہنوز صبح صادق شیر نور در کاسہ جہات نریختہ بود کہ رازق بیچون و قادر کن فیکون از شیلان کرم نزد ہر فردی از افراد بشر یک جفت کبوتر مہیا نمود۔ ہمین صفای طویت راجہ سراپا مکرمت و عفت رانی عدیم الثانی در روزی بر خلق گشادہ گردید چون ہنگام ارتفاع مزارع و مستعلا ت رسید برکتی در حاصل پدید آمد و منافع کلی بخلائق متواصل گردید از استدر اجات او مشہور است کہ در موضع از مواضع متعلقہ پرگنہ کا مرانج بواسطہ سحوت و شوریت مزاج زمین درخت و گیاہ بیخ نشین نمی شد۔ درخت کاشت و سبز شد و بار آورد گشت مدت سی و شش سال حکومت کرد۔

تیبی مل :

چون از گلشن نسل راجہ سخا پیشہ نیک اندیشہ گلی کہ مشام عالمیان برواح معدلت و احسان معطر کند نما ندہ اعیان و اہالی این دیار راجہ تیبی مل نامی از اولاد راجہای سابق انب و لایق دانستہ چتر سلطنت بر سرش گردانیدند و غاشیہ ہوا خوانی و فرمان برداری او بردوش عقیدت کشیدند۔ فی الواقع تیبی مل عدل و احسانش خلائق فراغت یافتند۔ ہشت سال بتشید قواعد سلطنت کوشید و دہیم و افسر بہ پسر بخشید۔

۱: انتشارانی کلہن میں یہ نام اس طرح ہے "Vakpusta"

Kalhana's Rajatarangni. Vol-1(Book -1),Tr. by M.A Stein.Motilal Banarsidass,Reprint Delhi-1979, P-57.

۲: ت - "ہمیں نیت صفای طویت" - ص ۱۸ الف

راجہ جیندر :

ت (۱۸۵ ص ۷۰)
راجہ جیندر ابن بیجی مل بتقدیر ازل زمام حل و عقد امور سلطنت در قبضه اقتدار خود آورد و بساط کامرانی بکام خواطر اصاغر و اکابر گستر دوزیری داشت خدا ترس کفایت شعار سندمت نام چون استقلال وزیر بمرتبہ قصوری رسید حساد بر و خوض کردند و مزاج راجہ از وی نوعی متغیر ساختند کہ راجہ تمامت اموال و جہاتش مصادره نموده بہ تحسب فرستاد و بعد چند روزی بدار کشید۔ بشامت خون ناحق مرضی مہلک بر راجہ طاری شد و بہمان درگذشت۔ ایام حکومت اوستی وقت سال گفته اند۔

راجہ اری رای :

چون از اوج دولت نسل راجہ جیندر کو کبی با ضاءت نرسید ارکان دولت و اعیان مملکت یکی را از اولاد نصفت نہاد سد مت وزیر کہ راجہ جیندر را در ابدار کشیدہ بود راجہ اری رای نام را انتخاب نموده اختیار بست و کشاد امور جمہور دادند و تاج سلطنت بر سرش نہادند اری رای حاکم عادل پرہیزگار احسان کردار بود و بہ ایثار شفقت و مرحمت زندگانی می نمود۔
ت (۱۶ الف)

در اواخر عمر روسا و ضنادید را جمع کردہ لغز نمود کہ تا حال بہمات کافہ بر ایا کما محب و پینہی پرداختم مہما اکمن در قطع طریق حسن سلوک کہ خال جمال رخسار ملوک است کوتاہی و غفلتی بوقوع نیامدہ اکنون بکرم معذور دارید کہ طاقت احوال بار مظالم نیست ہر چند سران دولت نظر بر فہ احوال عجزہ وزیرستان در برداشت احوال و انتقال سلطنت الحاح وزاری کردند و لوازم بیقراری بجاء آوردند التفاتی بدان نہ نمود چہ جاذبہ محبت مولی تعالی او را بجانب خود کشان بود لباسی از پوست آہو پوشیدہ در غار بومہ زوہ معتکف گردید و دیگر از وی اثری نیافتند مدت پنجاہ وقت سال حکومت کرد و خاراری رای غاریست کہ نہایت آن جز غلام نہایت والبدایت کسی نمیدانند مدت سلطنت این شش راجہ کہ اولش راجہ پرتاپ آوت و آخرش اری رای است دو سال و دو سال بشمار آمد۔
ت (۱۶ الف)

راجہ میگوواہن :

چون آری رای بترک سلطنت پرداخت یکی از ماثرانہ جدشتر راجہ میگوواہن صاحب تاج و افسر گردید۔

آوردہ اند کہ راجہای جهان آرا بخواستگاری دختر راجہ خطا لکہ در حسن و جمال بی ہمتا بود متوجہ شدہ بودند راجہ
میگواہن کہ در آن وقت آوارہ دشت کربت و غربت بود بارادہ تماشا بد انجانب میل نمودہ بر سر جمع راجہای
نامور تاجہای مکمل بہ لال و گوہر منصوب بود میگواہن بہ سبب افلاسی کہ داشت بر سر کلای ہی بلکہ در بر لباسی
نداشت۔ ناگاہ ہوا متقاطر گردید و سحاب عنایت از لی بر سر میگواہن سایہ گستر شدہ از تقاطر امطار محافظت نمود۔
بہمیں نسبت مسمی بہ میگواہن شد چہ بہ اصطلاح اہل ہند میگاہر برای گویند و آہن نگہدارندہ را خوانند۔ دختر
راجہ خطا چون اینحال مشاہدہ نمود گلگل شکفت و عقد گل کہ علامت قبولت جمایل گردن میگواہن کرد۔ در اندک
فرستی بتقویت حاکم خطا بہ فرمان روائی مملکت موروثی فایز گردید ^{ب (۲۰ الف)} نیش بسہ واسطہ بر راجہ اندہ جد شتر میرسد۔ راجہ
میگواہن توفیق تعمیر بقاع و قصبات و قری در سابق بسیار یافت چون خدا ترسی و پرہیزگاری بدرجہ اتم بر طبعش
مستولی بود بچہ صیادان طیور و وحوش کہ اوقات گذارشان از وجہ تسبیح و بصید جانوران بود وظیفہ وادارارت وانی
معین نمود۔ شبہا تغیر لباس کردہ در ترمیم شکستہ خاطر ان مساعی جمیلہ بظہور میرسانیدہ بواسطہ منع شکار طیور
و وحوش و ابقای پرندہ و چرندہ ^{الف (۹ ب)} رایت جہاں گشای بر افراخت۔ بہر شہر و کشور کہ می رسید اگر حکام آنجا غاشیہ
اطاعت بردوش میکشیدند دیگر معترض احوال نمیشد والا بظہر و غلبہ تسخیر کشوری کرد و با وجود عدوان حاکم بہ
آبیاری عدل و احسان کامل مزارع متوطنین آن سر زمین سیراب امید ی ساخت و گلشن آن ساحت را
بالکل از خش و خار جو و اعنای می پرداخت۔ ہمیں دستور بکنار در یای شور رسید و از فرط حرارت ہوا و تاب
آفتاب عالم آرا استظلال درخت بار نمودہ با وزرای روشن رای صایب تدبیر در باب گذشتن از دریا و مسخر
کردن جزایر ای می زد کہ آوازی بسمعش رسید کہ در زمان عدالت راجہ میگواہن مرا بنا واجب مقول می سازند۔
راجہ از استماع این آواز زمانی دراز مدہ ہوش گشتہ چون بافاقت آمد اثر آواز ستافت۔ یافت کہ شخصی را بستہ اند بچ
شش تن قوی ہیکل عظیم جثہ تواناوی را بہ عصف می کشند وی برند۔ راجہ پرسید کہ شما کیا نند و این شخص را کجای برید۔

۱: خطا کے بارے میں پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد صاحب کا خیال ہے کہ یہ جگہ تبت ہے اور تبت سے مراد وہی جگہ ہے جو اس زمانے
میں چین میں شامل تھی یا شاید چین ہی تھا جس کا ایک شہر خطا تھا۔ (واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ

کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سرینگر، اپریل ۲۰۰۱ء، ص: ۵۲۸)

در جواب گفتند ما و ساری صیادانیم که به شکار آهوا اشتغال دارند - شمره الفواد ما که لبستگی تمام با و داریم رنجور ^{ب (۱۷ الف)} است و نزدیک بهلاکت رسیده در حوالی مادریست و ساکن دیریکی از بنی جان هر چه بر ما مشکل می شود استعلاج از و میجویم از ساکن آن دیر پرسیدم چنین نمود که عوض بیمار اگر آدم دیگر فدی می دهند امکان بقا دارد والا زندگانی وی از ممتنع است - از اتفاقات حسن بنا بر باقی بودن حیات فرزند دلبد این اجل رسیده بمکان ما رسیده فدای قره العین خواهیم کرد - راجه به غضب تمام با نگ برزد، ای ظالمان وای بر شما مگر مرانمی شناسید نم میگوایهن در زمان من کرایا را که قصد استهلاک جاننداری نماید بگذارد او را و الا سزای لایق در کنار شما هم - مجموع متفق الکلمه بجز وزاری معروض داشتند که ^{ب (۲۴)} راجه چاره ساز در دپرداز رنجور مزبور دودمان صد جان است اگر ^{ب (۲۴)} بصر صراحت از پانشیند چراغ حیات همه فرو میبرد - راجه از فرط استکباری و صراحت و بیقراری آن بیقراران بیقرار شده فرمودند بختن خون بیگناه متصل گشتن نهال وجود صد کس در پی یک نفس و بال تمام دارد - درین صورت مقتضی عدالت چنان است که مرادای فرزند کنید - از استماع این کلمه دود حیرت از کاخ دماغ هر همه بر آمد - مقدم صیادان بعرض مبادرت نمود گفت ای راجه مهربان اگر چه شفت و مرحمت تو حلیست اما در رای و رویت تو نقصان کل است هر گاه فقیر بی بضاعتی که وجودش ^{الف (۱۷ الف)} محض معطل است بکشته شدن اقدام نمی نماید تو که مدار عالم آب و گل و منتظم امور جزو کلی ^{ب (۲۷ الف)} چگونه روا میداری که ترا مستهلک سازیم - بجهت و قایه نفس نفیس زن دلبد و فرزندار جمند در معرض اتلاف می اندازند تو که بجهت محافظت جان گدای بی نام و نشان بهلاکت خود را ضعیف میشوی از هر عجب عجب تر است - راجه فرمود چون این بدن اعتباری ندارد و عرصه فنا خواهد گشت ^{ب (۲۷ الف)} اگر بجای خودت سود و خود همان بهتر که مرا کجفدی در پذیرید و دست ازین بیگناه بردارید - این بگفت و شمیر از غلاف بر آورد خواست که خود را فدای بیمار سازد - در خلال این

۱: ب و ت "که" شمره ۱۷۰ - ب ص ۲۶، ت ص ۲۱

۲: ب - "کل" ص ۱۲ الف

۳: الف - "گردید" ص ۱۰ اب

۴: ب - "مرا" تدر ۱۷۰ ص ۲۷

احوال محافظی از غیب در رسید، دست راجه گرفته از قصد باز داشت - چون راجه نگاه کرد هیچ یک از آنها که دیده بود جز حارس ندید - متعجب گردید محافظ گفت ای راجه! ز من شفقت نشان امتحان است تو بر خلق خدا قصد بود - ^{ت (۲۲ الف)} زیاده آنچه در تصور آید مشاهده کرده شد، ساکنان عالم بالا ^{ب (۲۵ ح)} مطیع و منقاد تو گردیدند - در ایصال منافع و انحلال معصلات و دفع بلا و محن و رفع شداید ز من مرا موکل کردند - راجه میگوید این ازین بشارت متبشر گردیده بپاس الهی پرداخت - واکثر جزایر مسخر کرد و قدغن نمود که جانوران را نیاز دارند - هنگام مراجعت از جزایر از استبداد راجه مار و از خبر یافت که بکشتن حیوانات مبادرت می نماید در اول سرطان در آن سرحد کیم آبی مشهور است سایه وصول افگند و لشکریان از بی آبی عسرت بسیاری کشیدند - راجه تضرع و زاری شعی اشکباری کرد - چندان بدعای او باران آمد که تمام حشم و خدم سیراب شده ذخیره هابر داشتند - راجه مار و ار چون این حال مشاهده نمود حلقه اطاعت و فرمان برداری در گوش افتخار کشید و ^{ب (۲۸ الف)} مذلیل استغفار متمسک گردید - راجه میگوید این حاکم مار و ار ملازم رکاب نصرت نموده از سمت کنج و سورت بروفق مرام خاطر جمع کرده عنان عزیمت بصوب ^{ت (۲۲ بینه)} تته و بکر منعطف گردانید و آن نواجی بحیطه تصرف آورده هنگام برشگال متوجه کشمیر شد چون بر سر ^۲ معبر آب سندر سید دریا طغیان داشت بیفاین نایاب بود لشکریان فرخنده فال از وقوع اینحال غرق لجه قلق و اضطراب گردیدند - راجه میگوید این همه راجه بشارت غیبی و عبور از آن دریای قهار با سهل و جہی قوی دل ساخته بتخیر جن که در آن ماهر بود مشغول گردید بنی جان بصورت حیات متمثل گشته راجه را با مواکب ستاره عدد از آن دریای بیحد بسهولت گذرانیدند - چون بمملک کشمیر رسید راجهای اطراف را با نعامات و افره و خلاع فاخره سر بلند فرموده رخصت ^{الف (۲۸ ب)} انصراف بادطان مالوفه ارزانی داشت - تعداد سلطنتش سی و چهار سال کردند -

راجه سریشت سین :

راجه سریشت سین ابن راجه میگوید این مجلس تخت خسروی نوازش ضعیفان و کوتاه داشتن دست قوی شهره

۱: ب - "امتحان رافت" ص ۲۷ ب

۲: الف "سر" نه / رد - ص ۱۰ ب

زمن گردید ممالکی که پدید آمدند پرورش بتصرف آورده بود همه را بوجه احسن ضبط نمود بت خانه پاندرهتن
 که تا امروز آثار آن باقی است از اعمال اوست - مدت سی سال با اشتغال ملک و مال گذرانید راجه سریش
 سین دوپسر داشت یکی هرین و دیگر و تورمان -

راجه هرین :

راجه هرین گلشن سلطنت را با بیاری حکومت سحاب نصفت حضرت و نصرت بخشید و تورمان
 بوزارت ملک و مال اشتغال ورزید - مدتی مدید میان برادران کمال وفاق و اتفاق مرعی بود در آخرها که
 دولت تورمان رو بتراجع گذاشت، فرمود تا بنام او و جوه دراهم و دنانیر بیار ایند راجه هرین از وقوع این
 مبادرت آشفته خاطر گردیده تورمان را به محبس فرستاد - زن تورمان از راه هر اس در خانه کوزه گری مخفی
 گردید - چون حامله بود پرورسین نام پسری که آثار دولت از جبین او بین بود تو لد شد یقین خاطرها چنین
 بود که پرورسین پسر کوزه گراست اما وی از راه نجابت ذاتی و اصلت فطری بکار کوزه و کاسه نمی پرداخت
 و کمان و تیر گرفته خود را مشغول شکار ساخت و با اطفال هم سال بازی خصال مناصب و مراتب مقرر می نمود
 و اطفال چاکر مثال کمر اطاعت و انقیاد بر میان جان بسته سر موی از فرمان او تجاوز جائز نمی داشتند - چون
 به سن رشد و تمیز رسید بمرافقت مادر و احباب و خالو که با ستماع اخبار موحش بتفحص خواهر و خواهرزاده از موطن
 خود به نگر کوٹ آمده بود بزیارت صوامع و معابد متوجه هندوستان گشت تیمه احوالش بعد از این نگارش خواهد
 یافت - راجه هرین مدت سی سال و دو ماه قرین عز و جاه گذرانید -

راجه ماتر گیت :

چون از باغ سلطنتش نهال نسل بزمان نرسید - اکا برو اعیان کشمیر بخدمت راجه بکرماجیت که در آن ایام
 فرمان فرمائی ممالک هندوستان بود بجهت درخواست حاکمی رفتند - راجه بکرماجیت منشور ایالت الکاکی کشمیر

به ماتر گپت! نام برهمن کشمیری که پیش از آن برای تحصیل عطایا و میراث بیاری بکرماجیت رفته بود در وجه صلہ شعری
که در خلال آن احوال معروض داشته مرمت نمود۔ ماتر گپت بکشمیر آمده اعیان ملک قامت قابلیتش را بخلع مملکت داری
ت (۱۴۱۲)

۱ Dr. Bhau Daji has endeavoured to prove by an ingenious theory the identity of the poet Matrgupta whose regency in kashmir is described in the following vv, with the great poet Kalidasa, see J.Bo, Br.R.As, 1861, pp. 208 sqq. This theory was closely conncted with another, subsequently taken up by Fergusson and prof. M.Muller, that the famous vikramaditya at whose court the Nine Gems, and among them Kalidasa, flourished according to the Indian tradition, was identical with the Vikramaditya-Harsa of the sixth century A.D.

Dr. Bhau Daji's arguments were chiefly based on the synonymity of the two names Kalidasa and Matragupta (Kali,matr, dasa:gupta), on the absence of any mention of kalidasa in the Rajat; and on the attribution to Kalidasa of the Prakrit poem Setubandha composed at the request of a king Pravarasena. The latter he assumed to have been pravarasena-II, Matrgupta's successor. Prof. M.Muller has reproduced these arguments with great lucidity, India, PP.312-347, but has in the same place indicated the grave objections which preclude the acceptance of this identification.

Verses ascribed to Matragupta are given in the Aucityavicaracarca of Ksemendra and in the Subhasitavali of Vallabhadera; compare Cat. Catalog; s.v., where references are also given to passages which name a Matragupta as an author on Alamkara and the Natyasastra.

Kalhana's Rajatarangni, Vol-1(Book -III), Tr. by M.A Stein, Motilal Banarsidass, Reprint Delhi- 1979, P-83(Note -129) .

مخلع داشته‌اش غاشیه^۱ فرمان برداری او بردوش اطاعت کشیدند و از نهال امر و نهی او شمر مراد چیدند. ^{ب (در الف)} ماتر گیت به دانه عدل و داد مرغ دل صغیر و کبیر و برنا و و پیر بدام محبت در آورده زنگ ظلم و بدعت از مرأة خواطر بصیقل احسان بی پایان بالکل سترد. ماتر گیت تا حین حیات راجه بکرماجیت متکی و ساده ایالت بود. چون لپور سین برادرزاده راجه^۲ هرن که در خانه کوزه گر پرورش یافته بود با اتفاق خالو و مادر بزیارت صوامع و معابد رفته بود و در اشته ملک باومی رسید بتائید ذوالجلال و امداد حال فرخنده خال استعداد سلطنت بهم رسانید. مگر کوٹ و آن نواحی را بتصرف آورده رایت عزیمت به تختگاه آبا واجداد برافراشت و بر تخت سلطنت پای دولت با استقلال و انفراد گذاشت. هر چند ماتر گیت را بدستور حکومت کشمیر عرض کرد قبول نفرمود و ^{ب (در الف)} ملبس بلباس سنیا سی گشته روانه بنارس گردید و در آنجا معتکف گشت تا تر گیت هر چه از محصولات کشمیر جمع شد اتفاق فقر و مساکین می نمود. شش سال و نه ماه به ایالت گذرانید.

راجه پرور سین :

راجه پرور سین ابن تورمان چتر سلطنت بفرق دولت افراشت عینان عزیمت به قصد تنخیر ممالک هندوستان فلک فسحت معطوف داشت. اکثر بلاد بحوزه تصرف در آورد. بمالوه که دار الملک راجه بکرماجیت بود سایه وصول افگند و در آن وقت راجه شیلادت ابن راجه بکرماجیت مغلوب اعدا گشته متحصن بود. راجه پرور سین با معاندین وی مبارزت نموده غالب آمد و راجه شیلادت را مستخلص ساخت و بدستور ولایت مالوه با ارزانی داشته بکشمیر معاودت نمود و در مقرر دولت آرام گرفته خاطرش متعلق بنای عمارت شهری عالی شد و در وادی انتخاب مکان باطراف و جوانب ملک حال سیری کرد و هیچ ماد امر خوب خاطرش نمی آمد شمی در اندیشه این حال تنها بگرد وادی خیال سیری کرد در ^{ب (در الف)} آثای آن یکی از ابدال رجال بوی باز خورد. راجه پرور سین را غریق لجه تفکر دید از راه کمال رافت فرمود که در مکانی که صبح فردا رنگ ریخته مشاهده نمای باساس شهر قیام نما که دلالت بطول مدت دارد. راجه بدین نوید مسرور و متوج گردید. چون بنای خورشید برای عمارت عالم طرح اشعه در چهار طرف اقطار و اکناف آفاق ریخت و راجه پرور سین سراز

۱: الف- "چون" ندر در ص ۱۱ ب، ب- "چون که" ص ۳۰ ب

۲: الف- "راجه" ندر در ص ۱۱ ب، ج: ت- "بود" ندر در ص ۲۳ ب

بالین خواب باز برداشته نخستجوی رنگ بدرنگ قدم تجسس آورده و چپ و چار سومید پیور آن ملاحظه یافت که بطرحی رنگ ریخته اند که کوه ماران در میان آن واقع شده است - از وقوع این موهبت بسپاس الهی پرداخته بهمارت آن شهرز هت بهر اشغال ^{(ب) (۱۱۱)} ورزید - منقول است که سی و شش لک خانه مرتفع در غایت تکلف و تزیین تعمیر کرد - بمرتبته این شهر معمور بود که در ممالک هندوستان هم مثلش کم نشان می دادند تا آنکه بحوادث آتش خاکستر شد - تا حال که قریب هزار و سی صد سال است از طرف کوه پوره و کوه ماران ^{(ب) (۱۱۲)} سرخی می نهند و هنوز تمام نمی شود آب بهت در آن وقت متصل کوه ماران میرفت و تال دل دشتی بود خالی از آب میوضع شور و متعلقه پرگنه بهاک از اعمال شورا ک وزیر راجه پرور سین است که سنگها ل دیپ بجایگش مقرر بود حکومت راجه پرور سین ششت سال امتداد یافت -

راجه جدشتر:

راجه جدشتر بعد از پدر رعیت پرور صاحب تخت افر گردید و رایحه عدل و احسان او بمشام وضع و شریف رسیدی و نه سال و سه ماه قرین دولت و جاه گذراند -

راجه کچھمن:

راجه کچھمن ابن راجه جدشتر بطلعت سلطنت مملکت را چون لمعان مهر خاور منور گردانید و خلائق بساغر باده حکمرانی بنشاء آمال و امانی رسانید تا سیزده سال ظلال معدلت و رعیت پروری گسترد و تاج و تخت بهرادر خود سپرد -

راجه رنات:

راجه رنات برادر راجه کچھمن چمن پیرای گلشن سلطنت گردید و زلال نصفت و عدالتش بمزارع خشک لبان ایام برفوق مرام رسید - راجه از جلین و بددلی دور بغایت غیور بود - اکثر ممالک هندوستان ^{(ب) (۱۱۳)} تسخیر نمود - گویند ظهور حضرت در عهد سلطنت او بود - راجه دار الشفا ساخته بود که فقر او غر با شربت و دوا بر طبق دلخواه از آنجای یافتند - بعد انقضای سی صد سال عمر که بدان ^{(ب) (۱۱۴)} مختص گردیده ترک فرماندهی کرده در غار آری رای واقع در بومه زوه که سبق ذکر یافت بالشکر عظیم برآمد - دیگر آثار از ایشان پیدانه شد مورخان مدت سلطنتش تعیین نکرده اند -

راجہ بکر مادت :

راجہ بکر مادت ابن رنات بدولت وتاج وتخت فایز گردید بر کافہ بنی آدم شفقت و مرحمت آن راجہ
 نجستہ سیم بیش از لطف پدر و پسر بود۔ راجہ بہ محض صفای نیت و حسن طویت از جناب مجیب الدعوات بدعا خواستہ
 بود کہ در ایام سلطنت وی هیچ کس را وفات نرسد چه مصیبت خلق مصیبت اوست اتفاقاً بیست سال حکومتش
 همچنان شد کہ متدعی بود۔ چون اجل راجہ رسید سیاحتی در آن شہر ودیعت حیات بمقتضی اجل سپرد۔ راجہ
 از نہایت حزن و ملال آن ^{بدرسد اللہ} کسی عظیم باشتغال آوردہ خود را در نیران آن افگند و بنیاد وجود بر کند۔

راجہ بالادتیہ :

راجہ بالادتیہ برادر بکر مادت چتر سلطنت و دہیم دولت بر سر گذاشت و ببدل نقود و اموال خزائن آرز
 و حرص نساء و رجال انباشت۔ منقول است کہ در آن وقت کہ بعزم تسخیر ممالک ہندوستان رایت عزیمت
 بر افراشت بہ پریاگ کہ از معابد مشہور ہنود است رسید۔ نود و نہ ہزار و نہ صد و نود و نہ اسپ بہ براہمہ عطا کرد۔
 بر لوح سیمین منقوش فرمود کہ ہر جوادی کہ صد ہزار است عطا کند نام او را از لوح سیمین محو سازد۔ در همان محل
 بعرض لشکر ملتفت گردیدہ سی صد و بیست و پنج ہزار سوار جرار و بیست و پنج ہزار اسپ و کتل بازمین و لجام مکلل بجواہر و
 زواہر گران بہا و دہ ہزار پالکی بشمار کاتبان حساب دان آمد در خلال این احوال تفریح نجایب و غرایب شہر پندرہ ^{بدرسد اللہ}
 و دیدن جنیت راجہ آنجا کہ مرتاض دانشور معدلت گستر بود از باطنش سر برزد۔ خدم و حشم فوج دریا موج در قنوج
 گذاشتہ تغیر لباس دادہ پوشیدہ و پنهان از خلائق عنان عزیمت بدان صوب معطوف داشت ^{بدرسد اللہ} بعد از طی مسافت
 بدان شہر رسیدہ در بتخانہ سوام کارنگ کہ یکی از بتخانہ ہای مشہور عالم بود مردوش افتاد۔ اتفاقاً کلمانام رقاصہ کہ باصطلاح
 اہل ہند پاتری می گویند در حسن و جمال ہمال نداشت۔ آن روز در آن بتخانہ بازی می کرد۔ چون راجہ وجیہ و صاحب
 قبول بود کلمانارا آشفتنہ و دیوانہ خود ساخت۔ راجہ بالتماس و الحاح کلمانام ہمان او شد۔ چون راجہ شنیدہ بود کہ شیری ضارہ
 خون خوارہ از فلان بیشہ بیرون آمدہ بفلان راہی آید و ہر کرامی ببند ہلاک می سازد۔ ہر چند راجہ جنیت دلیران کشور بدفع آن ^{بدرسد اللہ}

۱: ت۔ ”در آورد“ ص ۲۶ ب

شیر نامزد کر دینے کا فائدہ برآں مترتب نگشت و خلق کثیر ہلاک شدند و راه آمد و شد مردم منقطع گردید۔
 عرق حمیت راجہ بالادت کہ بہ جیائند ہم شہرت دارد در حرکت آمد۔ شب ہنگام عنان عزیمت براہ شیر معطوف
 داشت و نعرہ بروی بزد۔
 (ت ۲۷: ب)

شیر باواز نعرہ آہنگ راجہ کر در راجہ یک دست بدہن شیر کردہ بدست دیگر خنجر بر آورد و شیر را ہلاک
 ساخت۔ در آن گیر و دار خاتمی کہ منقوش بنا مش بود افتاد۔ راجہ حمیت چون برین حال اطلاع یافت متخص
 احوال بالادتیہ گردیدہ در خانہ کملا پاتری سراغ یافتہ با تمام حشم و خدم بدیدنش رفتہ بشکر قدمش پرداخت وہ
 تجلیل و تعظیم بخانہ بردہ بلو از مٹا رٹا و شامقید شدہ کلیان دہی دختر بزرگ خود را بعتھ اور آورد۔ راجہ بالادتیہ
 بعد از تصرف ہندوستان بصوب کشمیر مراجعت نمود۔ برادر زنش کہ نایب کشمیر بود گام زن مسلک عصیان و
 طغیان گردیدہ بالآخرہ بدست چندالی بدترین حالی کشتہ گردید و کشمیر بدستور بحوزہ تصرف راجہ غیور در آمد۔
 ایام حکومت اوسی و شش سال شمار کردند۔
 (الف ۱۳: ب)

راجہ در لہور دھن :

در سال پنجاہ و شش بساعت محمود وقت خوش در لہور دھن داماد بالادتیہ بسعی و یادری کنک سوزیر
 رونق افزای تخت و سریر گردید وہ بے یمن اعتدال ہوائی معدلتش میوہ نہال آمال صغیر و کبیر بکمال پختگی رسید۔
 زمان سلطنتش سی و شش سال امتداد یافت۔

راجہ پرتاپ ادت :

در سال نو دودور راجہ پرتاپ ادت پسر زادہ در لہور دھن سکہ زن در اہم ودنا نیر گردید۔ بسمت کامراج شہری
 تاپر تمام عمارت کرد و همان شہر را مستقر اورنگ حکومت ساخت و ارکان دولتش نیز با ساس آئینہ رقیعہ پرداختند۔
 (ب ۵۵: الف ۱)

۱: ب۔ ”نیاز“ ص ۳۵ الف ۲: الف۔ ”بزرگتر“ ص ۱۱۳ الف ۳: ”کنک“

Kalhana's Rajatragni, Vol-1(Book-iv) , Tr.by M.A.Stein, Motilal Banarsidass,Reprint
 Delhi- 1979,P- 86

(تاریخ حسن ”کنگ“ بحوالہ واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد جمو اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سرتنگر، اپریل ۲۰۰۱ء ص ۵۲۸)
 ۲: پرتاپ پور کو بھی سبھی محققین نے موجودہ تاپرگاؤں شناخت کیا ہے جو پوریا بازار ہمولہ جاتے ہوئے پٹن سے دو میل کی دوری پرتاپ کے کنارے
 پر مغرب میں آباد ہے (واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد جمو اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سرتنگر، اپریل ۲۰۰۱ء ص ۵۵۲)

آوردہ اند کہ در زمان دولت اوسوداگری ازدکن آمدہ بود پون نام بیسی از نوادر و نفالیں عالم بر راجہ گذرانید۔ راجہ شعی صحبتی ملوکانہ منعقد داشت۔ سوای قوال وارباب ساز ہزار و دو بیست مغنیہ بہ تقنی اشتغال داشتند و نون سوداگر را ہم از راہ مہربانی در ان صحبت طلبید۔ چون دود شموع و مشاعل بدماغ سوداگر صعود نمود، طبیعتش از پنج اعتدال منحرف گردید و خود را از میان مجلس بیرون کشید۔ راجہ را از نزاکت دماغ سوداگر تعجب دست داد۔ نون بر بحال وقوف یافتہ بعد چند روز بخدمت راجہ التماس ضیافت نمود۔ راجہ چون بخانہ نون قدم رنجہ فرمود اسباب تجملات او چنان دید کہ ہرگز در مخیلہ اش نگذشتہ بود۔ از آنجملہ گوہرہای شب چراغ لا تعد و تحصی در ان مجلس ریختہ بود کہ شب تار اضاءات خورشید وسط النہار داشت۔ ہر چند نون آنجملہ را پیشکش کرد، راجہ در یاد دل ہمت ورزید و قبول نفرمود اما دل بستہ جمال جہان آرای جاریہ گردید و با وجود زور عشق آن راز را از نزدیک و دور پوشید و از انخای آن کارش بہ پستہ کشید۔ سوداگر چون کیفیت دل بستگی راجہ معلوم کرد، جاریہ راجہ خدمت فرستاد راجہ با وجود استیلائی عشق تصرف نکرد کہ ملک او بود۔ نون کنیز مزبور را نذر بخانہ مہادیو نمودہ بر راجہ التماس کرد کہ الحال از تصرف من بر آمدہ است۔ بعد ازین بہ فرمان راجہ کنیز را محرم سرا آوردند۔ از موافقت و مجالست او احوال بصحت گرا آید و از همان جاریہ چہار پسر تولد یافت۔ حکومتش پنجاہ سال درازی داشت۔

راجہ چند را پیدا:

در سال یک صد و چہل دو و اکبر اولادش راجہ چند را پیدا بہ بسط بساط سلطنت پرداخت و بہ ابتسام ریاحین عدالت ساحت مملکت را رشک گلزار جنت ساخت۔ در مراتب عدل و داد حکایات بسیار از نقل می کنند۔ چون این مختصر گنجای آن ہمہ نداد و ہر یکی اختصار رفت۔ نوبتی عورتی از عورات براہمہ داد خواہی کرد کہ شوہرش را کشتہ اند۔

۱۔ کابن نے لکھا ہے کہ نون سوداگر کا تعلق روہتک سے تھا۔ سائن نے لکھا ہے روہتک یا روہت غالباً وہی ہے جس کا ذکر البیرونی نے ملتان میں واقع ایک قلعہ کے نام سے کیا ہے۔ محقق بوہلر نے ڈاکٹر برگس سے اتفاق کر کے لکھا ہے کہ یہ وہی روہتک (روہتک) ہے جو دلی کے شمال مغرب میں واقع ہے لیکن مورخ حسن نے وضاحت سے لکھا ہے کہ یہ تاجر مالوہ سے یہاں آیا تھا۔
(واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سرینگر، اپریل ۲۰۰۱ء ص ۵۵۲)

اگر قاتل او بہم نرسد اور نیز خود را بھذیب تمام ہلاک سازد۔ راجہ فرمود غالب ظن تو در اقدام قتل شوہرت بہ کیست۔ ^{بہ سبب} مظلومہ معروض داشت شوہر من از ان قبیل نبود کہ با کسی معادات می ورزید تا بوی گمان بردی لیکن در ہنگام تحصیل علم با یکی از ابنای جنس شریک و سہیم بودہ در مباحثات و مذاکرات اکثر اچنان سخن بدرستی می گفتند۔ مبادا کہ آن کس را فظاظت طبعی بران داشتہ باشد کہ اورا مقتول ساخته۔ راجہ ہر چند شخص مظنون را آورده در ^{تلاش} استکشاف این گنہم انواع تدبیرات بکار برد، فایدہ مترتب نگشت۔ در کمال حزن و اندوہ بنجواب درآمد۔ در عالم رویا مشاہدہ می کند کہ گویا کسی باراجہ خطاب می کند در فلان صومعہ کہ ساختہ معمار ہمت تست بفرما آردی از برنج بریزند و یکان یکان را اشارہ نما کہ بران آرد قدم زنند۔ چون متصل اثر نقش قدم دو کس ظاہر شود و قاتل مقتول همان است ^{بہ سبب} زیرا کہ مقتول با قاتل تا مراحقہ قصہ بروز جزا دوش بدوش است۔ راجہ بہ همان دستور کہ در عالم رویا یاد نمودہ بودند کار بند گشتہ ہمین کہ شخص مظنون بران آرد قدم نہادنی الحال نظار گیان علامت نقش قدم دو کس دیدند۔ راجہ قاتل را بیاسا رسانید۔ ایام جلوس راجہ بر تخت و گاہ ہشت سال و ہشت ماہ بود۔

راجہ جیانند :

در سال یک صد و پنجاہ و یک باقتضای دور فلک راجہ جیانند برادر چند را پید سلطنت رسید۔ برخلاف برادر دادگر بشور و شرو ایصال انواع ضرر بزمرد بشر اشتغال ورزید۔ در زمان حکومت او اقسام خرابی پدید آمد۔ خاطر ہا بغایت مجروح گردید۔ کافہء بر ایابد عاصح و مساء رفع این بلا می خواستند۔ چون مدت سہ و نیم سال از ایالت آن بد ^{بہ سبب} مآل گذشت بیماری صعب بر بدش مستولی گشت ہر چند اطباً معالجا نمودند فایدہ مترتب نگشت بہ، همان مرض خود را و خلق را از عذاب رہاند۔

راجہ للتادت :

راجہ للتادت برادر دیگر چون خورشید خاور بر تخت سلطنت جلوہ گر گردید و شکستگی ہای خواطر ہمو میائی شفقت

۱: کلہن میں راجہ جیانند کے بجائے Tarapida آیا ہے۔

Kalhana's Rajatrangni , Vol-1 (Book-vi) , Tr.by M.A.Stein Motilal Banarsidass, Reprint
Delhi- 1979, P-138

۲: کلہن میں اس کی مدت حکومت چار سال اور چھ دن کم ایک ماہ بتائی گئی ہے

Kalhana's Rajatrangni, Vol-1 (Book-iv) , Tr.by M.A.Stein Motilal Banarsidass, Reprint
Delhi- 1979, -P-130

او به التیام رسیده خرابیها بحالت عمارت آمد و جلاشدگان اوطان را برساندن وطن مالوف بشارت فیض اشارت رسانید۔ چون خاطر از خبر شکستگیها جمع ساخت بقصد تسخیر ممالک رایت جهانگشائی برافراخت۔^{(الف) (ص ۱۳۰ ب)}

پنجاب و قنوج و بهار بنگال و دکن و مالوه و اندر پت که اکنون به دلی مشهور است، در حیطه تصرف و قبضه اقتدار درآورد و از اندر پت متوجه پنجاب گردید و از پنجاب عنان عزیمت بصوب کابل و بخارا معطوف داشت۔^{(ب) (ص ۱۳۱ الف)}

بامومن خان حاکم بخارا چهار کت اتفاق مبارزت افتاد و هر چهار مرتبه هزیمت برو واقع شد چون مجال مقاومت از حیز طاقت بیرون دید از راجه للتاوت امان طلبید تمام ولایت ماوراءالنهر و ترکستان را متصرف گشته رایات ظفر پیر اراجانب خطا نهضت داد۔ از نفاس و نوادر در آن دیار هر چه توانست گرفته از ختن و کاشغر و تبت پپای تخت معاودت نموده به بنای معابد و صوامع پرداخت۔ در موضع پرسپور بتخانه بزرگ عمارت کرده ستونی به بلندی پنجاه و چهار گزله از یک پاره سنگ در آن بتخانه منصوب بود تا امروز آثار آن عمارت باقیست۔ هر ولایتی که می گشاد صاحب هنران نادره کار آنجا را با نعامات متوافر متکاثر نواخته بکشمیری فرستاد۔^{(ب) (ص ۱۳۱ ب)}

چکن نام دانشوری که در فن کیمیا و علوم غریبه دیگر ماہر بود در اثنای تسخیر ممالک در سلک ملازمان راجه للتاوت منسلک گردید چون راجه بر علم و دانش او وقوف یافت او را بتدریج بمقامات وزارت مترقی فرمود و عقدهای مالانخیل بناخن تدبیر چکن می گشود۔ منقول است که در معرکه از معارک غنیمت داشت قرار بر قرار قرین مصلحت دولت بود در راه سهمگین آبی دشوار گذار مانع عبور گردید۔ چکن وزیر جوهری از لعل بیرون آورد و در آب انداخت و آب شق شد و معبر به هم رسید بعد از عبور لشکر غیور، چکن صاحب فن جوهری دیگر نمود که جوهر سابق بثنای لاحق گردید و آب بدستور روان شد و در خلال آن احوال شخصی مقطوع الانف و الاذن و الید بر راه راجه للتاوت موید بطریق داد خابان استاد و تنظیم نمود که فرمانروای ^۳ ملک بالوکا سمندر ^۴ سمر اسعادت اطاعت راجه رهنموی کرده بودم حاکم مذکور بمظاہرت ریگ روان که پیرامون مملکتش واقع است و بسبب آن در ان اثنای راه اصلاً آبادی و زرع نیست مغرور گشته در غضب شد و مرابانواع غضب و مخط مبتلا ساخته تا این روز نشانید۔

۱: ت۔ "ساخت" ص ۳۰ ب ۲: ت۔ "پنجاه و دوزخ" ص ۳۱ الف

۳: الف۔ "فرمان فرمای" ص ۱۳ الف ۴: بالوکا سمندر (Sand ocean)

فرصت یافته خود را بدرگاہ رسانیدم تا بنیمن معدلت راجہ زمان بسزائی کہ درخور اوست رسد۔ راجہ فرمود کہ اطبا
 بمعالجت او پرداختند بعد از التیام جراحات مستغیث باردیگر معروض داشت کہ تنبیه آن سرکش متمدن از لوازم
 امور است۔ راجہ کیفیت طرق از او پرسید۔ عرض کرد این ملک دوراہ دارد یکی بیک ماہ قطع می شود دوم یازده^{ب (۳۶ ص ۱۱۰- الف)}
 روز طی می گردد اما در راه ثانی آب و علف و حطب معدوم است۔ راجہ براق و آذوق ترتیب داده طریق
 ثانی اختیار نمود و بعزم استیصال او بہ خش آمد۔ چون مسافت معبود طی گردید و آذوق بانہا رسید، راجہ از داد
 خواہ استفسار کن نمود جواب داد کہ من یکی از دولت خواہان والی ولایت بالوکا سمندر بر حیلہ برانکتم کہ درین راه
 بی آب و علف این چنین لشکر ترا تلف کردم و بقدا ای سر کم بہای خود ہم چو تو دشمنی قوی از آن ساحت منافع
 ساختم۔ از استماع این کلام نافر جام تمام لشکر دست از حیات شسته دل از زندگانی برداشته اند^{ب (۳۶ ص ۱۱۰- الف)} و مضطرب
 و بیقرار گردیدند۔ راجہ آنجملہ را بمہربانی و عنایت زمانی مستظہر ساخته روی نیاز بدرگاہ کار ساز عوا جز نواز
 آورده رستگاری و فرح از آن محبت و شدت مسلت نمود۔ چون موید بتائیدات ایزدی بود از ملہم غیب محضر
 جاہ بشارت یافت لشکریان بدین امر قیام نموده منافع فضل ایزدی جو شیدن گرفت لشکر و دو اب سیر آب امید
 گردیدہ از چشمہ عیون کھیات ذخیرہ ہا برداشتند و بعد از طی اندک مسافتی بدان سرحد رسیدہ دقیقہ از دقایق^{ب (۳۶ ص ۱۱۰- الف)}
 نہیب و غارت قتل و اسیر نامرعی نگذاشتند۔ مولف تاریخ کشمیر مینویسد کہ اکثر کارہای راجہ للہتہادت چنین
 بود اما بد و صفت ذمیرہ اتصاف داشت۔ یکی آن کہ در بسی حکمہای بیجائی کرد کہ در حالت نطق و انتہاہ از صدور
 آن پشمانی می کشید و دیگر آن کہ نقض عہد و پیمان می نمود و از عہدہ عہد کمتر برمی آمد چنانچہ راجہ بنگالہ را بغلاط
 شداد بکشمیر آورد و بقتلش اقدام نمود۔ چون خبر قتل او نزد منسوبانش شیوع پذیرفت از بنگالہ کمر انتقام بستہ
 بکشمیر آمد و شعی فرصت یافتہ علی الغلغۃ بر راجہ للتادت ریختند۔ اکثر خواص او را از تیغ نیز گذرانیدند و آن
 قدر خرابی کہ توانستند کردند۔ راجہ للتادت در اواخر سلطنت لشکر بجانب ولایت شمالی کشید و در یکی

۱: ت۔ ”پانزدہ“ ص ۳۱ ب ۲: الف۔ ”راجہ استفسار از داد خواہ نمود“۔ ص ۱۱۰ ب۔

۳: ب۔ ”دل از زندگانی برداشتند و مضطرب و بیقرار گردیدند“۔ ص ۱۱۰ الف

۴: ت۔ ”زلال“ ص ۳۲ الف

از بلاد آن ولایات که خوش آب و هوا بود در حل اقامت انداخت و با عیان ملک کشمیر اعلام نمود که از جمله دو
پسرش هر کرا قابل رتبه سلطنت دانند بفرمان روای اختیار نمایند و گروهی از مورخان بران رفتند که راجه
للتادت با تمام اجتم و خدم در سمت شمال میان دو کوه زیر برف آمده ^{ت (۳۳ الف)} متنفسی غیر از آن فخر زنده برگشت و العلم
عند الله تعالی مدت حکومت راجه للتادت سی و شش سال هفت ماه بر شمرند -

راجه کوالیا پید:

راجه کوالیا پید ابن راجه للتادت جانشین پدر شد و مدت پانزده روز با اشتغال حکومت پرداخت و تخت
سلطنت را تکیه گاه برادر ساخت -

راجه مهادت:

راجه مهادت بمقتضای عدل و داد و نصفت و احسان هفت سال بدولت و اقبال حکومت کرد -

راجه پرتیا پیت:

راجه پرتیا پیت کلاه خسروی بسر نهاده و دست ببدل نقود و اموال بر کشاده مدت ^{الف (۳۱-۱۱-ب)} چهار سال بمقتد
احوال عجزه و ضعف پرداخت -

راجه للتاپت:

راجه للتاپت برادر پرتیا پیت حکومت رسید شب و روز باز نهی مغتیه اوقات می گذراند سباهل لشکر
و سپاهی و سایر ارباب طلب خیری نمی داد - بسیار ضایع روزگار منفق بود - مدت دوازده سال آن نگویده اعمال
بسلطنت گذرانید -

راجه سنگرام:

در سال دو بیست و چهار راجه سنگرام برادر راجه للتاپت صیت کوس صاحب کلاه باطراف و جوانب
اقلند - در پرورش طوطی و طیور راغب بود ایام حکومتش ^{ت (۳۳ الف)} هفت سال تعداد کردند ^{ب (۱۱ ب)} -

راجبه جیادت:

راجبه جیادت بسلطنت فایز گردید. آوازه سخاوت و رعیت پروریش قاف تا قاف آفاق رسید. اطراف کشمیر کماحسب و پینچی ضبط نمود. مدت حکومتش سی سال بود.

راجبه جیاپید:

راجبه جیاپید لپسر زاده جیادت در حد اثن سن حکومت رسید اگر چه خالوهای او که از قوم شراب فروشان بودند در امور ملکی دخل تمام یافته اطراف و اکناف را تحت تصرف آورده بوجه احسن ضبط نمودند. از آنجا که طبقه مذکور از اراذل اقوام اندا کابرتاب حکمات آنها نیاورده راجبه را مسموم ساختند. ایام سلطنتش بیست و دو سال بعد ادا آوردند.

راجبه اجیتا پید:

راجبه اجیتا پید ابن تر بهوند ستاره دولتش از برج سلطنت بردمید در زمان حکومت او نیز سلسله شراب فروشان در امور ملک و مال مداخلت داشتند. مدت سلطنت آن و بال نصیب پست و شش سال حبیب است.

راجبه ننگا پید:

راجبه ننگا پید ابن سگرام پید بعد سه سال از مشاهده جمال عروس مملکت امید برید.

راجبه انند:

راجبه انند ابن جیا پید تا پانزده سال از گلبن سلطنت گل کامرانی چید. چون کوبک طالع راجهای کار کوتی بهبوط رسید نیز سلطنت از خاندان دیگر طالع گردید.

راجبه اوت ورتا:

در سال دویست و هشتاد و هشت شهر و جبل و دشت از آوازه صاحب کلاهی و تاجداری راجبه اوت ورتا ابن سکهورنا بیادری و تدبیر سوردوز بر پرغلغله شد. راجبه اوت ورتا بساط رعیت پروری و معدلت گستری بروفق مرام انام بگستر و ظلام ظلم از ناحیت مملکت بیرون برد. کف نوال ببدل نقود و اموال برگشاد و در دامان تمتای هر یک گوهر

مراد نهاد از اسباب سلطنت با خود جز چتر و قطاس هیچ چیز نداشت - مدت بیست و هشت سال و سه ماه و سه روز
بفرمود و لشکر مملکت افروز بود -

شکر و رمن:

در سال سی صد و شانزده^۱ راجه شور و رانا برادر^۲ اوت و رانا چتر سلطنت چرخ فرساخت و کوس دولت
بر بام حکومت نواخت - دهلی و گجرات و دکن بحیطه تصرف در آورده ضبط نموده هر ده سال هفت ماه و نوزده روز گیتی
افروز بود -

راجه گوپال و رما:

راجه گوپال و رما این شور و رانا دو سال در امور سلطنت بکام خاطر پیرو بر نا گذرانید - در سال سی صد
وسی و شش راجه سلکت جانشین برادر کام بخش شد - در دو روز حکومت بعد از ارجها آمد -
سگندها:

چون از سلاله راجها قایم مقامی نماند رانی سگندها ماد راجه گوپال با استعمال تاج اقبال بسرزد
در عهد او سران ملک با یک دیگر نزاع سر کردند و سلطنت رانی متفق به یک دیگر نشدند - چون رانی دانست که
امور سلطنت مختل گردیده خود را معزول ساخت -

راجه پارت:

در سال سی صد و سی و هشت راجه پارت این نرجت و رما بفرغ جواهر ز و اهر تاج سلطنت جهان آرا
گردید و رانی سگندها را نیز بحیر و غل کشید تا مرغ روحش از محبس قفس تن پرواز نمود - اصحاب اخبار مدت
حکومت راجه پارت پانزده سال گفته اند -

نرجت و رما:

در سال سی صد و پنجاه و سه راجه نرجت و رما کوس دولت نواخته یک سال و هشت ماه بعد از دولت و جاه

گذراند -

ک ۷۲۶ - ۲

۲: ب - "پانزده" ص ۳۳ الف

۱: ت - "اخر" ص ۳۳ الف

۳: الف - "شش ماه" ص ۱۳ ب

۳: ب - "برادرزاده" ص ۳۳ الف -

چکروما :

در سال سی صد و پنجاہ و چہار راجہ چکروما ابن نرجت در مدت دہ سال بدولت و اقبال بر تخت
فیروز فال سلطنت با استقلال دوست نواز عدو مال بود۔
ب (۳۳۰ ب)

شورورما :

در سال سی صد و شصت و چہار راجہ شورورما منتظم امور پیر و برنا گردید۔ نجاست طبع و دناست متصف
بود بہ ارتشا از ارباب ملک و مال شہرت داشت چون رغبت و میل خاطر او باین امر قبیح شایع شد مردم متمول
مبلغہای کلی بر رشوہ افزودہ دخیل کاری گردیدند۔ چون عمال سابق افزائش لبر آن لاحق می کردند از عہدہ
ادای آن بر نیامدند ہمہ متفق شدہ بر عزل اورای زدند مدت۔ سلطنتش دو سال شمار کردند۔
شکروردھن :

در سال سی صد و شصت و شش راجہ شکروردھن ابن میروردھن در ساعت خوش وزمان و گلش تاج
سلطنت بسر گذاشت راجہ چکروما کہ یکبار مدت دہ سال بحکومت گذرانندہ سنگرام دانگر کہ سرداری معتبر بود
ملتی گردید و سنگرام با عدت وحدت تمام بمبارزت و مدافعت راجہ شکروردھن اشتغال ورزید۔ راجہ شکر
وردھن در آن جنگ بضر ب تفتنگ از پادر آمد۔ بار دیگر راجہ چکروما صاحب تاج و افسر گردید اما این مرتبہ
با عمال قبیحہ اشتغال ورزید۔ یونی زنی سگرا کہ والدہ و شیفہ او شدہ بود در امور ملکی و مالی مداخلت داد و عشایر
و خویشاوندان اورا بمناسب نامناسب بلند پایگی بخشید و سنگرام دانگر را کہ بعون او دیگر بارہ پای بر مسند
سلطنت نہادہ بنا واجب مقتول ساخت۔ از وقوع این چنین حرکات نامناسب خواطر از و متنفر گردید۔ اقارب
و متابعان سنگرام دانگر بشخون آورده اورا از ہم گذرانیدند۔ مرتبہ دوم مدت سلطنتش سہ سال بود۔

۱: الف و ب۔ ”افزائش دیگر“ الف ص ۱۴ ب، ب ص ۴۴ الف

۲: کابھن کے مطابق Domba singer colled Ranga

راجہ اونمت :

در سال سی صد و شصت و نہ راجہ اونمت ابن راجہ پرت تقدیر بمعانیت مرحب وزیر حکومت رسید۔
 ابھی وسفاہت بمرتبہ قصوی داشت۔ جور و اعناف کہ نتیجہ خفت عقلست شعار و تار خود ساخت و طریق قطع
 صلہ رحم کہ از آثار ادمبار است اختیار نمود و در افتا و اعدام ذوی الارحام دقیقہ نامرعی نکذاشت ^(الف ۱۴۱ ب) و اثر ار
 و از ل جلیس و انیس خود ساخت و طغیان و عدوان او باین مرتبہ بود کہ بیگناہان را برای آزمائش تیغ از ہم می
 گذرانند و رحم نسوان آ بستن می شکافت تا احوال مکان قرار نطفہ معلوم کند۔ ہمیں منوال جوق جوق نسائی را
 ہلاک می ساخت چون سفک دمانج نزول بلاست بمرض دق گرفتار شدہ بدترین حالی کہ کس شنواد جان
 بمقتضای اجل سپرد۔ ایام استیلای آن بد اعمال دو سال بعد ادا آمد۔

سورورما :

در سال سی صد و ہفتاد و یک راجہ سورور مابار دیگر بیادری سران ملک، مالک تاج و افسر گردید۔ با
 زمیندار مراج بہ کمل اورا محار بہ اتفاق افتاد۔ چون جمعیت راجہ سورور ماکم بود و مقاومت از حیز قدرت بیرون
 دید، رو بجبال ہندوستان آورد۔ او آخرین ملوک خمار است درین مرتبہ یک ماہ زمام حل و عقد امور در کف
 اقتدارش بود۔ یازدہ راجہ اند کہ از سلسلہ خمار بسلطنت رسیدند۔ مدت حکومت این یازدہ تن ہشتاد و سہ سال
 و سہ ماہ بشمار آمد۔

راجہ جشش کردیو :

بار دیگر حکومت بخاندان راجہ پرورسین کہ سبق ذکر یافت رجوع نمود۔ ارکان دولت و اعیان
 مملکت قرعہ مشورت زدہ بنام راجہ ^(ب ۱۴۱ ب) جشش کردیو کہ یکی از بنایر راجہ پرورسین بود و بنا بر تصارف ایام
 و نامساعدتی چرخ نکو ہیدہ فرجام روزگار بنا کامی ولی سرانجامی می گذرانید۔ برآمد اکابر فرخندہ ماثر راجہ را
 بعتظیم و تجلیل ہرچہ تمام تر آوردہ عروس مملکت را با او عقد مناکحت بستند و امثال فرمان اورا لازم و واجب
 دانستند۔ راجہ بکمالات نفسانی متصف بود در عقل و کیاست و ضبط و عدالت دقیقہ مہمل نمی گذاشت۔ دزدی
 و رہزنی در عہد او بالکل معدوم گردید۔ حفظ و حراست او بدین مرتبہ بود کہ سوقیہ دکاکین را تختہ نمی کردند و اہل
 بیوت ابواب را نمی بستند۔ عاقبت فکر مال کارگر بیان گیر او شدہ ترک حکومت کرد و بریاضت و عبادت مشغول

ب (۲۶ الف)
گردید. ایام حکومتش نه سال نوشته اند.

راجہ سنگرام دیو:

در سال سی صد و هشتاد راجہ سنگرام دیو این جشن کردیو بر طبق وصیت پدر با وجود صغر از فراز تخت چون مهر از خاور جلوه گر گردید تا مدت شش ماه بر عیت پروری می پرداخت و بدست پرده گیت وزیر بحسب تقدیر بقتل رسید.

راجہ پرده گیت:

راجہ پرده گیت ابن سنگرام گیت از اینای راجهای است که بنا بر تصارف ادوار و تقلب لیل و نهار در آوردن ید سبقت مشغول بودند. از آنجا که گوی سلطنت در میدان مملکت افتاده بود وی بچوگان همت از میان همه ر بود و از جلوس او بر تخت سلطنت کارهای انام برونق مرام نکشود. او همواره بجور و اعناف پرداخت و بمصادره اموال لباس و نفود و اجناس بیوت و ضعیف و شریف خالی ساخت. به آوازه حسن و جمال رانی گوری خاتون راجہ جشن کردیو شیفته و شیدا شده هر چند پیغام مناکت و مواصلت با و داد، رانی مطلقاً تن نداد. بالآخر چون رانی دانست که بعنف متصرف او خواهد گشت، آتش عظیم فروخته خود را در میان آن انداخت و محافظت عصمت خود نمود. راجہ از وقوع این حال و نرسیدن دست بذیل آمال گرفتار انواع امراض گردید و در اندک روزی بنا ر جنم رسید. ایام سلطنت او یک سال و چهار ماه محاسبان آگاه شمار کردند.

راجہ کبیم گیت:

راجہ کبیم گیت ابن پرده گیت بگردش آسمانی کلاه جهانبانی و حکمرانی برفرق دولتش منصوب گردید و از نا همواری او خلایق مطلقاً جمیعت و فراغت ندید. پیوسته به خمر و صرم مداومت داشت. اکثر و اغلب لباس نسوان بسر گرفته رقص می کرد و در هتک ستر ناموس دقیقه نامرعی نمی گذاشت و رعایا را به تمتهای متهم داشته به شکنجه و تعذیب نفود و اجناس مصادره می نمود. روزی بشکار رفته بود دید که از دهن شغالی آتش مشتعل است. و او همه عظیم برو مستولی گشته جان بقابلض ارواح سپرد. ایام استیلای او هشت سال بود.

راجہ او به من:

راجہ او به من ابن کبیم گیت قصر سلطنت را به ارکان دولت مشید ساخت و برخلاف پدر بیدادگر رعایا

از محنت جو رو جفا و حیف و بلا رهایی داد۔ در خلال آن احوال ہمک نام ترکی وار منگک نام سرداری متفق شدہ تہمرد و وطنیان پیش گرفته در پرسیور باراجہ مصاف دادند۔ طرفین کشتہ شدند۔ ایام حکومتش مدت چہارہ سال بود۔

راجہ نند گپت:

راجہ نند گپت ابن راجہ اوبہ من بسعی خیر خواہان دشمن شکن تحت سلطنت راجہ بھوس دولت بیاراست و توفیق عمارت و مواضع و معاہد بسیار یافت یک سال و یک ماہ و نہ روز بتاج راجگی مملکت فروز بود۔

راجہ تر بہون:

راجہ تر بہون ابن راجہ اوبہ من در سال چہار صد و پنج از خواطر ارباب جو رسیدہ رنج ر بود مدت حکومت او یازدہ سال بود۔

راجہ بھیم گپت:

در سال چہار صد و شانزدہ راجہ بھیم گپت ابن اوبہ من برادر سیوم بفروغ چہرہ سلطنت شبتان مملکت رالمعان بخشید و ایام سلطنتش چہار سال و سہ ماہ کشید۔ چون از اولاد راجہ اوبہ من وارثی نماند رانی مادر راجہ بھیم بی سہیم بکامرانی جہا بانی استغال و رزید و مدار مہمات ملکی را برتنگ نامی کہ از ارازل قوم بود گذاشت و وقوع این حال باعث برہم خوردگی اعیان نیک خصال ملک شدہ بگرہ راج برادر زادہ رانی را بحکومت پذیرفتند۔

تنگ بر بگرہ راج غالب آمدہ در امور مملکت داری مستقل گردید و زمیندار را جور را کہ بطغیان و عصیان پیش آمدہ متاصل ساخت حکومت رانی بست و سہ سال و شش ماہ بود۔

راجہ سنگرام راج:

در سال چہار صد و چہل و چہار راجہ سنگرام راج ابن اودی راج شب داج مملکت را بسراج و ہاج سلطنت روشنائی بخشید و احوال رعایا و برابا بہ اعتدال ہوائی معدلتش نہایت فراغت و جمیعت رسید۔ چون دیگر را قابل وزارت ^{ب (۲۸ الف)} نیافت همان تنگ را بمنصب سرافراز ساخت۔ تنگ بید آگری پیشہ کردہ در خرابی ملک کوشید۔ از آنجا کہ میل طبع راجہ بالکل جانب میل جیف نبود فرمود تا تنگ را با پسر بزرگش سردیوان بشمشیر سیاست از ہم گذرانیدند۔ اما راجہ سہ پسر دیگر تنگ را بنوازش و التفات مخصوص داشتہ بمذافعہ و محاربتہ ترکان کہ در آن زمان بقصد تسخیر و تخریب کشمیر آمدہ بودند نامزد فرمود و برمدی و مردانگی ترکان را شکستہ ہر سہ بکار آمدند۔ راجہ سنگرام راج بعد مدت چار سال حکومت بمرض فساد معدہ

و مزاج لا علاج جان بمقتاضی اجل سپرد.

راجہ ہر راج :

در سال چهار صد و چهل و ہشت راجہ ہر راج ابن سگراج بجلوس سریر سلطنت رونق افزای شہر دہ و دشت گردید و در عہد او فتنہ پادامن عافیت کشید و احدای را مجال مخالفت و منازعت نما ند۔ راجہای اطراف و گردن کشان اکناف غاشیہ اطاعت و انقیاد او بردوش عقیدت کشیدند و در مدت پست و دو سال حکومتش جہانیان بانیت رسیدند۔

راجہ اہنت :

در سال چهار صد و ہفتاد راجہ اہنت ابن ہر راج مقلد امور تخت و تاج گردید۔ چون در حد اشت سن بہ سلطنت رسید۔ ازین راہ عمومی او بگرہ راج راجہ را بخاطر نیاوردہ بدافعہ و محار بہ پیش آمد و لو ہر کوٹ را متصرف شد۔ راجہ نیز لشکری گران از سران ویلان بمبارزت بگرہ راج معین ساختہ افواج جانثار راہ فرار بر معارض تا بدر از ہمت اقطار مسدود ساختہ بمنازل متحصن غنیم آتش کشیدند۔ از اشتغال نار یک تن جان بکنار نہرد۔ راجہ با زائی این نوع جان فشانی لشکریا نرا بہ انعامات وافرہ و خلاق فاخرہ و جہات متکاثرہ کامرانی بخشید۔ در خلال این احوال تر بہون نام کہی بمعاونت معاہدت داگیریان لشکر سنگین فراہم آوردہ باراجہ مصاف داد۔ راجہ در ان معرکہ ترددات رستمانہ نمود و زخمہا برداشت بالاخر بفریزی کامیاب گردید۔ دست راجہ از فورشمشیر زدن با قبضہ تیغ چیدہ بود۔ اطبا بمعالجہ جدا کردند۔ بشکرانہ این فتح نمایان پست صد ہزار روپیہ بمسختقان انفاق نمود۔ اولک نامی از جانب راجہ بہون حاکم مشہور شہر مالوہ برای تعمیر معابد و صوامع بکشمر آمدہ بود چون راجہ او را در کار دانی و فہم و فراست آزمود پایہ مدار الہامی و صاحب اعتباری ملکی و مالی فایز گردید۔ راجہ سالک مسالک تہذیر و اسراف گشتہ بجور و اعناف مایل و راغب گشت اما زودتر بر این فتح سریرت اطلاع یافتہ دست بذیل استغفار و اعتذار زد و از جمیع معاصی توبہ نمودہ بر ریاضت و عبادت مشغول شد۔ ایام حکومتش پنجاہ سال شمار کردند۔

راجہ کلش :

در سال پانصد و پست راجہ کلش ابن راجہ اہنت در آغاز دولت، گلشن سلطنت را بہ ترتیب نہال سفہا

خارستان ساخت - اکابر و اعیان از وقوع اسخمال قرین ملال گردیده هرش دیو پسرش را تحریص داده بمنزعت برانگیختند و بموافقت و یکتادلی هرش کمر جود جهد بستند - راجه کلش چون بر این معنی وقوف یافت چاره کار منحصر در رضا جوئی ارکان دولت و دیده بعزل سفها پرداخته دل همکنان باحسان و امتنان بدست آورد - چون بمرض رعاف مبتلا بود و از بی اندامیهای پسر رشید هرش آزرده خاطر بود و انگرش پسر خود را که در لوهر کوت گذاشته بود طلبیده باستصواب ارکان دولت جانشین تخت سلطنت ساخت و دل از کار مملکت پرداخت - ایام سلطنت او بیست و شش سال امتداد یافت -

راجه انگرش:

در سال پانصد و چهل و شش راجه انگرش ابن کلش چون بر تخت سلطنت متمکن گردید هرش را مقید ساخت برادر خود بجی مل را ولی عهد کرد - بجی مل هر چند در استخلاص هرش التماس می نمود، بجز انجام و افتراح مقرون نمی گشت - بالاخر بجی مل آزرده گردیده پیرگنه لار رفت و از تبت و آن نواحی لشکری فراهم آورده بعزم رزم راجه انگرش علم مبارزت برافراخت - در تاشون که پای تخت بود آمده مصاف داد و شهر را آتش کشید و رزمی قوی اتفاق افتاد - سابقاً راجه انگرش دو خاتم بمحافظان هرش نشان داده بود که یکی علامت ربائی اوست و یکی نشان افناء - او مبالغه کرده بود که هرگاه ازین دو کار یکی مامور شود لوازم استیصال مرعی خواهند داشت - با خود تخم کرده بود که اگر غلبه خصم را باشد بافتشای مکنون ضمیر بردار و الا محض احوالش نشود - راجه انگرش چون غلبه از جانب دشمن^۱ دید از راه اضطراب خاتم خلاص را بغلط بدست پسر خود داد - از آنجا که هرش بشیرین زبانی و لطف طبع مستحقاً از مطیع خود کرده بود و هر چند پسر راجه انگرش زمانی بمحافظان هرش تهدید قتل کرد فایده مترتب نشد - الحاصل چون شام ادبار هرش^{ب (الف)} صبح اقبال تبدیل یافت بزور ملایمت از آن مهلکه بیرون شتافت و بمعمر که در آمد - بجی مل از دیدنش مستظهر و قوی دل گشته بمبارزت پرداخت و از وقوع اسخمال انگرش خود را هلاک ساخت - مدت حکومت او بیست و دو سال بود -

راجه هرش:

در سال پانصد و شصت راجه هرش ابن کلش بهواخواهی و معاضدت بجی مل بر تبه صاحب کلاهی رسید - در

۱: الف و ب - "خصم" الف ص ۱۶ ب، ص ۵۱ الف

اعتلاء مراتب احبا و استیصال نہال و وجود فساد آمواد اعدا مساعی نمونور بتقدیم رسانید۔ بردور شہر چہار دروازہ منصوب ساخت و بر ہر دری جرس و زنجیر آویخت۔ تا مستغیث بمراحت نواب و نواب بخدمت اور رسید و بداد رسید۔ ہر قضیہ کلی و جزوی را بنفس خودی رسید۔ بجی مل برادر کہ سعی او بدولت کامیاب گشتہ مورد عواطف پپایان می داشت و شکر معاضدت و معاونت او بتقدیم می رسانید تا آنکہ اصحاب نفاق راہ یافتہ مزاج ہر دو برادر منحرف ساختہ اند و وفاق و اتفاق منجر مخصوصت شد۔ بجی مل پناہ بحاکم دارد و برودہ استمداد کو کم نمود۔ در آغاز بہار و ایام از ہار بالشکر بسیار و معاون بی شمار را از سمت دارد و آمدہ در اثنای راہ لخت بخنی نی غلط کوہی از کوہ جدا شدہ تمام لشکرش زیر رخ تلف گردید۔ چون راجہ ہرش را مخالفی و منازعی در مملکت نماند در کمال انفراد و استقلال بکار سلطنت پرداخت۔ سرکشان اطراف سر بر خط فرمان او نہادند۔ اسباب دولت او با این مرتبہ بود کہ ہر شب دو ہزار لکن مرصع در مجلس اومی افر و خند بعد دایام سال سی صد و شصت زن بعقد در آوردہ بود۔ ہر شب با یکی از نسواں صحبت می داشت۔ با وجود چنین دولت خالی از حماقتی و سفاقتی نبود۔ منقول است کہ یکی از سیاہان شبیہ چند لا خاتون حاکم دکن لکہ کہ بحسن و جمال شہرتی داشت بخدمت راجہ آورد۔ راجہ شیفتہ آن شبیہ شدہ مصمم نمود کہ لشکر بر سروالی دکن کشد و چند لا را بدست آورد۔ ارکان دولت مدن نام ہزالی کہ شب و روز در خدمت راجہ ہزالی می کرد مبلغی نقل نمودند کہ راجہ را ازین ارادہ باز آورد۔ ہزال بہ انجام مرام متعہد گردیدہ نامہ از زنان چند لا بدین مضمون ساختہ کہ من حوری بودم از حواری بہشت، بشوق مواصلت و مجالست راجہ از جنان بیرون آمدہ بودم۔ در اثنای راہ بدست والی دکن اسیر شدم و در انتہای فرستم خود را بخدمت خوایم رسانید۔ ز نہار راجہ عنان عزیمت بدین صوب معطوف نفر مایند تا فایز شدن بملازمت راجہ چند کنیز فرستادم کہ از جانب من در خدمت راجہ قیام داشته باشد۔ مدن ہزال بعد از چند روز دختر چند دل فروز بزیب و زینت آراستہ بر راجہ سادہ دل جلوہ گر ساخت۔ با این حال دوازده سال سلطنت راند۔

راجہ اچل:

راجہ اچل ابن بجیمیل کہ ہم جد راجہ ہرش بود بمعاضدت برادر خورد خود سسل و دایگریان در سال پانصد

(الف ۷۷)

و ہشتاد تاج سلطنت بر سر نہاد۔ بعد از چند گاہ از سسل تو ہی بہر سانده اور ان حکومت لوہر کوٹ نامزد کرد۔
 راجہ اچل شہا تغیر لباس داده از حال عجزہ وضعفا متفحص بودی و عمارت دل ہای شکستہ نمودی و از سائل منت
 پذیرفتی و پیش از درخواست عطا فرمودی۔ اتفاقاً رد نام نویسنده پسری کہ بتربیت راجہ اچل از پایہ محرری بدرجہ
 وزارت ترقی کردہ بود جمعی از او باش ورنود بخود متفق ساختہ و حق تربیت و نعمت بر طاق نسیان گذاشتہ و شی بر
 راجہ علی الغفلۃ تاختہ از ہم گذرانیدند۔ راجہ اچل چہار ماہ و چہار روز بفروغ چہرہ دولت جہان افروز بود۔
 راجہ رود:

راجہ رود ابن سد بمعاضدت برادر خود جانشین راجہ اچل گشت۔ در همان شب مردم باو بیعت نمودند۔
 خاطر از مرامی راجہ اچل کہ از وقوع اسخمال غافل بودند طلبیدہ جمع ساخت۔ چون این خبر وحشت اثر بہ
 لگنہ چند سر کردہ لشکر کہ در یورت خود پرگنہ لار بود رسید، بسرعت ہر چہ تمامتر خود را بشہر رسانیدہ بمدافعہ
 و محاربہ راجہ رود پرداخت و اورا ہلاک ساخت۔ مدت حکومت او شب و روز بود۔
 راجہ سلہن:

راجہ سلہن برادر راجہ اچل بتقدیر ایزد عزوجل و سعی لگنہ چند فیروز مند بتاج و تخت سلطنت ارجمند
 فایز گردید۔ اعیان مملکت و ارکان دولت بنا بر عدم قابلیت سلہن مناکحت عروس سلطنت بہ لگنہ چند حلوہ داده
 بودند، راضی نشد۔ پیش از تقرر حکومت راجہ سلہن قرعہ سلطنت بنام راجہ سسل برادر حقیقی راجہ اچل زدہ از لوہر
 کوٹ طلبیدہ بود۔ چون بایلغار آمدن سسل مسوم لگنہ چند گردید بمعذرت متمسک شدہ بقلم آورد کہ پیش از
 تقرر سلطنت راجہ سلہن در طلب راجہ مبادرت رفتہ الحال کہ بتقدیر ایزدی چنین پیرایہ ظہور پذیرفتہ راجہ عنان
 عزیمت بصوب لوہر کوٹ معطوف فرمایند۔ جواب لگنہ چند بسمع قبول سسل نیامدہ استعداد محاربہ و مجادلہ نمود۔
 ازین طرف لگنہ چند سامان حرب کردہ بقصد دفع سسل باراجہ سلہن بہ بارہمولہ رفت۔ راجہ سلہن در اثنای راہ
 بمقتضای حدیث سن سود خود از زبان باز نداشتہ بنا واجب اکثری از ہوا خواہاں خود را کشت و لگنہ چند را آزرده

۱: یہ کتابت کی غلطی معلوم ہوتی ہے غالباً کتابوں کی غلطی سے ”دہ سال“ کتابت سے رہ گیا ہے۔

خاطر ساخت و در اندیشه اندفاع او شد. مخالفان گلگنه چند را بخود متفق ساخته بحاربه پیش آمد. گلگنه چند در آن معرکه داد مردی و مردانگی داده سرداران نامی راجه را مقتول ساخت و از بام تا شام نیران جدال در اشتغال بود. گلگنه چند عطف عنان کرده راه لار پیش گرفت با وجود بی اندامیها که از راجه سلهین دیده بودند سسل زفت و بعزل راجه سلهین راضی نشد. سسل بی مانعی و ممانعتی بشهر سری نگر رسید. مردم راجه سلهین از هر طرف جمع شده جنگ انداختند. بهادران معتبر نامی از طرفین کشته شدند. عاقبت نسیم فتح و ظفر بر پرچم علم اژدها پیکر سسل و زید و راجه سلهین و برادرش لوتن در ورطه حیرت افتاده پپای سسل افتادند. راجه سسل بحسب ظاهر برادران را بموده جان بخشی مسرور ساخته بالاخره مقید و محبوس داشت. حکومت راجه سلهین سه ماه و بیست و هفت روز بود.

راجه سسل:

راجه سسل ابن راجه بجمیل بتقدیر خالق لم یزل بر تخت سلطنت بدولت و کامرانی جلوس نمود و از ترس و هراس غدر زمره ناحق شناس که بار راجه اچل کرده بودند پیوسته مسلح و کمل می بود و یک لحظه حربه از خود جدا نمی ساخت و خان و مان مفسدانی که بار راجه اچل حرام نمکی کرده بودند از پنج و بن برکنند و طبقه دایگریان در انتہار فرصت می بودند. روزی راجه رادراشای شکار غافل یافته تیغ آخته بر سرش تاختند. راجه از نهایت جلدی که داشت زخمها بر اسپ گرفت و بر مخالفان زور آورده از پا انگند. در خلال آن احوال بتقریب ضیافت طلبیده باد و پسر بقتل رسانید. از وقوع این حال سرداران دیگر متوجه گردیده پنهانی به بکها چر ابن راجه هرش که در پناه راجه های کوهی روزگار بسر می برد. پیغام توجه رایات ملک ستانی نمودند بکها چر ازین بشارت مستبشر گردید. با جمعی کثیر و جم غفیر بمبارزت راجه سسل آمد. در میان هر دو راجه بکرات محاربات بوتوق انجامید بکها چر در جمیع معارک بظفر فایز گردیده. راجه سسل چون غلبه از جانب خصم دید فرزندان و متعلقان را بلوهر کوت فرستاد خود هم متعاقب بان سمت رو نهاد. ایام حکومتش این مرتبه بیست و سه سال و ده ماه بود.

راجه بکها چر:

در سال پانصد و هشتاد و نه راجه بکها چر ابن راجه هرش لوای حکومت برافراشت با تر صحبت حمقا و سفها همتش مصروف هرزه کاری و باده خواری بود افعال شنیعه و حرکات قبیحه از و بسیار سری زد. امر از سوء اعمال

وسایات افعال اور میدہ خاطر گشتہ متدعی رایات راجہ سسل گردیدند۔ راجہ بکھاچر چون آوازہ توجہ موکب سسل شنید بی وقوع محاربه بجانب راجور گریخت۔ مدت حکومتش شش ماہ بود۔ سسل بار دیگر تادمت دو سال یک ماہ از نہال حکومت و جاہ میوه مراد چید لقا درین ایام باراجہ بکھاچر محاربات^{ب (۱۰۷ الف)} داشته و ہمیشہ بر سرش لوای غلبہ افراشته بعد انقضای مدت مزبور ولد خود راجہ جی سنگھ جانشین خود ساخت۔
 راجہ جی سنگھ:

راجہ جی سنگھ در اندک روزی بوسوسہ اہل نفاق از پدر متوہم گشتہ در افنا و اعدام او ساعی گردید و کارش را بسر انجام رسانید و فوجی بسر داری اودی نام بہ مدافعت بکھاچر بد حال بہ بانہال^{ب (۱۰۸ الف)} تعیین نمود در انشای کرد فر تیری بہ مقتل بکھاچر رسید و بر جای سرد گردید۔ در سال پانصد و نود و یک باقضای دور فلک راجہ جی سنگھ من حسب الانفراد والاستقلال با مور ملک و مال اشتعال و رزید و خصال عدل و داد پیش نہاد خاطر ساخت۔
 ارباب فضل و کمال در عہد حکومتش کامیاب^{مت (۱۰۹ الف)} مطالب بودند و حسب الفرمودہ راجہ جی سنگھ کلہن نام دانشوری بزبان ہندی بتالیف مآثر و واقعات راجہای پرداختہ آغاز تاریخ از ابتدای راجہ او کردند کہ معاصر پاندوان بود نمود و انجام بسلطنت راجہ جی سنگھ رسانند۔ ایام سلطنت راجہ جی سنگھ دہ سال شمردند۔
 راجہ زیہ سہم دیو:

در سال ششصد و یک بسعی سران راجہ زیہ سہم دیو پٹاھیچہ لوای سلطنت را فروغ مہر جہانتاب داد۔ در آغاز سلطنت او را بمدافعت لشکر اتراک تا آب اتک انفاق نہضت افتاد۔ تفصیل این اجمال آنکہ چون آوازہ توجہ لشکر اتراک از جانب کابل بقصد تسخیر کشمیر بگوش تدارک نیوش راجہ زیہ سہم دیو رسید فوجی دریا موج بسر کردگی ملچند ابن گگچند ترتیب دادہ عنان عزیمت بجہت مدافعت بصورت لشکر غنیم معطوف داشت بر کنار آب نیلاب^{ب (۱۱۰ الف)} تلافی فرقیں دست داد۔ ملچند^۳ حسب الصلاح راجہ ابہ سہم دیو ادراک کیفیت و کمیت اوضاع و اطوار لشکر

۱: ب۔ "سردشد" ص ۵۶ ب

۲: "زی سہم دیو" (تاریخ کاجر و بیر بل، قلمی نسخہ مولانا آزاد لائبریری، علی گڑھ، یونیورسٹی کلکشن فارسیہ اخبار- ۱۳۸ ص: ۱۱۰۶ الف)

۳: "ملچند" (تاریخ کاجر و بیر بل، قلمی نسخہ مولانا آزاد لائبریری، علی گڑھ، یونیورسٹی کلکشن فارسیہ اخبار- ۱۳۸ ص: ۱۱۰۷ الف)

اتراک بخاطر آورده و لباس جاسوسی در بر کرده باردوی معاند رفت و نخیمه خوابگاه سردار در آمد و اورا مست خواب یافته برای استخفاف پای فرار بر سرش گذاشته و نامه بقلم آورده بر بالینش نهاد. مضمون نامه آنکه من یکی از کمینه چاکران لاجه ام، فلان ساعت بر سر تو رسیده می خواستم بسر انجام کارت پردازم اما نگ جوان مردی دانستم که علی الغفله خصم را از پا اندازم. عجیب از همچو تو سرخیلی که بفراموشی بگذرانند. اگر سلامت خواهی بر خیز و راه گریز پیش گیر والا مرگ را آماده باش. ^(ب ۵۷ نوب) سالار ترکان چون بر مضمون نامه اطلاعی یافته مغلوب لشکر خوف و هراس گردید و صلح راضی گشته معاودت نمود. بدین جرات و جسارت مرتبه ملچند از سپهر بلندتر گذشت. ملچند در قریه مله گیر قلعه مستحکم برای سکونت خود ساخت. در عهد رنه سهم دیو جونی نام دانشمندی از اهل هند تاریخ شاهنامه برای راجه تصنیف نمود و بصلاطت گرانمند کامیاب گردید. ایام حکومتش چهارده سال محسوب داشتند.

راجه پری تاپ:

در سال ششصد و پانزده راجه پری تاپ ابن راجه سهم بتقویت و معاودت ملچند بجلوس تحت سلطنت ارجمند گردید. چون راجه خورد سال بود ملچند ^(ب ۵۷ نوب) با تنظیم امور می پرداخت. آورده اند که ملچند از اقصای دشت تا نهایت دکن در حیطه تصرف در آورد و مالوه را از دست تطاؤل حکام سابق بحالت خرابی رسیده بود بعمارت آورد و پیش از ترمیم و تعمیر ملچند نام مالوه کام پیت بود با صلااح اهل هند معنی کام پیت حسن کده است چون آن سرزمین حسن خیز بود موسوم بکام پیت گردیده بعد از آنکه ^(ب ۵۸ نوب) بمعماری همت ملچند معمور شد ملوه گفته اند. الحاصل کار راجه پری تاپ بهوا خواهی جانفشانی ملچند رونق دیگر پذیرفت. بالاخره برخلاف رای ملچند موسس اساس جور و عدوان و ظلم و طغیان گردیده در مقام جمع دقاین و خزاین شد و در ایصال مواجب ملازمان مناقشت و مضایقت ورزید. ازین ممر ملچند آزرده خاطر گشته دست از کار و بار ملک و مال کشید و جمع مهمات محتل گردید. ایام سلطنتش سه سال بقلم آوردند.

راجه و پیه دیو:

در سال ششصد و هشت و چهار راجه و پیه دیو ابن پری تاپ تاجدار صاحب اعتبار گردید و ایام سلطنتش ^(ب ۵۸ نوب)

ت (۲۵۵) ب
 پنجم رسال و دوروز رسید. در سال ششصد و بیست و هشت شهزاده و دشت از دبدبه راجگی راجه بومه دیو پر غلغله شد. یکی از سفهای عالم و حقاء اصناف ام بود از حماقت او حکایتهاست از جمله بر یکی اختصار رفت. روزی بسیر دریا رفته بود عکس خود را در آب دیده بخندید و از عکس هم که عکس مشاهده کرد شوریده و آشفته گردید و سلی بر عکس زد در اثناء آن خاتم از آنکستش جدا شده در آب افتاد چون بخانه معاودت نمود ملامان را فرمود در فلان مکان که خاتم در آب افتاده است خطی بر آب کشیده شد بعلا مت خط آن مکان را بشناسید و انگشتری را بیارید. مدت حکومتش پنج سال بر شمرند.

راجه رسه دیو:

ب (۲۹۰) الف
 در سال ششصد و سی و سه با استدعا و التماس طبقه لون با وجود عدم رغبت راجه رسه دیو سلم بن بومه دیو کوس سلطنت بر بام دولت و حکومت زد. بعد از عزل آن دو برادر از برابره که در امور ملک و مال مداخلت تمام داشتند و مرتکب افعال قبیحه عدوان و طغیان می شدند. تا نه سال زمام حکومت در کف اقتدارش بود.
 راجه جگد یو:

در سال ششصد و چهل و دو راجه جگد یو که یکی از بنی ائمه راجه رسه دیو بود بنیمن راجگی و فرماندهی کار گذار صفار و کبار دیار گردید. از صفی مملکت نقوش بدعتی را که از سلاطین کشمیر باقی مانده بود با آب معدلت شست و شوداد. کرا هول نامی را وزیر مستقل کرده چندان مسلط ساخت که راجه فی حد ذاته غیر از نام سلطنت مالک چیز دیگر نبود و با وجود این گونه اعتبار کرا هول باطل اندیشه ناسرشناس راجه را مسموم ساخت. راجه هفت سال و دو ماه فرازنده اعلام دولت و جاه بود.

راجه رازه دیو:

در سال ششصد و چهل و نه راجه رازه دیو این جگد یو به اجرای منهل سلطنت و بیوع دولت مزارع امید آرزو مند از اسیر آب مراد ساخت و هر فردی از افراد بشر را بقدر رتبه و پایه نواخت و گچند ابن ملچند را بدستور آبا واجداد سالار معسکر اخلاص آثار نمود. لکچند اطراف و اکناف کشمیر را از قرار واقع ضبط کرده طایفه لون را که از سلک

۱: "رشبه دیو" (تاریخ کاجو ویر بل، قلمی نسخه مولانا آزاد لایبریری، علی گڑھ، یونیورسٹی کلکشن، فارسیه اخبار-۱۳۸-ص-۱۱۰ الف)

ت (۹۰ ب)

اطاعت و انقیاد منحرف بودند متنبه ساخت و در لکنه گیر پرگنه لار بانی مبان قلعہ گردید و تا امروز آثار آن قلعہ باقیست - چون لکچند وفات یافت راجه رازه دیو بلاد چند پسرش را بنوازش و التفات و افزایش رتبه و پایه که متوقع آن بود مخصوص نداشته سراز خط اطاعت و انقیاد راجه بیرون کشید - چون صاحب حشم و خدم بود بداعیه خروج برآمد و راجه رازه دیو را بیدخل کرد و در محله بلدی مرا اختیار تمکن نمود و آن محله به بلاد مر موسوم گردید - چه با اصطلاح کشامره مر خانه رای نامند و بکثرت مرور و تغییر السنه بلاد مر بلدی مر شد - اکنون بهمین بلدی مر مشهور و متعارف است و قلعہ واقع موضع سد پرگنه دهچین پاره از اعمال بلاد چند است و در عهد دولت راجه رازه دیو جملاً نام دانشوری که جمال نگری پرگنه آدون بنا کرده اوست از هند آمد - در دانش و حکمت سرآمدانایان روزگار بود - در علوم غریبه کتابی تصنیف کرده ارناس نام آن کتابیست - مدت سلطنت راجه رازه دیو پانزده سال شمار کردند -

راجه سنگرام دیو:

ت (۹۱ ب)

در سال ششصد و شصت راجه سنگرام دیو ابن راجه رازه دیو چون سریر آرای سلطنت دولت گردید در ظل رایت نصرت آیتش موکی کوکب عد و مجتمع شد - گویند که راجه های سابق عشر عشر آن نداشتند - زمام رتق و تق ملک و مال بکف اقتدار و اختیار برادر خود سورج نهاد - سورج چون استقلال و اعتبار تمام یافت در قصد آن شد که عروس مملکت بی شرکت در آغوش آورد - راجه سنگرام دیو برین داعیه کماهی آگاهی یافته در اندفاع سورج ساعی گردید و سورج علانیه طبل مخالفت و منازعت کوفته سنگرام چند ابن بلاد چند را با خود متفق ساخته از تنگ که فرمان ده بعضی بلاد شمال بود استمداد کو یک نموده - قدم جسارت در میدان مبارزت افشرد - راجه سنگرام دیو بقصد مدافعه و مقابله عنان عزیمت بجانب سورج معطوف داشت - بعد از تلافی صفین سورج هزیمت یافت - راجه سنگرام دیو ممالک تنگ را خراب ساخته بختجوی سورج افتاد و دستگیر کرد و بقتل آورد و بعد از کشته شدن برادر پشیمان شد و از فرط اندوه عظیم امراض بر بدنش طاری گشت - در چنین مرض راجه سنگرام چند مزبور باعث هزاران شور و شر گردید - راجه سنگرام دیو مقاومت از حیث طاقت بیرون دیده به راجور رفت و بمعاضدت زمیندار راجور بر سنگرام چند غالب آمده در زمان غیبت راجه دیگران انواع خرابی کردند - چون راجه معاودت نمود با وجود قدرت از جرایم مجرمان درگذشت و همه را بنوازش و التفات مخصوص داشتند -

ت (۹۱ ب)

سنگرام چند در قصبه پنجم اره محله سنگرام و چند ریار بنا نمود - مدت حکومت راجه سنگرام دیو هشت سال بود -
 راجه رام دیو:

در سال ششصد و شصت و هشت راجه رام دیو ابن سنگرام دیو بر سریر دولت و جهانبانی نشست
 و در انتظام امور بمقتضای مرام سپاهی و رعیت کار بست - چون فرزندی نداشت بر همین زاده را تربیت نموده
 ولی عهد سلطنت کرد - ده سال و یکماه بدولت و جاه گذراند -
 راجه کچھمن دیو:

در سال ششصد و هفتاد و هشت راجه کچھمن دیو ابن ممتنی رام دیو اگر چه ملیح سلطنتش در گلشن دولت
 جو شید اما مزارع امید خلاق سیرابی نرسید و کارهای سلطنت از دستش متمشی نگرید - در خلال آن احوال کچل نام
 ساحری که در نیرنجات و طلسمات و علوم دیگر ماهر بود بکشیر آمده بزور سحر و شعبده ملک از بر همین زاده انتزاع نموده
 سیزده سال حکومت کرد و اقسام ظلم بنیاد نهاد - اعیان و اکابر ملک صلاح کار و بهبود اعمال در افتاد و اعدام او دیدند
 و بسر انجام کارش پرداختند -
 راجه سھم دیو:

راجه سھم دیو ابن کچھمن دیو در سال ششصد و نود و یک نیادری فلک بر فراز تخت سلطنت قدم دولت
 گذاشت - شکر چاریه که سرآمد دانشوران روزگار بود در امور ملک و مال مداخلت داشت و بعضی رسوم شوم از
 قبیل این که اگر زانیه مرتکب امر قبیح زنا می گشت حکام سابق بدش را معذب داشته جرمانه می گرفتند
 بر انداخته اما راجه در اواخر حکومت شیفته فریفته انا کلی تمام مطربه که از هند آمده و در فن ساز و سرود عدیم النظیر
 روزگار بود شده بتا شیر صحبت مطربه مزبور مزاجش از قانون اعتدال و نصف و احسان منحرف گشته بجور و طغیان
 مایل و راغب گردید تا آنکه طباع و ضعیف و شریف از سلوک نا هموار او متنفر شده در رفع او مساعی جمیله بظهور
 رساندند - ایام حکومتش چهارده سال گفته اند -

۱: الف - 'سار راجه رام' ص ۲۰ الف

۲: 'ادا کلی' - (واقعات کشمیر، ترجمه و تحقیق پروفسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سرینگر، اپریل

راجہ سہد یو :

راجہ سہد یو این سہد دیو در سال ہفتصد و پنچ بجگوس اورنگ سلطنت باعث محنت ورنج خلایق گردید
 چہ در زمان دولت او تراک بیباک بہ الکای کشمیر آمدہ از نهب و غارت و قتل و دقیقہ نامرعی نگذاشتند و انواع
 خرابی از نوع مسمار و حرق بیوت کردند و مجمل از ان بجای خود رقمزودہ کلک بیان خواہد گشت۔ ایام سلطنت راجہ
 سہد یو نوزدہ سال و سہ ماہ و بیست و پنچ روز گفتمند۔ در زمان حکومتش شاہمیر و لنگر چک جد چکان و رنجو بناجیہ
 کشمیر آمدند اما شاہمیر از ابنای ملک سواد کتر است و پدرش مسمی بطاہر بود و جدش نور شاہ نام داشت و گویند کہ
 ابن نور شاہ صاحب ریاضت و کشف و کرامت بود۔ یکی از ظہور کشف او این است کہ گفتہ شاہمیر از اولاد
 من در الکای کشمیر بسطنت فایز خواہد گردید و ملقب بشمس الدین خواہد بود۔ و این ایالت و امارت مدتی
 در میان اولاد او خود ماند و شاہمیر بدین بشارت مبشر گشتہ با متعلقات خود بخطہ کشمیر آمد۔ چون بقصبہ بارہمولہ
 رسید سہد یو از آمدنش مطلع گردید و مکان سکونتش در قریہ دارہ ویر لمقرر فرمود و وجہ کفاف معیشت از آنجا
 معین ساخت اما لنگر چک از برشال است کہ سردار نشین ولایت دارد و است و بر سر ملک با برادرش نزاع
 بوقوع انجامید و بنا بر غلبہ برادر مجال اقامت در آنجا ندید و بکشمیر آمد اما رنجو ابن ملک یقین لڑا دہ ملوک تبت
 است پدرش یقین را کہ والی آن ولایت بود معاندین بہ تیغ کین از ہم گذرانیدہ رنجو از تیم و ہراس اعداد
 آن سمت گذرانیدن باعث خلل در ارکان قصر وجودیدہ متوجہ کشمیر گردید و التجا بہ رام چند سالار لشکر راجہ
 سہد یو کہ حکومت ہر دو تبت متعلق او بود آورد۔ رام چند قریہ گکنہ گیر کنی او تعین نمودہ از همان مکان اوقات
 گذارش مقرر فرمود۔ در سال ہفتصد و بیست و چہار ذوالقدر خان ترک کہ میان کشامرہ بزلچو مشہور
 و متعارف است با ہفتاد ہزار سوار از راہ بارہمولہ بکشمیر نزول نمود۔ راجہ سہد یو بمقتضای گردش روزگار و تقلاب
 لیل و نہار کہ ملک کشمیر از دست راجہا بیرون رود سررشتہ کار از دست دادہ در مدافعت و مبارزت غنیم در تیکنای
 جبال ساعی نگردیدہ و بعد از ورود تراک بخطہ بمقابلہ و مقاتلہ قدم جسارت نیفشردہ با معدودی بجانب

۱: ب دت۔ "دوار ہویہ" ب ص ۶۳، ب، ت ص ۳۹ ب ۲: "لہاجن و گوس گراب" (واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق

پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سیرنگر، اپریل ۲۰۰۱ء، ص: ۶۳۸)

کشتوار راه فرار برکشاد۔ ورام چند سہ سالار در قلعہ لکنہ گیر واقع پرگنہ لار با متعلقات و متابعان و ملتجیان متخصن گردید و خود را از اشتعال نیران قتل سیوف اتراک نگاہداشت۔ اتراک بے مانعی و منازعی بہ بلدہ سری نگر چون بلای ناگہان رسیدہ چراغ اعمار چندین ہزار نفس نفیس بہ تند باد تیج بیداد فرو نشانند و بقتل عام ^{ت (۵۰ الف)} جسارت می نمودند و در تخریب ابدیہ مساعی بی نہایت بظہوری رسانیدند و تا مدت ہشت سال بہمین دستور بعمل می آوردند۔ چون در آن سال بنا بر قلع وقع دہا قین یک و جب زمین مزروعہ گردیدہ و از جای دیگر رسد نرسیدہ در میان لشکر اتراک قحط و غلاء عظیم اتفاق افتاد۔ ترکان مضطر گردیدہ در عین شدت زمستان با وجود تقاطر برف و باران راه ہندوستان پیش گرفتند۔ راہ پلکی کہ از همان راہ آمدہ بودند و از ہمہ طرق آسان تر بود و در قلت زمستان با وجود برف و باران سوارہ تردد می توانستند کرد و وقوف تمام بر آن راہ داشتند؛ بتقدیر الہی فراموش کردہ بختجوی مسالک دیگر شدند۔ از اساری کہ قریب پنجاہ ہزار بودند پرسیدند کہ کدام راہ است کہ با سہولت از آن عبور توان نمود۔ اسیران راہ نارہ بل لپر گنہ دیوسر کہ از جمیع مسالک صعب تر و دشوار گذارتر است نشان دادند۔ چون بر سر کوتل رسیدند ہمہ در زیر برف آمدند و از آن مہلکہ متنفسی جان بسلامت بیرون نبردند و بہمین نشاپاداش عمل کرسیدند و زمرہ کہ در شعاب جبال و منافذ وزوایا مخفی بودند بیرون آمدہ چون از خویشاوندان و اقربا احدی را نیافتند لذت شربت زندگانی را تلخ تر از مرارت حنظل مہمات یافتند و نیوشیدن ساغرہای بادہ اشک گلناری فراق قیام نمودند۔ خرابی و ویرانی ترکان تا زمان سلطنت سلطان شہاب الدین بعمارت نیامد۔ چون در کشمیر والی ضابط بر سریر استقلال متمکن نبود کالیفہ کہان کہ قطاع الطریق مقرری آمد جمع شدہ بر اکاء کشمیر تاخت و تاراج می آوردند ازین رہ گذر بر ہر یکی واجب و لازم نمود کہ آلات حرب و ادوات طعن و ضرب ترتیب دادہ بوقایہ نفوس و اموال پردازد۔^{ب (۴۶ الف)} چون ہر سری سامان یراق نمود، گردن اطاعت و انقیاد نخم کند دیگری نمی داد و بمقتضای ملک زادگی عرق

۱: تاریخ حسن۔ ”پیر پل“ و ”محب الحسن“۔ ”بر نیل“ (بحوالہ واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ

کشمیر اسلاک ریسرچ سینٹر سرینگر، اپریل ۲۰۰۱ء، ص: ۲۶۴)

۲: ت۔ ”اعمال“ ص ۵۱ الف

۳: ت۔ ”دادہ بود نفوس و اموال پردازد“ ص ۵۱ الف

حمیت رنجوتی که آمدش بکشیر سبق ذکر یافته بحرکت آمده گروهی از مبارزان بهم رسانید۔ چون رام چند سپه سالار راجه سهد یواز و بقوت و شوکت تر بود از نیم و هر اس وی رایت استبداد و استقلال نمی توانست افرخت و همواره در انتہا فرصت نمی بود در خلال این احوال مردم تبت را بتقریب بیخ و ثراء بدرون قلعه رام چند فرستاد و خود هم در رفتن مسارعت نمود۔ چون در بار متاع ابطال رجال اسلحه مخفی بود، بر آورده علی الغفلة بر سر رام چند تیغ آخته رفت و بسر انجام کارش پرداخت و متعلقات او را پرش را چند قتل آورد و کوترین بنت رام چند را در عقد نکاح خود در آورد۔

رنجن :

در سال هفت صد و بیست و پنج باقتضاء تقدیر مصلحت سنج بی تردد و رنج سلطنت این سرای بیخ، سلطان رنجیو مقرر شد۔ رنجیو سلطانی نصفت نهاد معدلت بنیاد بود و همت بر تالیف قلوب می گماشت۔ راون چند این رام چند که برادر خالولیش بود بخطاب رینه که بسوق کشامره معنی آن مدار المہام است مخاطب داشته بدستور آبا و اجداد سالار لشکر نموده هر دو تبت و پرگنه به اقطاع او مقرر فرمود۔ چون سلطان رنجیو متقلد امور سلطنت گردید راجه سهد یواز جانب کشتوار مراجعت نموده بود۔ چون از اخدی اطاعت و انقیاد ندید، باز همان طرف عود فرمود۔ حکومت کشمیر با استقلال ^{ب (۴۶)} د افراد بر سلطان رنجیو قرار گرفت۔ از کیاست و درایت او حکایت کنند که دو کس بر سر کره اسپیی نزاع داشتند۔ هر یکی دعوی می کرد که کره از آن من است چه هر دو مادی یک رنگ در یلاق کره آورده بودند و یکی از آن دو کره سقط شد۔ کره موجود چون از هر دو مادی شیر می خورد به هر دو انس داشت۔ چون مرافعه سلطان رنجیو آوردند فرمود تا هر دو مادی را بر سر جبری آورده کره را در آب انداختند۔ بموجب شفقتی که در جبلت حیوانات مستودع است، مادیانی که کره زاده آن بود خود را در آب انداخت و آن یکی متوجه نگشت۔ در اثنای تحریر این احوال حکایتی از کیاست حضرت سلیمان بیاد آمده هر چند این مختصر گنجائی بطویل ندارد، چون بر مناسب مقام است در تر قیم آن مبادرت بنماید۔ نقله اخبار آورده اند که در عهد سلطنت حضرت داؤد روزی دو عورت که هر یک طفلی داشتند بجانب صحرا رفته بودند و از فرزندان غافل شده، یک طفل را اگرگ درر بود و آن دو ضعیفه در طفل که باقی مانده بود مناقشت کردند۔ یکی گفت

آن ثمرۃ الفواد منست و دیگری تقریر آورد کہ قرۃ العین من۔ عاقبت ہر دو نرزداد و در فتنہ داد و داد بمقتضای آنکہ یکی متصرف بود و دیگری گواہ نداشت حکم فرمود کہ طفل تعلق بصاحب اللہ دارد و چون خصمین از محکمہ بیرون آمدند^{ت (۵۲) ب} سلیمان را چشم برایشان افتاد پرسید کہ ہم شتا چگونہ بقطع رسد۔ یکی از آن دو عورت صورت واقع را معروض داشت۔ سلیمان کار دی طلبیدہ آن کودک را گرفتند پرسیدند کہ باین کودک چہ خواهی کرد۔ جواب داد کہ اورا دو نیم کردہ بہر یکی از شتا نصفی خواہم داد۔ یکی از آن دو عورت بقطع راضی شد و دیگری در گریہ افتاد و گفت طفل را تسلیم رفیق من نمای کہ من باین فعل ہم داستان نیم۔ سلیمان فرمود فرزند از عورتست کہ در گریہ آمدہ و تنصیف اورا ندارد۔ این حدیث معروض داد و گشتہ از کیاست فرزند رشید خود تعجب نمود۔ الحاصل سلطان رنجو در عدل و انصاف چنان بود کہ برادر خود را بسبب اندک زیادتی کہ نسبت بماست فروسی لہ کردہ بشمشیر سیاست از ہم گذرانید۔ اوّل کسی کہ از سلاطین کشمیر شرف اسلام یافت او بود۔ شاہمیر را کہ سابقاً و رودش رُم تسطیر پذیرفت از خواص و مقربان بارگاہ گردانید و حیدر خان نام ولد خود را بر رضاعت بوی سپرد۔ شاہ میر بواسطہ تالیف قلوب و خش خلقی کہ داشت سران مملکت و اعیان دولت مملکت را بر خط عقیدت و اخلاص کشید و مرغ دل جمہور را بدانہ اختلاط و ارتباط بدام محبت آورد۔ ایام سلطنت سلطان رنجو دو سال و ششماہ بود۔

کوثرین :

در سال ہفتصد و بیست و ہفت کوثرین کہ خاتون سلطان رنجو بود او دین دیو برادر سہد یورا کہ در نواحی سواد کنر سوزگار بنا کامی ولی سرانجامی می گذرانند طلبیدہ اصلاح و صواب دیدار کان دولت بر سریر سلطنت متمکن ساخت۔ در زمان دولت او ترکی اور دل نام با سپاہ گران از راہ ہیرہ پور بکشمیر نزول نمود۔ او دین دیو بجزرہ آوازہ او مغلوب لشکر خوف

۱ : یہ لفظ واضح نہیں ہے۔

۲ : اصل میں سواد کنر یا کنر سواد ہے جو موجودہ سوات (پاکستان) کا ایک علاقہ یا ایک گاؤں تھا اور پکھل (موجودہ ہزارہ ضلع پاکستان) کے علاقے میں شامل تھا۔ مولف تاریخ حسن کے بقول جب حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی شاہ ہمدان کشمیر سے اپنے وطن کو لوٹ کے تشریف لے جا رہے تھے تو پکھلی کیراہ سے جا کر کنر سواد کے علاقے میں ہی آپ کا انتقال ہوا۔ کنر سواد سے گویا مراد ہے کنر کی بستی اور اسی لئے کوٹار اور کنار کے نام سے جانا گیا ہے۔ (واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سرینگر۔ ص ۶۳۳۔ نوٹ نمبر ۱۷۷)

و هراس گشته بجانب تبت گریخت. کوترین برادر خود را در آن چند و شاه میر و غره سران ملک را بحرب اتراک بیباک تعیین نمود. بعد از وقوع جنگ و جدال و اشتعال نیران قتال صلح بمیان آوده ترکان را ازین دیار بر آوردند. چون اطفای نایره فتن و اندفاع آشوب و محن بحسن عقل و درایت اسعی و مبادرت شاه میر ^{ت (۳۵۵ ب)} گریه پیشتر از پیشتر او را در دلها وقتی بهم رسید. اگر چه کوترین اودین دیورا که تبت گریخته بود باز آورده بر اورنگ حکومت تمکن داد اما بسبب عار فرار در نظر صغار و کبار هیچ اعتبار نداشت و دست تصرف شاه میر دراز بود. ایام سلطنت اودین دیو پانزده سال و دو ماه و دو روز بر شمرند. چون از سلسله راجا صاحب دغدغه که بامور جهانبانی و حکمرانی پردازان گمانده کوترین بی شروشین منتظم امور مملکت داری گردید. اندر کول که اکنون باندر کوزت زبان زد کشامره است مقرر دولت خود قرار داد. شاه میر چون شاه مملکت را بی شوهر دید ^{ت (۲۱ ب)} بیگانه و یک دلی اعیان و اهابلی بنظر آن مایل و راغب گردید. کوترین را بر طاعت و مناکحت خود خواند. شاه میر هر چند ابواب مخالفت و مبارزت بر کشاد و بانواع محاربت پیش آمد کوترین از راه عار که منکوحه ملازم خود شود بتر و تاج هم داستان نگشت. چون روز بروز دولت شاه میر در تزايد بود و مردم از پیش کوترین گریخته در ظل لوای دولتش مجتمع می گشتند. کوترین از ره گذر وفات برادر خود را در چند و خور دسالی ^{ت (۴۹ ب)} برادرزاده اجل رینه در خود ضعیفی مشاهده کرد با کراهت عقد نکاح شاه میر تن داد. منقول است که چون شاه میر خواست که با کوترین هم حجره شو و کوترین بخرشکم خود در دیده و روده را بیرون کشیده عوض خود برای مجانست و مواصلت شاه میر گذاشت. مدت سلطنت کوترین پنجم ماه بود.

شاه میر:

در سال هفتصد و چهل و دو شاه میر خود را بلقب سلطان شمس الدین ساخته و چتر دولت بر سر افراخته بر سر سلطنت تمکن ورزید. مدت سلطنت او سه سال و پنجم ماه بود.

سلطان جمشید:

سلطان شمس الدین دو پسر داشت یکی سلطان جمشید و یکی سلطان علاء الدین. ارکان دولت و اعیان حضرت تاج شاهی بر سر سلطان جمشید که مهتر بود کهنه اند. در اندک روز گاری با سلطان علاء الدین برادرش اسباب

ب (ب الف) ت (ب ه ب) ب
 وحشت و نزاع بر اینجخته شد و در وقتی پور میان برادر آن اتفاق صف آرائی بوقوع پیوست - سلطان جمشید
 انهمزام یافت و مدت سلطنت او یک سال و دو ماه بود -

سلطان علاء الدین :

در سال هفتصد و چهل و هفت سلطان علاء الدین اورنگ سلطنت را بوجود نصفت آموذرتزین داد
 و محله علاء الدین پور از اعمال اوست و مدت سلطنتش دوازده سال و هشت ماه بود - سلطان علاء الدین دو
 ولد ارشد داشت، شهاب الدین و قطب الدین -

سلطان شهاب الدین :

در سال هفتصد و شصت سلطان شهاب الدین که شهاب الدین پور از اعمال اوست گلشن سلطنت را
 بسحاب نصفت و عدالت حضرت و نصرت دیگر بخشید و شخص فتنه و آشوب را پادامن عافیت کشید - ولایت کشمیر را
 که بسبب نزول لشکر اترک ویران شده بود بزراعت و عمارت آورد و در مواضع و قری روساء متعدده سواد
 اشنداد و سرکشی می بختند و قدوم از جاده اطاعت و فرمان برداری بیرون می نهادند - حلقه انقیاد در گوش اذعان
 کشیده سر موی از حکم او تجاوز نمی نمودند - بعد فراغ از رفت و روب ساحت مملکت از خس و خار وجود اهل طغیان
 بقصد تسخیر ممالک پای نهضت در رکاب عزیمت آورده بکلی و مملکت گکران و نعمان و کابل و بدخشان دارد و تبت
 و کاشغر بحیطه تصرف در آورده از راه تبت عنان عزیمت بصوب کشتوار و نگر کوٹ معطوف داشته از سمت نگر کوٹ
 بجانب دہلی متوجه گردید و در کنار دریای ستلج میان سلطان شهاب الدین و فیروز شاه فرمانروای قلمرو هندوستان
 اتفاق مبارزت و محاربت افتاد - چون فیروز شاه آثار ضعف در وجود مشاهده نمود مصلحان بمیان آورده طرح صلح
 ریخت که از سر هند تا مملکت کشمیر بسطان شهاب الدین مسلم باشد - پیمانرا با ایمان موکد ساخته سلطان شهاب الدین
 طبل مراجعت کوفته بکشمیر معاودت نمود و تا حین حیات در شهاب الدین پور که مستقر اورنگ سلطنتش بود بر مسند
 دولت و کامرانی متمکن داشت - مدت سلطنتش نوزده سال محسوب داشته اند -

سلطان قطب الدین :

در سال هفتصد و هشتاد برادرش سلطان قطب الدین فرق عزت بتاج سلطنت بیاراست و گلشن
 ملک از خار عدوان و طغیان اهل تمر د پیراست - در ایام دولت او جناب حضرت امیر کبیر میر سید علی همدانی

قدس سره خطہ کشمیر را بقدم برکت لزوم مشرف گردانیده اند۔ تاریخ ورود قدم ایشان را چنین بسک نظم کشیدند۔ ب (۴۰ ب)

میر سید علی شه . ہمدان
سیر اقلیم سبجہ کرد نکو
شد مشرف زمقدمش کشمیر
اہل آن شد ازو ہدایت جو
سال تاریخ مقدم اورا
جوی از مقدم شرایف اول

حضرت میر سلطان قطب الدین را کلاہ مبارک مرحمت فرمودند۔ سلطان یمناً در تاج خود می گذاشت۔ اولاد سلطان قطب الدین بہمین دستور بطناً بعد بطناً بدان کلاہ بہترک می جستند۔ بموجب وصیت سلطان فتح شاہ کلاہ مزبور داخل کفکش گردید۔ چون این خبر بمولوی محمد آنی رسید فرمودند وقوع این معنی علامت آنست کہ دولت و سلطنت از خاندان سلطان شمس الدین منتقل بسلسلہ دیگر شود۔ فی الواقع ہم چنان بود کہ مولوی فرمود۔ اگرچہ بعد از وفات سلطان فتح شاہ دوسرین ازین دو دمان مترقی مرقات سلطنت گردیدند اما مربی اعتبار و اقتدار بودند۔ انشاء اللہ ذکر آن بجای خود سمت گذارش خواهد پذیرفت۔ در زمان سلطنت سلطان قطب الدین تیر ولایت حضرت شیخ نور الدین قدس اللہ تعالیٰ سرہ العزیز طلوع نمود۔ سلطان قطب الدین بفروغ ماہیچہ لوای دولت شانزده سال و پنج ماہ و دو روز مملکت افروز بود۔

۱: واقعات کشمیر میں یہ رباعی اس طرح نقل ہے:

میر	سید	علی	شہ	ہمدان
شد	مشرف	زمقدمش	کشمیر	
سال	تاریخ	مقدم	اورا	
یابی	از	مقدم	شریف	او

(واقعات کشمیر (قلمی) خواجہ محمد اعظم (دوسری) خاریسہ اخبار ۲۶، یونیورسٹی گلشن مولانا آزاد لاکھنؤ، ص ۱۳۲)

۲: الف و ب۔ ”اعنی“ الف ص ۲۲، ب ص ۲۳ الف

سلطان سکندر :

در سال هفتصد و نود و شش در ساعت خوش و زمان دل کش سلطان سکندر بجای پدر زینت بخش
تخت و افسر گردید. و روس منابر و جوه دنانیر برونق عظیم رسید. در عهد دولت وی جناب میر سید محمد ولد
حضرت میر سید علی همدانی قدس سره و بسیاری از علماء و فضلاء که بکله انواع علوم متحلی بودند از قبیل میر سید محمد
اصفهبانی که تئویر شرح فرایض سراجی^{ب (۲۲)} از مصنفات اوست و قاضی حسین شیرازی و خواجه صدرالدین خراسانی
مخطه کشمیر آورده اند. سلطان سکندر بجهت میر سید محمد بالای صفحه که میر سید علی همدانی برای ادای نماز در محله
علاء الدین پور کنار آب ساخته بودند خانقاهاهی عمارت نمود و قریه چند وقف مجاوران خانقاه کرد تا امروز نصف
حاصل قری مذکور در وجه مد معاش مجاوران خانقاه مقرر است و نصف دیگر سیف خان ولد تربیت خان که از
بنگاه خلافت و جهان داری حضرت بادشاه خلد مکان عالمگیر طاب ثراه بصوبه داری کشمیر معین بود باز خواست
نمود و مسجد جامع بزرگ واقع در محله نوهته بنا کرده سلطان سکندر است و در آن ایام که صاحبقران گیتی ستان
امیر تیمور گورکان متوجه تسخیر هندوستان بودند از غنایم هندوستان یک زنجیر فیل از راه مرحمت بسطان سکندر
ارسال داشته اند. سلطان تحف و هدایا و نزل و ارمان چندان که دست قدرتش بدان رسید و مصحوب مولانا
نورالدین جناب حضرت قران ارسال داشت. صاحب ظفر نامه بدین عبارت نقل می کند در حدود
جمو بو قیاد و نولادوزین الدین که از دهلی برسم رسالت بطرف کشمیر رفته بودند و احکام واجب الانقیاد بنام شاه
اسکندر والی آنجا برده با ایلیچیان او به اردوی اعلی رسیدند و عرضه داشتند که شاه اسکندر احرام بندگی بسته روی
نیاز بقبله اقبال و کعبه آمال آورده بود و بموضع جهان رسیده و از آن مرحله مولانا نورالدین که از جانب او
برسالت آمده بود با و پیوست. تقریر کرد که امراء دیوان اعلی مقرر فرمودند که سی هزار اسپ و صد هزار
درست زر هر یک بوزن دو مقال و نیم از ولایت کشمیر سرانجام نماید. بجهت امتثال آن امر باز گشت تا بعد
از اتمام آن مهم دیگر باره متوجه شود و با حراز سعادت بساط بوس فایز گردد و چون این معنی بسمع عالی رسید رای عالم
آرای آن را به پسندید. فرمود که شاه اسکندر را تکلیف مالا یطاق کردند و زیاده از اندازه و وسع ولایت او طلب
داشتند و بنور عقل که چراغی رخشان و اختری درخشان است روشن تر و هویدا است که از هر مملکتی مبلغی مطالب

باید نمود که در خور وسعت و فسحت آن باشد تا شرایط نصفت و عدالت مرعی ماند رسولان صدق خدمتگاری و طاعت گذاری شاه سکندر بجز عرض همایون رسیدند و کمال اخلاص و عقیدت باز نموده عاطفت بادشاهانه شامل حال او گشته فرمودند که پنج باز نماند و متوجه شود^۱۔ روز پنج شنبه پانزدهم جمادی الآخر سنه احدی و ثمان مایه ایلچیان شاه سکندر و معتمد زین الدین را بصوب کشمیر روانه ساختند۔ قرار بر آنکه چون بیست و هشت روز از آن تاریخ نگذرد بلب آب سند خود را برساند تا انحال نقل از ظفر نامه است چون سلطان سکندر بجزم^{ت (۵۸ الف)} ملازمت حضرت صاحب قران از بار هموله گذشته^۲ شنید که صاحب قران بر جناح تعجیل از آب سند^{ب (۴۷ الف)} متوجه سمرقند شده اند۔ ایلچیان کاردان را با پیشکش بسیار بخدمت آنحضرت فرستاد^۳ کشمیر معاودت نمود و معابد و بتکده ها را از بنیاد بر انداخت۔ چون بتکده پرسپور ویران کرد از بنیاد او شعلهای عظیم برخاست چنانچه همه دیدند و صندوقی بر آمد و برورقی از مس نوشته یافتند که بعد این قدر مدت^{ب (۴۷ ب)} هادم این بتکده سکندر نام بادشاهی خواهد بود۔ سلطان سکندر بر تخت سلطنت و جهانبانی بیست و پنج سال و نه ماه و شش روز مملکت افروز بود۔

سلطان علی شاه :

در سال هشتصد و بیست و لدر شد سلطان سکندر، سلطان علیشاه بر اورنگ اقبال و جاه تمکن گزید^۴۔ چون از ایام سلطنتش شش سال و نه ماه منقضی گردید بجزم ادای حج بصوب حجاز متوجه گشت۔

سلطان زین العابدین :

در سال هشتصد و بیست و تاج سلطنت^{ت (۵۸ ب)} و دهم دولت بر سر برادر خود سلطان زین العابدین نهاد۔ چون سلطان علی شاه به سرحد جمهور سید حاکم جموکه^۵ دخترش منکوه سلطان علی شاه بود او را از ترک سلطنت ملامت کرد۔ سلطان علی از اراده خود پیشمانکشته و یراق نبرد^۶ سامان داده از راه کپهلی عنان عزیمت بصوب کشمیر معطوف داشت

۱: ب۔ "فرموده اند که باز نماند که متوجه شود" ص ۴۳ ب ۲: ت۔ "گذشتند" ص ۵۸ ب

۳: ت۔ "از آب سند گذشته متوجه سمرقند شده اند" ص ۵۸ ب ۴: ب۔ "ورزید" ص ۴۵ ب

۵: الف و ب۔ "که پدر خالوش بود" الف ص ۲۳ ب، ب ص ۴۵ الف ۶: ب۔ "یراق و سامان داده" ص ۴۵ الف

وسلطان زین العابدین بالشکری انبوه بمذافعه او شتافت و در او را بجای تقاتی فریقین دست داده و حربی قوی اتفاق افتاد۔ اکثر برادران بقتل رسیدند و سلطان علی دستگیر شد و در پکھلی محبوس گردید و در همانجا وفات یافت و سلطان زین العابدین بادشاهی رعیت پرور معدلت گستر بود۔ اطراف کشمیر را بحیطه تصرف در آورد۔ چون بعزم تسخیر ولایت تبت و کاشغر لوای استیلا بر افراشت متوجه عرض لشکر گردید۔ صد هزار پیاده و بیست هزار سوار بعد ادا آمد۔ میان والی کاشغر و سلطان زین العابدین در موضع زیشی از مضافات تبت اتفاق محاربه افتاد۔ سلطان غالب آمدہ بکشمیر مراجعت نمود و دو بہ بسط بساط معدلت پرداخت و در تسخیر زراعت و تعمیر بقاع و مواضعی توفیقی کہ او یافت پنجکس راز حکام کشمیر دست نداد۔ زینہ گیر و زینہ کوت و زینہ پور و زینہ دب و زینہ کدل کہ جسر کشمیر است از اعمال اوست۔ در محلہ نوشہرہ عمارتی عالی ساخته بود کہ آنرا باصطلاح کشامرہ رازدان میگفتہ اند بمعنی خانہ بادشاہ۔ این عمارت مشتمل بر دوازده طبقہ بود و ہر طبقہ پنجاہ حجرہ و ایوان و غرفہ و منظر داشت۔ و صاحب تاریخ رشیدی مفصل بیان آن عمارت کردہ۔ در تالاب اولر جزیرہ عمارتی ساخته آن عمارت بر ہم خورده بجای خود است و این جزیرہ بزینہ لنک معروف است۔ آورده اند کہ در زمان قدیم این تالاب شہری بود بسیار نفست و وسعت مشتمل بر عمارات و قصور متین رفیع ستادت نگرانم۔ در آن شہر بر سریر حکومت راجہ متمکن بود۔ سندر سین نام بیدادگر بی انصاف مایل بحیف و میل و جور و اعناف از پرہیزگاری دور روز و شب مرتکب امور فسق و فجور بمقتضای الناس علی دین ملوکہم اہل آن شہر باعمال شنیعہ و افعال قبیحہ اصرار داشتند۔ زمین آن شہر پیش ازین طاقت احتمال اقبال گناہان

↓ The account in Persian chronicles that in this expedition Zainul-Abidin met the ruler of Kashgar in Ladakh, and that although his forces were numerically inferior, he defeated his rival who was in occupation of the Province, appears to be spurious, for it is not supported by Jonaraja who is a contemporary authority for this period. (Mohibul Hassan Kashmir Under The Sultans, Iran Society Calcutta- 1959, P-71 -72)

آن ملائین نیاورده و در جناب حلیم کریم نالیده که الهی زیاده برین این بار سنگین نمی توانم برداشت - در حین استجابت دعای زمین گوزه گری که بکمال صلاح و تقوی آراستگی داشت ملهم شد که چون اقدام این قوم بر امور شنیعه از حد تجاوز نمود بعد اب الیم گرفتار خواهند شد با وجود طغیان ما ثم اگر هنوز بذیل توبه و استغفار متمسک گردند؛ آتش غضب و سخط الهی فرو نشیند - کوزه گر هر چند بمواعظ و نصائح ^{ب (۷۷)} پرداخت مفید نیفتاد بعد انقضاء چند روز باز اورا القا شد که تو آنچه شرط بلاغ بود بجا آوردی چون از آنجا که گوش رضا اصغار نمودند و ترک اعمال ناپسندیده نکردند منتظر سیلاب عذاب باشند تو می باید ازین شهر بیرون روی کوزه گر بنا بر شفقتی که در جبلت او مفسور بود ^{ت (۷۸)} تجدید سخط و غضب قهار بمبالغه بیان نمود - اورا بجنون منسوب داشته باستهز ایش آمدند - کوزه گر همان شب از شهر فرار نموده بصوب کامراج برکوهی که الحال بکلال سنگری مشهور است برآمد - چون صبح بجانب شهر نگاه کرد مشاهده نمود که بجای شهر بحری ذخار موج میزند و در آن شهر بتخانه عظیم رفیعی بود که از سنگ ساخته بودند - هنگام کمی آب بعد امعان نظر بنظری آمد - غوغا صان بامر سلطان زین العابدین کیفیت آن بتخانه دریافته دو بت روئین بیرون آوردند - چون در آن تالاب بغیر آن مکان منزل مرتفعی پیدانشد؛ در آن مقام تعمیر جزیره و اساس عمارت اتفاق افتاد - اول چند سفینه را پر سنگ نموده غرق کردند بعد از آن سنگ و خاک ریخته زمین از آب برآورده عمارت ساخته اند و تاریخ بنای آن مکان را بر سنگ کنده اند و هنوز آن سنگ در مسجد لنگ تعبیه است -

این بقعه چون بنیاد فلک محکم باد
مشهور به زین زین در عالم باد
شه زین عباد تا درو جشن کند
پیوسته چو تاریخ خودش خرم باد

از آن جا که چون سلطان زین العابدین اکثر بسیر و شکار رغبت داشت در هر صیدگاه عمارتی ساخته ^{ت (۷۹)} بود - از آنجا که سلطان قدر دان ارباب و اصحاب فضل و کمال بود و انشوران هر قوم بخدمت او مجتمع گردیدند - قاضی جمال از سند آمده بمنصب قضای این دیار فایز گشت و مولانا کبیر را که بجهت تحصیل علوم و اکتساب

فضایل به هرات رفته بود به آرزوی تمام آورده در محله نوشهره بجوار خود مدرسه برای مولانا مرتب داشت و اکثر اوقات بقصد استفاده بخدمت مولانا می رفت و منصب شیخ الاسلامی که درین دیار شایع نبود با تفویض نمود. کتب معتبره با اهتمام سلطان از ولایت آوردند و بسیار از کتب عربی و فارسی بفرموده او هندی کردند. کتاب مهابهارت که از کتب مشهور هند است بفارسی ترجمه شد. سلطان بر زبان هندی و تبتی و فارسی وقوف تمام و مهارت کلی داشت. طبیعتش موزون بود و قطبی تخلص می کرد این دو بیت مشهور از واردات طبع وقاد سلطان است.

ای بگرد شمع رویت عالمی پروانه
 دزلب شیرین تو شوریت در هر خانه
 من بچندین آشنائی می خورم خون جگر
 آشنا را حال اینست وای بر بیگانه

و ملّا احمد کشمیری در زمان سلطان، ملک الشعر بود. ارباب غرض و حساد بعضی سخنان ناملایم از مولانا احمد بعرض سلطان رسانیده طبع سلطان را منحرف ساختند تا با خراج او فرمان داد. مولانا احمد از پیکهلی این دو بیت بخدمت سلطان معروض داشت.

نی بنجوم ز مبتدا خبری
 نی بمنطق ز جز وکل اثری
 بر من این کسر و جر چرا رانند
 احمد ار غیر منصرف خوانند

سلطان را از راه قدر دانی موافق مزاج افتاده از جریمه او گذشته باز طلبید و بنوازش و التفات مخصوص داشت و سلطان ارباب هنر و اصحاب حرفه را از قبیل صحاف و کاغذ ساز از سمرقند و بلخ طلبیده در پرگنه پهاگ وجه معاش برای آنها مقرر ساخت. گویند در علم جوگیان مهارتی داشت. وضع بدن که آن را سیما گویند مردم از او مشاهده کرده بودند. شریف مکه معظمه و حکام مصر و گیلان و ایران و توران بسطان تحف و هدایا می فرستادند و مدت پنجاه و دو سال بدولت و اقبال در نهایت انجاح امانی و آمال کافه امم و اصناف بنی آدم بر

تخت سلطنت جلوس نمود۔

سلطان حیدر :

در سال ہشت صد و ہفتاد و نہ سلطان حیدر شاہ رونق افزای افسر و گاہ گردید۔ در اندک فرصتی صرصر اجل شمع جناب اورا خاموش ساخت و ایام سلطنتش یک سال و دو ماہ بود۔

سلطان حسن :

در سال ہشتصد و ہشتاد سلطان حسن صاحب تاج و افسر گردید و بلہو و لعب و عیش و طرب اشتغال ورزید۔ بہ اشتغال ملک و مال کاری نداشت و ہرگز از مجلس سرور قدم بیرون نمی گذاشت۔ ہزار و دو ویست قوال ہندوستانی ہمین پیش او بقوالی اشتغال داشتند۔ تا زمان ایالت او از بہلول پور و نواحی آن باج و خراج سلطان کشمیری دادند۔ تا زیخان کہ یکی از امرای سلطان حسن بقوجداری بہلول پور منصوب بود پرگنہ شالہ کوت مضاف پنجاب تاخت۔ از وقوع این حال تا تارخان حاکم پنجاب عنان عزیمت بقصد انتقام بصوب کشمیر معطوف داشت۔ اگرچہ بنا بر غفلت سلطان حسن تسخیر کشمیر باسہل و جہی میسری آمد اما آوازہ استیلائی سلاطین کشمیر بمرتبہ نبود کہ از کوه علی دک عبور توانستی نمود و اطراف کوه ہرچہ در تصرف والی کشمیر بود، بحیطہ تصرف آورد باوجود از دست رفتن نواحی دوازده لک روپیہ و ہزار اسپ از پیرو نواب باج می رسید از آنجا کہ سلم سلطان حسن ضبط و تشفی نمایند ارکان دولت و اعیان مملکت سالک مسالک عناد و مخالفت گردیدہ اطراف دیگر نیز از تصرف برآمد و غیر از کشمیر مالک سرحدی نبود مدت دوازده سال و پنج روز سلطان بجشن بزم عیش افروز بود۔

سلطان محمد شاہ :

در سال ہشتصد و نود و سہ سلطان محمد شاہ ابن سلطان حسن بتاجداری و تخت نشینی نامدار زمن گردید۔ در آن چین کہ مقلد امور سلطنت شدہ ہفت سالہ بود نظر بر صخر سن او سلطان فتح شاہ بن آدم خان بن سلطان زین العابدین بسر کردگی ملک سیف دار لشکری شایستہ ترتیب دادہ از ہندوستان توجہ نمود و سریر آرای سلطنت گردید۔ این بار مدت سلطنت سلطان محمد شاہ دو سال و ہفت ماہ بود۔

سلطان فتح شاہ :

در سال ہشتصد و نود و پنج سلطان فتح شاہ پسرزادہ زین العابدین اورنگ حکمرانی رازیب وزینت داد و زمام بست و کشاد امور در قبضہ اقتدار و اختیار ملک سیف دار بود۔ و ملک سیف دار اگرچہ دار تعظیم و تجلیل سلطان فتح شاہ دقتہ نامرعی نمی گذاشت اما مکتون خاطر سلطان این بود کہ دیگری را در امور سلطنت مدخل نمی داد۔ بنا برین اندیشہ سلطان فتح شاہ ملک سرہنگ رینہ و ملک موسی رینہ و ملک نصرت رینہ و ملک شمس چک از سران دولت بخود متفق ساخته در اندفاع ملک سیف دار کمر ہمت بر بست و ملک سیف دار نیز با افواج خویش بمقابلہ و محار بہ ایستاد و در موضع راملہ تلافی فریقین دست داد۔ و ملک سیف دار و ملک نصرت رینہ با ہم کارزاری کردند کہ مبارزان طرفین بردست و بازوی آن ہر دو پلنگ خوی آفرین خوان شدند۔ آخر ہر دو نامدار بزخم خنجر و تیغ آہن گداز پا افتادند و رخت ہستی بدار عقبی کشیدند۔ چون سلطان فتح شاہ بفریزی کامیاب گردید نوبت منصب سپہ سالاری و وزارت مملکت بہ شمس چک رسید۔ چون دو سال و ششماہ از تفویض ملک شمس الدین چک منقضی گردید، میر سید محمد و ابراہیم ماگری و ملک حاجی پدر و ملک عیدی رینہ بمخالفت و منازعت ملک شمس الدین چک پیمان را با ایمان موکد ساختند و در مقام مدافعہ و محار بہ او ایستادند و در میان زالدگر مصاف دادند۔ ملک کاجی چک کہ بنی عم ملک شمس الدین چک بود اگرچہ داد شجاعت و مردانگی داد چون شکست و فتح آسمانیت ہزیمت بر شمس الدین و کاجی چک افتاد و بہ تراہگام سمت کامراج رفتند۔

سلطان محمد شاہ :

در سال ہشتصد و نود و ہشت بار دیگر سلطان محمد شاہ بر اورنگ سلطنت تمکن ورزید و منصب حکومت بمیر سید محمد و ملک موسی رینہ مقرر نمود۔ باستیصال ملک شمس چک کمر ہمت بر بستہ متوجہ تراہگام گردید ملک شمس بصوب دار و در گریخت۔ سلطان محمد شاہ منازل و ابدیہ اورا خراب ساختہ بسو پور مراجعت نمود ملک شمس چک عطف عنان نموده بقصد شبنون آمد۔ چون این خبر سموع سلطان محمد شاہ شد از آب گذشتہ و جسر شکستہ آنروی آب نشست و فرصت آن نیافت کہ خیمہ و خرگاہ بدان طرف می گذر آیند۔ ملک موسی و ملک عیدی رینہ پائین

سو پور نزدیک چنار با دایره داشتند - خبر شخون ملک شمس چک وقتی مسوع آنها گردید که پل شکسته بودند و مخالفان نزدیک رسیده بعضی مردم کشتیها بهم رسانده به آن روی آب رفتند - چون خیول در سفاین گنجائی نداشت بشنا از آب گذراندند - بسا سپ بکنار نار رسیده در موج خیز فنا غرق گردیدند - ملک موسی و ملک ابراهیم ماگری بنا بر ضیق وقت پای ثبات در میدان مبارزت فشرده از جا بجنبیدند - ملک شمس چک اول دست نهبیب و غارت دایره ^{ت (۷۳ الف)} میر سید محمد کشاد - ملک موسی و ملک ابراهیم و ملک عیدی رینه بد افعت پیش آمدند ملک موسی از کثرت سپاه دشمن اندیشه مند گردیده با اندک مردم که داشت متوجه پیکار گردید - بعد از زد و خورد بسیار ملک شمس چک هزیمت یافت و بصوب دارد و گریخت و سلطان فتح شاه بجانب هند فرار بر کشاد - سلطان محمد با وجود چنین فتحی نسبت بحال ملک موسی نپرداخت - ازین ره گذر ملول و مکر گردیده طرح مراسلات با سلطان فتح شاه و ملک شمس چک انداخت - ایشان نیز بنا بر مکاتبت متواتره ^{ت (۷۴ الف)} ملک موسی رینه علم مختصمت و منازعت افراخته، در میدان رینه کوچی تلاحی لغز یقین دست داد - شکست بر سلطان محمد شاه افتاد و میر سید محمد که سردار لشکر سلطان محمد شاه بود مقتول گشت - این بار کوکب اقبال سلطان محمد شاه هفت سال و چار ماه و چهارده روز از اوج جاه و جلال تابان بود -

سلطان فتح شاه :

در سال نهم صد و پنچ بار دیگر نیز اقبال سلطان فتح شاه از حنیض و بال بر آ مدبه بیت الشرف کمال رسید و منصب جلیل القدر سپه سالاری بشمس الدین چک مفوض گردید - در اندک روز گاری میان ملک شمس چک و ملک موسی رینه اسباب وحشت و منافرت پدید آمده اتفاق و اتحاد در نفاق مبدل گردید - ملک موسی رینه بر ملک شمس چک دست یافته محبوس داشت و بعد چند روز بقتلش آورد - مشهور است که چون بان دفاع ملک شمس چک پرداختند با وجود قید و زنجیر چند کس دلاور نامی را بهلاک ساخت - بر ایقاع ^{ت (۷۳ الف)} انحال شاعر گفته -

ب سنگ و بچوب و بخت و بمشت
^{ت (۷۴ الف)} ملک شمس چک شست طس را بکشت

در سال نهمصد و هفت ملک موسی رینه متصدی مهمات سپاهی و رعیت گردید تا مدت نه سال در کمال استقلال زمام رتق و فتق کافه آن نام در قبضه اقتدار او بود. در زمان استیلاء ملک موسی رینه شیخ شمس الدین عراقی بکشمیر آمد چون همگی همت و تمامی نهمت سلطان فتح شاه مصروف بر آن بود که بی معاونت غیر منتظم امور ملکی و مالی باشد با بعضی از سران از قبیل ملک ابراهیم ماگری در اندفاع ملک موسی رینه عازم و جازم گردید. چون ملک موسی رینه برین داعیه مطلع شد فرار برقرار اولی دانست در اثنای گریختن بقتل رسیده ملک ابراهیم ماگری تا چهل روز متکی و سادۀ ملک رانی بود که دیگران مسلط گردیدند و ملک عثمان را بسالاری برگزیدند. در خلال این احوال ملک کاجی چک و جهانگیر پدر و گدائی ملک بیکدی و بچیتی کمر منازعت و مخالفت دیگران بر میان همت چست بسته روز دیوان سلطان فتح شاه در دیوانخانه شاهی همه دیگران را بقتل آوردند. چون وقوع اسخال مسوع ابراهیم ماگری گردید با جمیعت شایسته متوجه کشمیر شد. سلطان فتح شاه آگاهی یافته فرار برقرار اختیار نمود. اما ملک ابراهیم ماگری بمقتضای نمکخوارگی سلطان فتح شاه را از هیره پور برگردانده بر سریر سلطنت نشاند. بعد انقضای مدت یکسال از استقلال ملک ابراهیم ماگری ملک شکر رینه و ملک نصرت رینه در اندفاع ملک ابراهیم ماگری متفق شده دو پسر او را که یکی ملک فیروز و ثانی ملک ابدال بود محبوس داشتند و ملک ابراهیم بصوب هندوستان فرار نمود. محمد شاه را که در پنجاب بود آورده از راه پونچ بکشمیر نزول کرد در موضع پوشکر سمت کامراج میان سلطان فتح شاه و سلطان محمد شاه محاربه بوقوع انجامید سلطان فتح شاه هزیمت یافت.

سلطان محمد شاه :

سلطان محمد شاه باریوم کوش شاهی بلند آوازه ساخت در این مرتبه نه ماه بدولت و جاه گذراند. چون سلطان فتح شاه خود را جمع کرد رایت استیلا بر افراشته عنان عزیمت بصوب کشمیر معطوف داشت و ولد خود حبیب خان را پیستر فرستاد و جهانگیر پدر که سردار عمده بود با حبیب خان پیوست و طایفه چکان که خویشان مادر حبیب خان بودند موافقت نمود.

سلطان فتح شاه :

سلطان فتح شاه را مرتبه چهارم به حکومت پذیرفتند و حاصل کشمیر را سه حصه کردند. یک حصه بکاجی چک که جد مادری حبیب خان بود و یک حصه بجهانگیر پدر و یک حصه خالصه سلطان فتح شاه مقرر شد چون بر این

منوال یک سال گذشت ابراهیم ماگری سلطان محمد شاه را همراه آورده از پرگنه بانگل مصاف داد و ابراهیم ماگری با دو پسر بقتل رسید. سلطان محمد شاه پای در رکاب فرار آورده پناه بسکندر خان لودی ولد سلطان بهلول لودی که فرمان فرمای هندوستان بود آورده استمداد کوک نمود. سکندر خان مقدمش را گرامی داشته لشکری بیشمار بخدمت معین نمود. چون آزاده توجہ سلطان محمد شاه با جنود نامعد و مسموع امر گردید ملک کاجی چک و ملک سرهنگ رینه و ملک نصرت رینه و ملک جهانگیر پدر بجاقب یک دیگر رسولان کاردان فرستاده اظهار انقیاد نمودند و از سلطان فتح شاه جدا شده در قلعه هر سن متحصن گردیدند. سلطان فتح شاه بحرب امرارفته منهنم گشت. چون این خبر سلطان محمد شاه رسید و خلوص عقیدت امرامعاینه نمود لشکر بیگانہ را بکشمیر آوردن صرفه کار خود ندانسته تمام لشکر هندوستان که قریب سی هزار سوار بودند در دناوارة گذاشته با دو هزار کس متوجه کشمیر شد و ملک کاجی چک و ملک سرهنگ رینه بسطان محمد شاه پیوستند.

سلطان محمد شاه :

ب (۸۵) ب
سلطان محمد شاه مرتبه چهارم متصرف مملکت کشمیر گردید و سرداری سپاه و لشکر را بملک کاجی تفویض نمود و ملک سرهنگ رینه را محبوس داشت و لشکر کوکی را رخصت انصراف ارزانی فرمود و قشلاق در نوشهره نمود. در ایام غیبت سلطان محمد شاه ملک نصرت رینه و لوهه ماگری و جهانگیر پدر هم دیگر در میان زالدگر مستعد پیکار گردیده ملک نصرت رینه در آن معرکه بقتل رسید. چون زمستان پایان انجامید محمد شاه از منزل قشلاق سامان و یراق نهضت کشمیر نمود. در سال نهصد و بیست و پنج سلطان فتح شاه و ملک سرهنگ رینه از در جبال سمت هند از دست سانی اجل شربت ناگوار مرگ چشیدند. در سال نهصد و بیست و شش ملک کاجی مسعود چک پسر خود را باستیصال جهانگیر پدر به قصبه پامپور فرستاد. جهانگیر پدر مقابله و مقاتله از خیز طاقت بیرون دیده رهبرای وادی آوارگی گردید. مسعود چک دقیقه از دقائق نهیب و غارت فرو گذاشت نمود. در سال نهصد و بیست و هفت ملک عیدی رینه و لوهه ماگری لشکری گران ترتیب داده سکندر خان بن سلطان فتح شاه را

بکشیر آوردند و در قلعه ناگام بمنازعت پا قایم کردند. جهانگیر پدر و گدای ملک که بسمت دارد و گریخته بودند بجزد
 آوازه توجه سکندر خان راه کشیر پیش گرفتند. چون پرگنه لار رسیدند ملک کاجی چک پسر خود مسعود چک را به محاربت
 و مبارزت ایشان نامزد نمود. میان هر دو فریق حربی صعب اتفاق افتاد.^۱ گدای ملک بدست دولت خان چک
 بقتل رسید و مسعود چک را اتفاق مبارزت با جهانگیر پدر افتاد. در اثنای کروفر از شست قضاتیری گشاد یافته در چشم
 مسعود چک رسید و از اسپ افتاد و جان بکماند را جل سپرد. سکندر خان از ملک کاجی امان طلبیده رو بکوهستان هند
 آورد. چون استیلاء ملک کاجی چک از حد تجاوز نمود سلطان محمد شاه ارکان دولت و امراء سلطنت را از قبیل ملک
 علی ولوهر ماگری و ابدال ماگری بخود یک دل و یکجهت نموده در صدد انهدام بنیاد استقلال ملک کاجی گردیدند.
 چون ملک کاجی دانست که اکثر امر از جاده موافقت^۲ منحرف دارند چاره کار در انهمز ام دانست در سال نهصد
 و سی و پنج باقتضاء تقدیر مصلحت شیخ راه هند پیش گرفته در نوشهره بار اقامت گشاد. در خلال آن احوال شیخ علی بیگ
 ترک بالشکرا تراک بحرب او آمد. ملک کاجی چک اکبر اولاد غازی خان و اصغر فرزندان حسین خان که در آن
 حسین^۳ عمرش به بیست نرسیده بود بمداغه و مقابله^۴ غنیم فرستاد. هر دو برادر بانک مردمی که داشتند آخرب شب بر سپاه
 ترک تاختند و حسین خان به خیمه^۵ شیخ علی بیگ در آمد و سه شمشیر بر و انداخت. بار اول بالش را سپر ساخت. بالش
 تمام بریده شد و به او آسیبی نرسید. مرتبه دوم خوان مسی حاضر بود آنرا سپر نمود خوان مسی را هم برید. مرتبه سیوم
 زیر چار پایه^۶ سورا آمد چون^۷ این معنی دلالت^۸ لاجین او بکبود دست از قتلش باز داشت و در آن تردنه تیر در بدن
 حسین خان جا گرفته بود. ترکان طاقت مقاومت در خود ندیده منهنم گردیدند. بسیاری از اتراک قتل و اسیر
 شد. ملک کاجی چک بعد مدت شش^۹ ماه عثمان معاودت بجانب کشیر معطوف داشت و با سلطان محمد شاه اساس
 مودت قدیم را موکد ساخته و بساط کینه و عداوت جدید را در نور دیده ملازمت نمود. ملک علی رینه و ماگریان
 بمقتضاء عداوت سابق بر مسلک منازعت قدیم قدم فشرذند و در کچامه محاربه و مقابله ایستادند. سلطان محمد شاه
 و ملک کاجی چک بمداغه آنها لشکر تعیین نموده علی ملک اسیر شد و ماگریان^{۱۰} انهمز ام یافتند.

۱: الف- "اتفاق افتاد نمود" ص ۲۶ ب ۲: الف- "مراقت" ص ۲۶ ب ۳: الف- "سال عمرش" ص ۲۶ ب

۴: الف- "چار پای" ص ۲۷ الف ۵: الف- "از آنجا که" ص ۲۷ الف ۶: ب- "دلیل" ص ۸۷ ب

۷: ب- "او" ص ۸۷ ب ۸: ب- "هشت ماه" ص ۸۸ الف ۹: الف- "ت" ص ۶۸ الف

بعد روزگاری علی ملک که در جس ملک کاجی گرفتار بود ببد آسمانی از قیدرهای یافته بجانب کوهستان هند فرار نمود۔
 در خلال آن احوال ملک کاجی چک سلطان محمد شاه را از سلطنت معزول ساخت با چند نفر از سرداران دُرُند که
 مکانیست در کوهستان محبوبس ساخت۔

سلطان ابراهیم :

به تربیت پسرش سلطان ابراهیم همت مصروف داشت و چتر دولت بر سرش افراشت۔ چون
 ملک علی از بندرهای یافته بکوهستان هند رفت با ملک ریگی چک و طایفه ماگریان در نوشهره باز خورد۔ به
 صلاح و صوابدید یک دیگر ملک ابراهیم ماگری را با ستم ادکومک بجانب ظهیرالدین محمد بابر بادشاه فرستاده
 عنایت و کرم بادشاهی او را بنوازش و التفات مخصوص داشته شیخ علی بیگ را با بیست هزار سوار ببد مقرر
 فرمودند۔ در سال نهمصد و سی و پنج طائفه ماگریان و علی ملک و ریگی چک با لشکر ظفر ترک بقصد استیلا لوالا
 افراشته بکشمر نزول نمودند۔ در پرگنه بانگل تلاقی فریقین دست داد۔ در حین تسویه صفوف یکی از بهادران
 نامی اتراک که رستم و اسفندیار را حریف خود نمی دانست با ملک کاجی چک مقابله شد۔ ملک مزبور در حمله
 اول ترک را بخاک هلاک انداخت۔ اگر چه در آن معرکه دلاوران ملک کاجی چک دقیقه از دقایق
 مردی و مردانگی فوت و فرو گذاشت نکردند، چون قلم تقدیر بر انهمزام او رفته بود فایده مترتب نگشت۔
 اکثر برادران و معاونانش مثل ملک تاج الدین چک و ملک مسیحی چک نیم جانی از آن معرکه بیرون برده
 عنان عزیمت بجانب کوهستان لکهران تافت۔ طبقه ماگریان و علی ملک و ریگی چک بفریزی کامیاب
 گردیده در کشمیر چهارتن دم از حکومت و کامرانی زدند۔ یکی ملک علی چادوره دوم ملک ابدال ماگری و سیوم

برادرش لوہر ماگری و چہارم ریگی ملک چک۔ بعد از وقوع این احوال شیخ علی بیگ رارخصت انصراف ارزانی داشتند۔ چون مملکت کشمیر از وجود فرمان فرمای ماسبق و ضابط خالی ماند، مردم از اطراف و نواحی دندان طمع تیز کرده بقصد تسخیر آغاز لشکر کشی نمودند و در سال نہصد و سی و ہفت میرزا کامران چغتای با قریب سی ہزار سوار متوجہ تسخیر کشمیر گردید و بذات خود در نوشہرہ نزول نموده موکب منصور را بسر کردگی محرم بیگ تا شلقی شیخ علی بیگ بکشمیر تعین نمود و سرداران مذکور در آمدن نوعی حزم و احتیاط بکار بردند کہ تا وصول بحوالی بلدہ کشمیر امر اخبار نشدند۔ چون برین حال اطلاع یافتند در قلعہ چیرہ او در جمع شدہ ملک کاجی چک را کہ بیرون کشمیر بود طلب داشتند در موضع اتہ واجن بحرب استادند۔ محرم بیگ و شیخ علی بدان جانب لوای مبارزت افزائتہ تلاقی فریقین اتفاق افتاد۔ لشکر میرزا کامران شکست یافتہ طلب ارتحال کو فتنند و در سال نہصد و سی و نہ والی کاشغر سعید خان بالشکری گران بقصد تسخیر بجنیش آمدہ در تبت رخت اقامت کشودہ پسر خود سکندر خان را بسر کردگی میرزا حیدر با چہارہ ہزار سوار جزار و بیست و ہفت ہزار اسپ دیگر کہ سواہ اسپان سواری ہمراہ داشتند بکشمیر تعین نمود و کاشغریان اول میزان از راہ لار داخل بلدہ گردیدہ اہل شہر از بیم و ہراس سطوت کاشغریان جلا شدہ بشعاب جبال و منافذ وزوایا و کھوف پناہ بردند و اتراک بیباک اکثر مردم دہاقین را قتل و اسیر ساختند و بقیعہ از دقایق نہیب و غارت فرو نگذاشتند۔ چون زمستان پایان رسید در آغاز بہار و آن گل در صحرای چاہ بابل امرای کشمیر جمع آمدہ مستعد حرب و قتال استادند و در آن صحرا تلاقی فریقین دست داد۔ ملک علی و حسین رینہ، چادورہ^۲ و ملک شیخ علی بیگ از امرای کشمیر و اشجاعت و دلادوری داد۔ ملک علی با پانصد سوار از برادران مقابلہ شرف میرزای کاشغری شدہ اورا مغلوب ساخت۔ چون کاشغریان غلبہ از جانب کشمیر بیان دیدند علی بیگ از جانب بران غار با ہزار سوار و میرزا حیدر از طرف جوانغار با دو ہزار سوار خود را بہد شرف میرزا رسانیدہ و در آن وقت از امرای کشمیر کوکلی بہ علی ملک نرسیدہ امرای کشمیر انہز ام یافتند۔ ہزار و ششصد تن در آن معرکہ از بہادران کشمیر بقتل رسیدند و بقیعہ السیف راہ گریز پیش گرفتند۔ با وجود شکستی چنین امرای کشمیر باز در همان صحرا جمع شدہ کمر انتقام بر میان ہمت استوار بستند و در ہر مکان کہ کاشغریان منزل و ماوامی کردند، امرای کشمیر کمین

گی گذاشتند و دمار ایشان برمی آوردند و کاشغریان صرفہ کار در اقامت و مجادلہ و محار بہ ندیدہ با امرای کشمیر صلح کوتہ کردہ دختر سلطان محمد شاہ برای سکندر خان گرفتہ در اواخر اردی بہشت طبل ارتحال کوفتہ معاودت نمودند۔
 با وجود ضیق موسم اگر چہ دہاقین بحرث و غرس اشتغال ورزیدند اما از آن زراعت حاصل بجز بجاصلی بکھاد نیاروندند۔ در آن سال قحط و غلاء عظیم بوقوع پیوست۔ چون کاشغریان معاودت نمودند امرای کشمیر بشید مہانی صلح و صفای پرداختہ و پیمان را ایمان موکد ساختہ سالک مسالک وفاق و اتفاق گردیدند۔^{ت (۱۶۵) ب (۱۶۶) الف} سکنی ملک کاجی چک در زینہ پور قرار دادند و ماگریان و ملک ریگی چک گاہی در شہری گذرانیدند و گاہی در منازلی کہ پیر و ناب شہر در مواضع در سابق داشتند بسر می بردند و زمام بست و کشاد امور در قبضہ اقتدار و اختیار ملک کاجی چک قرار داشت و بہ سبب نسبت دامادی ملک کاجی چک اسم بی مسامی سلطنت بر سلطان اسمعیل ابن سلطان محمد شاہ مقرر گردید و چند سال بر ہمین منوال گذشت۔ در سال نہصد و چہل و چہار ملک کاجی چک اعوان بسیار از امرای نام دار بخود متفق ساختہ بطریق جدال و قتال ماگریان پیش آمد۔ چون ملک ریگی چک بجهت خواستگاری دختر رای جمورفتہ بود و دیگر کسی از مردم صاحب تجربہ بارای و رویت و عقل و درایت نبود بہ بی تدبیری لشکرش شکست یافت و منہزم بجانب کوهستان ہندشتافت و زمستان در آن نواحی بسر برد۔ در آغاز بہار با اتفاق ملک ریگی چک کہ از جمو معاودت نمودہ بود و با پیوستہ سراپت عزیمت بہ انتہاض آوردہ در قریہ کیسول نزول نمود و در موضع مذکور دولت خان چک و ملک ریوچک و ملک نوروز چک و سید ابراہیم و ملک محمد چک و ملک محمد ناجی در ظل لوای نصرش جمع آمدند و ماگریان را متاصل ساخت و تا سہ سال حکومت کشمیر بطریق استقلال و انفراد با ملک کاجی بود۔ در ایام حکومت و استیلا عادت ملک کاجی چک این بود کہ ارباب فتنہ و فساد را با وجود ایقاع سلجریہ کہ باعث قتل آنہا شدہ مقید و مجوس داشت و اقدام بر قتل نمی نمود۔ بعد اندک روزی بشفاعت عفو از جرایم محربان گذشتہ جاگیری وانی کافی با جماعہ مقرر می نمود۔ ہمیں نیت چند تن از اولاد او بمرتبہ بلند سلطنت و فرمانروای فایز گردیدند۔ الحاصل ملک ابدال ماگری و ملک ریگی چک کمر انتقام ملک کاجی بر میان ہمت استوار بستہ۔ در سال نہصد و چہل و ہفت مرزا حیدر کاشغری را کہ در ہندوستان

ت (۷۱ ب) ^{ب (۹۲ ب)}
 ملازم خاقان جم جاه همایون بادشاه بود و پادشاه مذکور در حسنی که بمقتضای تصاریف ایام از دست شیرخان
 افغان که کمینه چاکر او بود آزرده خاطر گشته متوجه سیر ایران زمن بودند و در آن وقت میرزا از سعادت استلام
 رکاب دولت حرمان نصیب گردید ملک ابدال ماگری و ملک ریگی چک از این معنی وقوف یافته هندوستان رفته
 میرزا را بکشیم آوردند و از راه حیره هار بشهر نزول نمودند و ملک رادر حیطه تصرف خود آوردند و اسم شاهی بر تارک
 شاه نامی که نسبت دوری بحکام کشمیر داشت^{الف و ۲۸ الف} اطلاق کرده خود ملک رانی می کردند و ملک کاجی چک که لقم
 استقلال از جهت احوال میرزا حیدر خواند پیش شیرخان رفت و همیشه زاده خود خواهر اسمعیل شاه ولد سلطان
 محمد شاه به شیرخان داد. شیرخان عادل خان و حسین خان شیروانی و جمعی دیگر مقدار دو هزار کس بکوک ملک
 کاجی چک تعیین نمود و بکشیم آمد. میرزا حیدر هم از رگنذر آمدن ملک کاجی و هم از مروفات ملک ابدال ماگری^{ت (۷۲ الف)}
 که اعتها و استظهار او بود مکرر گردیده اهل و عیال خود را در اندر کول گذاشته با تفاق ملک ریگی چک و ملک
 عیدی رینه و ملک حسین ماگری بحرکت آمده در و تهم نار تلتاقی فریقین اتفاق افتاد. اگر چه خود ملک کاجی چک
 دقیقه از دقائق محاربت و مبارزت فوت و فرگذاشت نکردند و پای ثبات در میدان کار از افشردند از آنجا که
 فتح و نصرت آسمانست ملک کاجی چک منزه مگردید و عمان عزیمت بجانب هندوستان معطوف داشت و در
 منزل تنبه بار وینه هستی بصوب دیار نیستی کشید. چون میرزا حیدر بتائید ملک اکبر بفتح و ظفر فایز گردید خطیب
 کشمیر مولانا جمال الدین محمد یوسف لفظ فتح مکرر تاریخ این فتح یافته چه فتح اول با سکندر خان کاشغری بود و فتح
 ثانی این است. بالجمله اطراف و اکناف کشمیر را از تبت و پکلی و مضافات دیگر بحیطه تصرف^{ب (۹۳ ب)} در آورد و سپه
 سالاری بملک عیدی رینه تفویض نمود و خطبه و سکه بنام نازک شاه بدستور امرای کشمیر ساخت. زبده اعظم امرا
 افضل الفصلا و اعلم العلماء ابو الفضل در اکبر نامه آورده که در آن ایام که فتح کابل شد و فتح کابل موافق
 تاریخ ملانوییدی که کابل را گرفت سنه نهصد و پنجاه و چهار است، میرزا حیدر خطه کشمیر بنام مقدس حضرت
 جهانبانی جنت مکانی ساخته سر بلند شد. الحاصل میرزا حیدر مدت ده سال در ان نظام ولایت کشمیر سعی بلیغ نمود

واقسام محترفه وارباب صناعات را از هر جا طلب داشته در مقام رونق و رواج این ملک شد علی الخصوص موسیقی را با زار گرم گشت و انواع ساز در میان آورد۔ اہل فضل و کمال را بسیار دوست می داشت و رعایت این طبقه بسیار می کرد۔ در آخر ہا گام زن مسلک تعصب گردیدہ شیخ دانیال ولد شیخ شمس الدین عراقی را کہ از ہراس میرزا بہ تبت گریختہ بود طلبیدہ کشت و سوخت ^{الف (۱۹۸)} و شعلگی ریشی را کہ یکی از مریدان شیخ مزبور بود بنداز بند جدا نموده ^{ت (۱۷۳)} ہر طعمہ آتش ساخت و قاضی میر علی را اخراج نموده خانہ اورا بتاراج داد و ملا حاجی خطیب را نیز بہ تہمت تشیع بقتل آورد۔ میرزا حیدر بر اجتماع و کثرت مردم کا شغری مستظہر گشتہ رشتہ عہود و موافقتی را کہ با مردم کشمیر مستحکم داشت بریدہ قصد ملک ریگی چک کہ سردار عمدہ بود نمود۔ ملک ریگی چک مستشر گشتہ بہند وستان گریخت و کا شغریان بجزہ وضعفا دست تطاول دراز کردن گرفتند و رعایا از بیداد آنہا بستوہ آمدہ تظلم پیش اعیان کشمیر آوردند۔ ملک عیدی رینہ ^{ب (۹۸)} و حسین ماگری و خواجہ حاجی باندی پیمانز با ایمان موکد ساختہ بتدبیر ہدم بنیان دولت و شوکت میرزا حیدر پرداختند و قرار برین یافت کہ راہ خدا ع پیش گرفتہ کا شغریان را در تنگ نای جبال سالار و فرمان دہ ملک بیزوال نیستی نمایند در سال نہصد و پنجاہ و ہشت ملک عیدی رینہ بہ میرزا حیدر گفت اطراف جبال کشمیر بواجبی در حیطہ ضبط نمی آید و جا بجا جنود سعود تعیین باید کرد۔ میرزا حیدر قرا بہادر برادر خود را با جمعی از بہادران کا شغری نامزد این مہم نمود و بملک عیدی رینہ ^{ت (۳۷)} و حسین ماگری و خواجہ حاجی فرمود کہ شما ہم جمعیت خود ہمراہ دہید۔ ملک عیدی رینہ شمس الدین پسر خود ہمراہ داد۔ لشکر میرزا را بحیلہا از وجدا کردہ اورا متفرق ساختہ ^{ب (۱۶۵)} طائفہ را بجانب تبت و برخی را بصوب پلکی و چندی را بطرف کشتور و راجور فرستادند۔ چون خاطر جمع گردید کہ چندان موکی پیش مرزا حیدر نماند خود نیز بداعیہ اعدام و افنای قرا بہادر و رفقای او بہ انتہاض آمدند و دراون پورہ کہ نزدیک خام پوراست رفتہ نشستند و غازی خان و ملک دولت چک نیز با آنہا ملحق شدند و قرا بہادر کہ محمد کوت ^۳ رسید شب آنروز کشمیریان خود را از لشکر او بیرون کشیدہ و راہ معاودت کا شغریان بصوب کشمیر بستہ برقلہ کوہی شاخ برآمدہ تنغ خلاف از غلاف نزاع برآوردہ گروہی را قتل و برخی را اسیر ساختند۔ قرا بہادر در زمرہ اساری بود و فوجی کہ بسر کردگی ملا قاسم و ملا باقی بہ ضبط ملک تبت فرستادہ بود،

۲: الف "کرده" ص ۲۸ ب

۱: ت۔ "سوخت" تہ از د۔ ص ۷۵ الف

۳: "Mankot"

در آن نواحی ملا قاسم بقتل رسید و ملا باقی راه فرار پیش گرفت و زمره که بسر داری ملا عبد الله تعیین کرده ملا عبد
الله از آنجا شکسته و بد حال بکشمیر آمده در حین رسیدن به بار هموله بقتل رسید و کوکه خود که از جمله بهادران نامی
بود بسمت کشتوار روانه کرده بود. کوکه مزبور در آن ناحیه مقتول گردید و هزار و پانصد نفر از رفتای او در آن سفر
کشته شدند. میرزا حیدر با وجود مشاهده و مال کوکب اقبال اهل و عیال را در قلعه اندر کول گذاشته بقصد انتقام
امرای کشمیر لوای مبارزت بصوب قریه اون پوره بر افراخته لمقرر نمود که بر سر امرای کشمیر بشخون آورد.
امرای کشمیر برین تدبیر مطلع گردیده کار بند تیعظ و انبناه شدند و میرزا تنها شمی بقصد تفتیش احوال امرای کشمیر
سوار شده درون معسکر رفت و در میان شاخ بندی پنهان ماند. قضا را همدرا آن وقت قصابی کمال ^{ب(۹۶) الف} دوجی نام به
سلخ گاوی اشتغال داشت دید که سواری بیرون ایستاده است، پرسید کیستی و کجا آمدی. میرزا چون زبان کشمیر
خوب یاد گرفته بود جوابی دادنه فارسی بود و نه کشمیری. قصاب دانست که جاسوس میرزا است. تیری که بکارگاه
داشت از همان تیر زخمی انداخت که بشقیقه میرزا رسید و بهمان زخم مسافر بملک نیستی گردید. این واقعه در سال
نهمصد و پنجاه و نه دست داد.

تیری	که	نینداخت	کمان	تقدیر
حاشا که	تواند	سپرش	شد	تدبیر
هر چند	که	تدبیر	کند	مرد خرد
لیکن	نتوان	شد	بقضا	چاره پذیر

اهل کشمیر با وجود جراحاتی که از میرزا داشتند؛ با قرا بهادر میرزا و فرزندان و متابعانش بادب پیش آمده با تمام
جهات و اسباب بوطن روانه نمودند. میرزا حیدر نسبت خاله زادگی بجناب همایون پادشاه داشت ^{ب(۹۶) ب} چون میرزا

حیدر از میان رفت، ملک عیدی رینه کوس دولت و حکومت بلند آوازه ساخته و لوای کامگاری و ملک رانی با وج
 فلک اعتبار افراخته در ترتیب و تقویت طایفه چکان خصوصاً ملک دولت چک و غازی خان و حسین خان پسران ملک
 کاجی چک که روزگار به پریشان حالی می گذرانیدند دقیقه ناهمراعی نگذاشت. ^{مت (۴۵ الف)} جماعت مزبور چون قوی و قدرتی
 و ثروتی و مملکتی در خود مشاهده کردند حقوق آبادی ملک عیدی رینه بر طاق نسیان گذاشته ^(الف ۱۲۹ الف) تخریک عداوت و کینه دیرینه
 پا از دایره موافقت بیرون کشیدند و عهد میثاق برگشتند و ملک محمد ناجی هم از وجود شده بطایفه چکان پیوست. ملک
 عیدی رینه با وجود کثرت خدم و حشم صرفه کار در محاربه و مجادله ندانسته عنان عزیمت بصوب هندوستان معطوف
 داشت. چون بر او پور رسید در اثنای راه شاخی از تاک انگور گریبان گیر او شده از اسپ در افتادخواست که پادر
 رکاب آرد، اسپ لگد انداخت و بر اسپ چوبین تا بولش سوار ساخت مدت ملک رانی او یک سال بود.
 حبیب خان ولد شمس الدین:

در سال نهم صد و شصت زمام امور کشادوست در کف اقتدار طایفه چکان هم قرین رستم دستان قرار گرفت. و
 دو جوه دنایر و روس منابر بنام حبیب خان ولد شمس الدین خواهرزاده طایفه مذکور رونق پذیرفت و بر مسند پیشوائی و سرخیلی
 ملک دولت چک متمکن گردید و در آن ایام زلزله عظیم غریب که یاد از زلزله قیامت میداد واقع شد در آن زلزله کثرت
 روز امتداد داشت اکثر بیوت راسخ الارکان متخلف گردید. غریب نقلی می کنند اگر چه بقیاس در نمی آید چون از ثقات
 بکرات شنیده چشم از مبالغه پوشیده در تحریر آن مبادرت می نماید هر چند استبعاد دارد لیکن از قدرت او سبحانه و تعالی چه
 مستبعد العهده علی الروات. نقل است که در دستان بسمت مراج پایان قصبه پنج بهاره متصل نندی مرگ بر کنار نهر ویسو
 یکی آن طرف نهر و یکی این طرف نهر که تا امروز ملغز روع و معمور واقع است نام یکی حسن پوره و نام دیگری حسین پوره
 بسبب انقاع زلزله خانهای حسن پوره این طرف نهر آمده و خانهای حسین پوره آن جانب نهر رفته تا اکنون بنا بر ملک
 قدیم مستمر و معمول است که دهاقین آن روستا باین سمت آب و مزارع آن این قریه با طرف نهر زراعت دارند چون
 ملک دولت چک برادر رنگ حکمرانی نشست خاتون عمو که مادر غازی خان و غیره برادران او باشند عقد ازدواج در آورده
 و از صدور این حرکت بنی اعمام را از خود آزرده ساخت. آنها نیز از متابعت و موافقت او سر پیچیده در اندفاع او

کمر همت بر میان جان بستند و در انتہای فرصت می بودند تا آنکه ملک دولت چک بقصد بر آمدن باز جانوران شکاری بکشتی نشسته بتالاب دل متوجه شد و سواری او را در حسن آباد نگهداشته بودند، غازی خان فرصت غنیمت دانسته بر سواری او تاخت و همه را از پا انداخت. ملک دولت چک از کشتی بر آمده رو بکوه پهاگ نهاد. در اثای راه بچو پانی ضعیف باز خورد. چون دولت رو بر تاب قوت ^{ب (۹۸)} و توانائی بکار نیامده چو پان مزبور او را دست و گردن بسته پیش غازی خان آورد و غازی خان فرمود که میل بچشمانش کشید. ملک دولت چک در شجاعت و خصم افگنی و صرامت و تیغ زنی و در اسب تازی و نیزه بازی و سخت کمائی و تیر اندازی در عرصه آفاق عدیل و نظیر نداشت در تندی مرگ تیری انداخته که بمسافت دو میل رفته ^{ت (۷۶) ب} الی یومنا ^{ب (۹۸)} نشان آن تیر باقیست و زور و قوف باین مرتبه داشت که گویند خانه ساخته بود در چهل گز طول پیست گز عرض ^ط شاه تیری که تخمهای بام را با استحکام آن می پوشیدند بدو در گز چهل ذرع طول قریب دو پیست قوی باز و بالای خانه می کشیدند. اتفاقاً طناب ها گسخت شاه تیر از بالای خانه فروریخت بهمان ^{ب (۱۹۹) الف} جانب که ملک دولت چک بود بخدمت تمام افتاد. ملک بمسارعت هر چه تمامتر یک دست بر زمین گذاشته بر سر دست دیگر تیر را نگهداشت تا حسنی که تار طناب ها استوار کردند دستی که بر زمین داشت تا به آرنج فرو رفت. گویند که دستهای او از دست ^{الف (۱۶۹) ب} های سایر الناس دراز بوده. هنگام قیام هر دو دست او از پائین زانو گذشته بود. بصحمت رسیده که در زمان استیلای شیر خان افغان با ملک کاجی چک بدلی رفته بود فیل را دم گرفته از حرکت بازی داشت. یکبار بحضور شیر خان هم مرتکب این فعل گردید. بالجملة اگر چه تا آنروز اطلاق اسم بی مسای سلطنت بر حبیب خان بود ^{ت (۷۷) الف} اما انتظام و اتساق مهمات بر برای او در دیت خالوی او غازی خان ^{ب (۹۹) ب} مفوض بود. غازی خان و برادرانش در هر مای یکبار بدیدن حبیب خان میرفتند.

غازی خان:

در سال نهمصد و شصت و یک در دیوان نشسته بود. در اجرای احکام غلطی کرد که اکثر ارکان دولت خجالت کشیدند علی خان برادر خورده غازی خان تاج از سر حبیب خان برداشته بر سر غازی خان گذاشت. کسی که از طبقه چکان بمرتبه ارجمند فرمان فرمای و تاجداری رسید غازی خان بود. تا مدت نه سال و دو ماه و پنج

الف: ب - "پیرانن" ص ۹۸ ب

ب: الف - "ذرع" ص ۲۹ ب

روز سلطنت دوست نواز دشمن سوز بود۔ اطراف کشمیر از قبیل ہر دو تبت و گلگت و دار دو و پکلی و کشتوار محیطہ تصرف در آورده ہمہ جا فوجدار خود تعیین نموده دختر کمال خان گکھر بعقد آورد۔ در آن حین کہ غازی خان بتسخیر اقطار و اکناف کشمیر لوای مبارزت افراختہ ملک دولت چک کہ غازی خان میل چشمش کشیدہ بود و ملک شمس الدین رینہ ولد عیدی رینہ فرصت یافتہ بدرگاہ ہمایون پادشاہ پناہ آورد و خلال آن احوال از بام افتادہ بعلا علین پرواز نمود۔ ملک شمس الدین رینہ کہ از عقل و درایت بہرہ وافی داشت میر ابو المعالی را کہ از سادات کاشغر و در شجاعت و صرامت بقرین ستر بیت روزگار ہمایون پادشاہ در سلک امرانتظم بود ترغیب ملک ستانی نموده از راہ چونک بقصبہ پونچ رسانید در اشای راہ گروہی از ابطالی رجال کہ مخرج غازی خان بودند و زمرہ کہ از خوف و ہراس او آوارگی اختیار کردہ بودند بمیر ابو المعالی پیوستند و چنان احتیاط بکار بردند کہ تا وصول بموضع پتن غازی خان خبردار نشد۔ بجز اطلاع بابہادران جان نثار معارک دیدہ رزم آزمودہ سوار شدہ عازم نہر د و پیکار گشت۔ در میدان ہانچی دیرہ آسیای حرب گردان شد و خرمن عمر اکثر مبارزان نابود و ناچیز گردید۔ نیران قتال و جدال از بام تا شام مشتعل بود و چون ملک شمس الدین رینہ دانست کہ میر ابو المعالی مغلوب است و بکنند اسیری نخواہد آمد پارہ مردم بلدہ ^۳ ہمراہ او کردہ روانہ ساخت خود در معرکہ قائم ایستاد و زخمہای کاری برداشت و دستگیر گردید و یک ہزار و ہفتصد کس از لشکر غنیم اسیر شدہ بود۔ غازی خان ہمہ را بہ تتج کین از ہم گذرانید و چہار ہزار کس از ہر دو طرف بقتل رسید۔ اکثرش از مردم غنیم بود و غازی خان چند منارہ از سر ہا مرتب نمود و ملک شمس رینہ با آنکہ دخترش در خانہ پسر غازی خان بود حلق کشید۔ بعد انقضای دو سال ازین فتح یابی برادران ملک دولت چک و ملک محمد برادر ملک شمس رینہ ولو ہر چک و محمد خان ماگری و تاز بیخان سراز خط اطاعت و انقیاد غازی خان بیرون کشیدہ جسر ہا برابریدہ در میدان زالد گرج جمع شدہ اظہار مخالفت کردند و قدم بحاربت افشردند۔ ہر روز جمعی تازہ از غازی خان جدا شدہ با نہای پیوست۔ غازی خان

۱: الف۔ "بتقریب" ص ۳۰ الف ۲: الف۔ "اسیر" ص ۳۰ الف

۳: ت۔ "بلد" ص ۷۸ الف

دانست که اگر در محاربه توقف واقع شود معاندان به ازدیاد جمعیت بیشتر مستنظر خواهند گشت و از عهده برآمدن دشوار است. بنا برین اندیشه نزدیک محله دیده مرکه دریا پایاب دارد با جیوش دریا جوش نموده در برابر مخالفان صف قتال آراست. بهادران طرفین چهلشهای نمایان بعرضه ظهور آوردند. ملک محمد برادر شمس الدین رینه در برابر غازی خان آمده کار برونگ ساخت. ^{ت (۷۸ ب)} غازی خان فیل را پناه خود ساخت. ملک محمد با وجود فیل چند مرتبه حمله برد. چون تعبیه او اقامت نتوانستند کرد ملک محمد خود را از مهلکه خلاص داد. غازی خان فیل را پیش انداخته آهنگ حبیب خان نمود حبیب چک چون زخم بسیار برداشته بود دستش از حرکت باز مانده خرطوم فیل را بدندان گرفت و چندان زور کرد که فیل را بفریاد آورد. چون فیل را گذاشت و خواست خود را بکنار کشد فیل کمر بند او گرفته از کمر فرونگو دو اور اخلاص داد. ^{ب (۱۱۰ الف)} غازی خان قرین فتح و نصرت معاودت نمود. محمد ناجی ولو هر داگر و خواجه حاجی سلطان و یوسف چک و فتح چک و نصرت چک ازین محاربه نجات یافته بهندوستان رفتند و قرا بهادر میرزا برادرزاده میرزا حیدر را که از راه و رسم کشمیر بیان نیک مطلع بود با دوازده هزار قوم مغل بصوب کشمیر آوردند. بجز استماع این خبر غازی خان سرعت سیر از برق و باد استعاره نموده خود را به تهنیت رسانید. روز دیگر از آنجا کوچ کرده بلوهر کوت دایره نمود در همان جا تلافی فریقین دست داد. غازی خان ^{ت (۷۹ الف)} حکم نمود که هر کس سر مغل بیارد یک اشرفی انعام خواهد یافت. چون وعده انعام بمیان آمد طایفه از قوم دوم که ارذل الناس اند و بسرقه شهرت تمام دارند هفت هزار سر از صبح تا ظهر بدرگاه غازی خان آوردند و انعام را اضعاف مضاعف یافتند. پیش از آن که نوبت جنگ بمبارزان صاحب ناموس و ننگ میر سید بقیه السیف منزه گردیدند. غازی خان بفتح و فیروزی مراجعت نمود بعد ازین فتح همگی همت بر اشاعت عدل و رافت مصروف داشت. از عدل او حکایت کنند که روزی بسیر عیدگاه برآمد. پای اپسی له خطا برسد عناب کسی رسید و پاره عناب بر زمین ریخت. یکی از نوکران و لدا رشدهش حیدر خان عنابی چند برداشت، هنوز بدین نکرده بود که نظر خان بر او افتاد، فرمود قطع یدش کردند. حیدر خان از وقوع این حال آزرده شد و از آمدن بخدمت خان تقاعد ورزید. غازی خان، ملک حیدر که خالوی حیدر خان بود بصحبت فرستاد و در اثنای گفت و شنید ملک محمد نا ملایکی بر زبان گذرانده حیدر خان بر آشفته خالوی خود را کشت و قصاص مقبول خان پسر خود را نیز به تیغ سیاست ^{ت (۷۹ ب)} از هم گذرانید. چون غازی خان راهنگام وفات نزدیک رسید برادر خورد خود حسین خان راجا نشین ساخت.

حسین خان:

در سال نهمصد و هفتاد حسین خان تاج سلطنت بر سر نهاد و ابواب عدل و رافت بر روی روزگار کافه^{الف} امم کشاد
 وز مام بست و کشاد امور در قبضه اختیار و اقتدار ملک محمد ناجی گذاشت و ایام هفته را باین طریق مصروف داشت -
 روز جمعه با علماء و فضلاء نشست و روز شنبه با دانشوران هند مذکور است بمیان می آورد و روز یکشنبه از کلمات قدسیه
 مشایخ و درویشان بهره اندوزی گشت و روز دوشنبه بداد مظلومان میرسید و روز سه شنبه شهباز بهمتش پیرانیدن باز پرواز
 می آمد و روز چهارشنبه به تیراندازی و اسپ تازی اشتغال می ورزید و روز پنجشنبه بله و ولعب و صحبت با مردم محل و اهل
 طرب مشغول می بود - هر روز بعد فراغ نماز با مداخله دار را حکم می کرد که این قدر مبلغ برای انعام حاضر
 سازد - چون از تعیین مبلغ انعام استفسار نمودند فرمود که تا ارباب ذکا بذل نقد در احمل بر مستی ننمایند - گاهی فکر
 شعر بر طبیعتش مستولی^ب بود این مطلع از واردات طبع و قاداوست -

حمایل کرده تیغ دبسته خنجر یار می آید

دلا بر خیز کاری کن که جان در کار می آید

در سال نهمصد و هفتاد و پنج برادر خورد حسین خان بکوستان هند فرار نموده اکثر آن نواحی را محیطه
 تصرف در آورده دست جور و عتاب بر اهالی آن اطراف دراز نمود - رعایا از بیداد او بستوه آمده بجناب خان
 معروض داشتند که اگر بنگم آن جناب است چاره نداریم والا برای آن نگویم که در داده آید - چون حسین
 خان از وی آزرده خاطر بود کمال بدین مضمون صادر گردید که در دستگیر کردن او کوتاهی نکند - اگر محتاج مدد
 باشد بر نگارند که فرستاده شود - چون شکر خان برین معنی اطلاع یافت با فوجی گران بصوب کشمیر شتافت -
 حسین خان بسرکردگی برادر خورد علی خان و ملک محمد ناجی جیوش دریا جوش را بمدافعه و محاربه شکر خان تعیین نمود
 و در قصبه پیونج آتش پیکار بر افروختند و محاربه واقع شد که وصف آن بعبارت گلنجد - ملک محمد ناجی در آن
 معرکه کارزای نمود که از بهادران طرفین غلغله آفرین و شتابگوش ساکنان عالم بالا رسید - شکر خان با برادر خورد
 علی خان رو برو شده نزدیک بود که علی خان را از پا در آرد - در آن اثنا بهادر خان شمشری انداخت که پیشانی
 شکر خان زخمی شد و بهمین زخم رو به هزیمت گذاشت - چون درین معرکه ملک محمد ناجی مصدر ترددات نمایان

شده بود حسین خان بسیار در مرتبه او افزود۔ چون کوکب دولت حسین خان باوج کمال رسید در اثنای آن ستاره طالعش بہبوط انجامید یعنی ولدار شدش ابراہیم خان کہ اور اولی عہدی دانست بعارضہ آبلہ در گذشت و حسین خان از سانحہ این مصیبت دق بست و بعد پنج ماہ مرغ رخش از قفس تن پریدہ بر شاخ سدرہ نشست۔ مدت سلطنتش ہشت سال تعداد کردند۔
علی خان:

در سال نہصد و ہفتاد و ہشت سلطنت و حکومت ملازم در دولت علی خان برادر حسین خان گشت۔ سلطان رعیت پرور و معدلت گستر بود۔ ایام سلطنت را صرف دل نوازی و چارہ سازی و درود پردازی نمود۔ در زمان او از اتحاد سلطان زین العابدین حاجی حیدر خان و سلیم خان پسران نازک شاہ کہ در ہندوستان بودند عثمان عزیمت بصوب وطن مالوف معطوف داشتند۔ چون بلہ نوشہرہ رسیدند گروہی از امرای کشمیر از علی خان جدا شدہ باہما پیوستند۔ علی خان پنج ہزار سوار بسر کردگی لوہر خان ولد شکر خان برادرزادہ خود و محمد خان ولد حبیب چک بدفع درغ آہنا نامزد نمود۔ محمد خان راہ خداع پیش گرفتہ بی آنکہ لوہر خان را نہ ماہ سازد اورا مقید ساختہ پیش حاجی حیدر خان و سلیم خان برد و اظہار اطاعت و انقیاد خود نمود آ نہار از نوشہرہ برداشتہ بجانب کشمیر بحرکت آورد۔ چون بہ سنگ پور رسانید سلیم خان را با اکثر لشکر بقتل آورد و حاجی حیدر خان راہ گریز یافتہ بسمت ہندوستان رفت و در خلال آن احوال بہادر سنگہ زمیندار کشتوار از جادہ اطاعت منحرف گردید۔ علی خان لشکر گران بر سر او کشید۔ چون کار بہادر سنگہ تنگ شد و فتح خاتون دختر خود را مصحوب ز این سنگہ پسر خود فرستاد علیخان فتح خاتون را بعقد خود در آورد و بہادر سنگہ دختر خود شکر دیوی بہ یعقوب خان پسرزادہ علی خان نامزد کرد۔ بدستور باج و خراج زعفران و جرج و باز بر خود لازم گرفت عاطفت علی خان از مائیم او گذشتہ ز این شکر پسرش را بنوازش و التفات مخصوص داشتہ رخصت انصراف ارزانی فرمود و ہم در آن سال ہنگام تحویل نیر اعظم برج سنبلہ کہ غلات دانہ بستہ بود برف بی محل آمد و ہمہ غلات را نابود کرد و غلاء عظیم بوقوع انجامید تا سہ سال علی التواتر التوالی بچہمین واقع شد۔ سلطان معدلت نشان تا دو سال دست نوال ببذل نقود و اموال برکشاد۔ چون خزاین و دفاین خالی گردید سال سوم ارباب احتیاج را با مرا و ارکان دولت تقسیم نمود در آ خر ہا کہ غیرت بسر حد کمال رسید خان بقصد استمداد سہمیت از مقابر اکابر سوار شدہ بود۔ در اثنای راہ رینوچک مجذوب را کہ بخوارق عادات شہرت داشت دریافت از روی نیاز پرسید کہ این بلا تا کجا خواهد بود۔ فرمود تا زمانی کہ حیات تو باقی است۔ علی خان از استماع این کلام بملامت تمام بخانہ خود مراجعت نمود۔

۱: الف "چون" مُراد ہے، عبارت اس طرح ہے "بہ نوشہرہ کہ رسیدند" ص ۳۱ ب

۲: الف۔ "در بہادر سنگہ کہ کار تنگ شد فتح خاتون دختر خود را مصحوب ز این سنگہ پسر خود فرستاد" ص ۳۱ ب،

ب۔ "بہادر سنگہ کہ کار تنگ شد فتح خاتون دختر خود را بعقد خود آورد" ص ۱۱۰ الف

۳: الف۔ "استمداد" مُراد ہے۔ ص ۳۱ ب

استخرف در اول بهار از زبان مجذوب مزبور شنیده بود- چون فصل الربیع آمد و ققط روبه تخفیف آورد، از آنجا که خان درین سه سال بکار دیگر نپرداخته بود خواهش گوی باختن کرد- در اثنای گوی زدن روده اش پاره (الف ص ۱۰۷ ب) شد و بخانه برگشت و بر سر ولد امجد خود یوسف خان تاج سلطنت گذاشت و چشم حرص و آزر ابخاک انباشت- یوسف خان :

در سال نهمصد و هفتاد و هفت یوسف خان بن علی خان نامزد تاجداری و صاحب کلاه گریدید چون خبر وفات سلطان علی خان بابدال خان برادرش رسید متابعانش گفتند وقت آنست که سوار شده بر سر یوسف خان که هنوز چندان جمعیتی ندارد در فتنه خاطر از جمع نموده زمام بست و کشاد امور بکف اقتدار و اختیار خود آورد- ابدال خان گفت اگر چه ابدال جدا است اما جان من و خان علی خان یکست- اول من در گور جا خواهم گزید بعد از آن علی خان مقام تربت را بنور طلعت منور خواهد کرد- مقارن استخمال یوسف خان ولد سلطان حسین خان محمد خان ولد حبیب چک که نسبت مصاهرت به ابدال خان داشت آمده گفتند تدبیر کار چیست- ابدال خان فرمود شما بخدمت سلطان یوسف بروید و عالی ما برسانید که ما هم آمدیم- ابدال خان میخواست که بخدمت برادر زاده رفته تجمیز و تکفین برادر پردازد- حبیب خان پسرش و عقیقه خاتون زانش مانع آمده که تا میثاقی در میان نباشد نمی توان بر فتن مبادرت نمود- چه از سلطان یوسف مطمئن خاطر نیستم- ازین راه ابدال خان متوهم شده در خانه متوقف گردید بعد از وقوع پیغامهای طرفین، یوسف خان بصلاح و صواب دید دولت خواهان پدرو عالی قدر را بی تجمیز و تکفین گذاشته بقصد مدافعه ابدال خان بحرکت آمد- ابدال خان نیز با تبعه خود سوار شد- در محله نوبه تلاقی فریقین اتفاق افتاد- مبارزان طرفین در کوشش و کشتش آمده دادمردی و مردانگی دادند- در اثنای کوشش پهلوی ابدال خان رسید در حین ضرب تفنگ سید مبارک خان با جمع پسران تهمتن نشان و فوج دوسه هزار سوار آزموده پیکار ازین ابدال خان در آمد نهنگ لجه و غا ابدال خان با وجود زخم کاری بر افواج دریا موج حمله آور گردیده مانند شیری که در روم در آید همه را متلاشی ساخت- سید مبارک خان از رسیدن زخم کاری ابدال خان مطلع گردیده بانگ بر مرکب زده بزخم سنان جانستان ابدال خان را از خانه زین در روده بر خاک هلاک انداخت- قاضی موسی او را از جنگ گاه برداشته مدفون ساخت- همچنان شد که گفته بود- پیش از علی خان تربت در آمد- یوسف خان بغیر وزی و ظفر کامیاب گشته روز دیگر پدر والا گهر را بخاک سپرد و بساط ملک رانی گستردهم در آن روز سکه و خطبه بنام او رونق پذیرفت- چون ابدال خان مقتول

۱: الف و ب- فصل ربیع که آمد ققط الف ص ۳۱ ب، ب ص ۱۰۶ اب

۲: الف- حسین خان پسرش ص ۳۲ الف : ۳: ت- آمدند ص ۳۸ الف : ۴: الف- آید ص ۳۲ الف

گردید؛ یوسف خان سالک مسالک عجب و غرور گشته اُحدی را بخاطر نیاورد و بتالیف قلوب که همه را
 ضرور است خاصه سلاطین را پنداخت - از این جهت دلها متنفر گردیده پا از دایره اطاعت و انقیاد او
 بیرون نهادند - لوهرخان ^{علی خان و} و لوروز چک و علی ملک ولد فتح چک و شمس چک کپوره با یک دیگر پیمان
 بایمان موکد ساخته مقرر کردند که سید مبارک خان را بخود یک دل و یک جهت سازیم و اگر عدول نماید
 بسر انجام کارش پردازیم و تاج از سر یوسف خان ^{ب (۱۰۸ ب)} برگیریم - اگر چه سید مبارک خان را بنا بر حقوق ^{ت (۸۳ ب)}
 آبادی و نعم سلطان علی خان پدر یوسف خان پیش نهاد خاطر نبود که تبعیت یوسف خان بر آید، چون
 غلبه از طرف معاندان او دید بناچار سر رضا جنابانید - همان ساعت سوار شده و جسرهای نهر را بریده در
 میدان عیدگاه منتظر نبرد و پیکار استادند - یوسف خان برخلاف رائے ملک محمد ناجی که جنگ در حیرت
 توقف باید افکند چه اگر لشکر از متعارضان جدا شده با پنجاب رو خواهند آورد؛ محمد خان ولد حبیب ^۲
 چک را با فوجی از مبارزان از میدان زالدگر بر سر سید مبارک خان و لوهرخان فرستاد - سید مبارک
 خان چون دید که فوج یوسف خان از آب بهت عبور می نماید عطف عنان کرده رو بفرار گذاشت -
 همین که دانست ^{ب (۱۰۹ الف)} برخی گذشته و زمره در بکار گذشتن اند جلوریز تاخت و اکثری را از پا انداخت -
 شکست بر محمد خان افتاد درین جنگ سی صد کس از جانبین کشته شدند - یوسف خان صلاح در توقف ندیده
 و چتر را بخانه سید مبارک خان فرستاد و خود متوجه سمت هند گردید - این مرتبه ایام ^{ت (۱۱۸ الف)} سلطنتش چهل روز بود -
 سید مبارک خان :

در سال نهم و هشتاد و هشت سید مبارک خان تاج سلطنت ^۳ بر سر گذاشت مدت دو ماه و یازده ^۴ روز حکومتش امتداد داشت -

- ۱: ب - "بیریم" ص ۱۰۸ اب
 ۲: الف - "حبیب خان چک" ص ۳۲ ب
 ۳: الف - "سلطنت شاهی" ص ۳۲ ب
 ۴: ت - "پانزده" ص ۸۴ ب

چون سید مبارک خان سالک مسالک سلوک ناملایم گردید امرای کشمیر از کرده پشیمان گردیده عهدنامه یوسف خان که در تهیه اسمی گذرانید بقلم آورده است دعای نهضت بجانب کشمیر نمودند. یوسف خان مبتشر گشته بی توقف و درنگ عنان عزیمت بصوب کشمیر معطوف داشت. چون بدیوه سر رسید سید مبارک خان بدافعه او شتافت امر ابد قولی کرده بخدمت یوسف خان نه رفتند و در اندفاع او کمر همت نه بستند. یوسف خان دانست که صورت نوع دیگر است مصلحت در محاربه ندیده به نجی رینه متوجه گردید. سید مبارک خان قرین فتح و فیروزی معاودت نموده حکم بقید علی چک و نوز چک کرد. از مشاهدۀ اسخالی طایفه چکان روگردان شده لوهر خان بنی عم سلطان یوسف خان را بسطنت برداشتند و جسرهای دریا را خراب ساخته در ذال دگر مستعد نبرد و پیکار ایستادند. سید مبارک خان صرفه جنگ ندیده تاج و چتر ابدست بابا خلیل نزد لوهر خان فرستاد.

لوهر خان :

در سال نهمصد و هشتاد و هشت لوهر خان تاج شاهی بر سر گذاشت کونوعی بعدالت و دادری پرداخت که نام عدل نوشیروان از صفحه روزگار محو گردید. با بیاری نیت خیر طویت او کشت دهاقین چنان مزروع مراد شده که در بیچ عصری از اعصار نشان نداده اند. ارزانی غله با بنجار سید که یک خروار شالی که عبارت از دو من و شانزده سیر خانیت بیک فلوس مس که بیست و یک ماشه است بیچ و شری می شد. مدت سلطنت او یک سال بود. چون جلوس لوهر خان بر تخت سلطنت مسوع یوسف خان گردید روی نیاز به آستان خواقین سجده گاه جلال الدین محمد اکبر بادشاه غازی نور الله مرده آورده تشریف استیلام عتبه آسمان رتبه فائز گردید. عاطفت شاهی شامل حال او گشت و یک سال در اردوی معلی مورد انظار مرام بود. هر چند بزبان ضراعت و واقفان استمداد کومک نمود بمقتضای الطاف بی اکناف حواله بوقت دیگر فرمودند. یوسف خان در تحصیل رخصت اضطرار نموده بی نیل مراد بلاهور رسید. محمد بت وزیر قریب هزار کس نوکر نموده تا بهلول پور استقبال کرد. از آنجا که یوسف خان بغایت پریشان بود در لاهور از تجار و سوداگر مبلغی استقر اض کرده هشت صد سوار گنبد داشت و تار سیدن بهلول پوری صد نفر دیگر از مردم کشمیر با و پیوسته مجموع ستمه هزار کس از سوار و پیاده فراهم آورده عنان عزیمت بصوب کشمیر معطوف داشت.

لوهرخان بجز استماع آواز ه توجہ یوسف خان کسہ ہزار سوار بسر کردگی یوسف دار تعین نمود۔ در نوشہرہ تلاقی فریقین اتفاق افتاد۔ یوسف دار مقاومت از حیث طاقت بیرون دیدہ راہ فرار نمود۔ یوسف خان بنصرت کامیاب گشتہ بر اجور رسید۔ رای بہادر زمیندار را جور نیز در اعداد موکبش آمد و یوسف خان اورا بنوازش مخصوص داشتہ ہراول لشکر ساخت و سایہ وصول بہ تہتہ افگند۔ در آن منزل شنید کہ لوہر خان نیز بزم نبرد و پیکار بہ ہیرہ پور رسیدہ در خلال آن احوال حسن ملک ولد محمد ناجی و داؤد چک از لوہر خان جدا شدہ بملازمت یوسف خان فائز گردیدند۔ جمعی قلیل در تہتہ روبروی لوہر خان گذاشتہ از راہ پونچ بطریق یلغار خود را بہ بار ہمولہ رسانیدہ تا وصول بدان مکان نوعی احتیاط بکار بردند کہ لوہر خان خبردار نشد۔ یوسف خان بہ سو پور آمدہ جسرا بر ہم زد و متصرف کا مراج گردید۔ لوہر خان کہ از در آمدن یوسف خان بکا مراج اطلاع یافت لبر جناح استعجال بقصد استیصال با قرب دوازده ہزار سوار و بیست و پنج ہزار پیادہ بہ سو پور آمد و سفاین جمع نمودہ از آب عبور نمود۔ یوسف خان از استماع این خبر متوہم گردید و بصلاح صوابدید دولت خواہان مقرر چنین شد کہ برابر بقریہ دلنہ کہ آب پایاب دارد گذشتہ بتصرف شہر کہ خالیست باید شد و بر سریر فرماندہی متمکن گردید تا از شیوع این خبر سلک جمعیت لوہر خان خواہد باشید۔ برہنمائی این اندیشہ صایب و فکر ثاقب تکیہ بر عون او تعالی سلطان نہ کرد۔ آخر شب با ضاء آتش ^{ب (۱۱۲ الف)} از آن معرکہ با تمام لشکر گذشت در سو پور کہ لمعان آتش درخشان مری لوہر خان شد اورا در گذشتن یوسف خان از آب پونچ شک نماند۔ ابدال بت کہ ہراول لوہر خان و از شجاعان نامی بود در سر راہ گرفتن یوسف خان مسارعت نمود۔ ملک حسن روبروی او شدہ نہال عمرش را از تیغ بر کند یوسف خان چون قرین نصرت و دولت متصل قریہ بر تہتہ رسید و ضح و شریف و صغیر و کبیر و برنا و پیر متوطنین بلدہ باستقبال شتافتہ زبان بہ تہنیت و مبارکباد برگشادند و غلغلہ ثاود عابا آسمان رسانیدند۔ یوسف خان ہر کدام را بقدر رتبہ و پایہ بنوازش و التفات و تفقد حالات ممتاز گردانید در سال گمہصد و ہشتادونہ بدبدہ تمام داخل شہر شدہ بار دوم اورنگ حکومت بجلوس خود بیاراست و سکہ و خطبہ را بنام خود آرایش داد۔

۱: ت۔ ”چون“ ص ۸۶ الف : ب۔ ”اطلاع حاصل نمود“ ص ۱۱۲ الف
 ۲: ت۔ ”آتش درخشان“ ص ۸۶ الف : ب۔ ”در سال ہشتادونہ“ ص ۳۳ الف

چون شخص احوال لوہر خان بود متحقق بوضوح پیوست کہ در خانہ قاضی موسی پنهان است بخواجه ملک ناظر را بخانہ قاضی فرستاده اورا آزانجا آورد۔ یوسف خان بفرمود کہ میل پنجمش کشیدند و بر جراید^۳ ماثم ارباب عدوان رقم عفو کشید اما حیدر چک و شمس چک کپوارہ از راہ خوف و ہراس سیاست یوسف خان بصوبہ دارد و گریختند و یوسف خان فوجی انبوہ بسر کردگی لوہر خان تورچی^۴ بر سر آنها تعیین نمود۔ چون آواز آمدن فوج مسموع حیدر چک و شمس چک گردید^۵ شمس چک بسمت^۶ پکھلی رھگرای وادی آوارگی گردید و در قلعہ فیروزہ کہ میان پکھلی و شہنک واقع است متحصن شد۔ اہل قلعہ از عذری کہ شمس چک بحال آنها بخاطر آورده مطلع شد بہ لوہر چک تورچی نوشتند کہ خود را زود برساند کہ شمس چک را بدست آورده بخدمت یوسف خان رسانیدہ میل پنجمش کشیدند۔ اما حیدر چک بجانب تبت گریخت۔ چون جای بودن در تبت ندید کہ بہ ہند رفت و بعون دستگاری راجہ مان سنگھ صوبہ دار دار السلطنت لاہور بمنصب جلیل القدر بادشاہ حججہ عرش آستان فایز گردید۔ چون یوسف خان گلزار مملکت را از خس و خار طغیان اہل عدوان پاک ساخت^۷ بہ بسط بساط معدلت و احسان پرداخت و دست نوال ببذل نقود و اموال برکشاد۔ در ہدم بنیان اکثر بدعتہا کہ از سلاطین سابق مستمر بود سعی بلیغ بکار برد با وجود وقوع این ہمہ احسان از بسکہ مشغوف صحبت ارباب ترنم^۸ بود و اکثر در محل بسر میرود از احوال لشکر و سپاہ غافل ماند۔ ازین غفلت و بی پرواہی^۹ قوت طالع و بہروزی کشمیریان اگر چہ در آن وقت تسخیر الکا بنا بر عدم وقوف بر رعیت پروری و معدلت گستری و فیض بخشی و قدر دانی سلاطین سپہر تمکین این سلسلہ علیہ و ساختن این ناحیت را رشک بہشت برین بر آنہا تلخ می نمود و چنین ملک صعب گذار مفت از دست داد۔ بالجملہ چون پرتو این خبر بر پیشگاہ باطن حقیقت موطن خاقان گیتی ستان جلال الدین محمد اکبر پادشاہ یافت^{۱۰} میرزا طاہر و صالح و عاقل را با مثال واجب الاتثال نزد یوسف خان فرستادند۔ مضمون فرمان آنکہ چون از جبین کک و فروغ صدق ارادت و اخلاص مبین بود بنوازش و التفات پادشاہی ممتاز گردیدہ از آن باز کہ مراجعت بکشمیر نمودہ

۱: الف و ب۔ "از آنجا کہ" الف ص ۳۳، ب ص ۱۱۳ ب ۲: الف۔ "بفرمودہ یوسف خان میل پنجمش کشیدند" ص ۳۳ ب

۳: ب۔ "جرائم" ص ۱۱۳ الف ۴: ب۔ "فوج" ص ۱۱۳ الف

۵: الف و ب۔ "صوبہ" الف ص ۳۳، ب ص ۱۱۳ و الف ۱۱۳ الف ۶: الف۔ "بسمت" ص ۳۳ ب

۷: ب۔ "جبین" ص ۱۱۳ ب

احوال ملک بایستادگان پایه سریر خلافت مصیر معروض نداشته الحال که از تنازعان خاطر جمع گردیده باید که بجز دور و در فرمان قضا جریان بی توقف و درنگ و بود و رنگ و بشرف تقبل آستان خواقین سجده گاه سعادت اندوز نشاتین گردد. چون یوسف خان بر مضمون فرمان واجب الاذعان اطلاع یافت دانست که اراده تخییر کشمیر از خاطر اقدس سر بر زده اعیان صایب تدبیر ^(ب ۱۱۳) را طلبیده بتذکیر کار مشغول گردیده همه متفق ^(ب ۸۷) الکلمه گفتند پرداخت جنود بهبود دولت است هر چند درین باب مبالغه کردند فایده مترتب نگشت. یوسف خان پسر کهنتر خود میرزا حیدر را بشرف آستان بوس کرپاس گردون مماس فایز گردید. حکم جهان مطاع شرف نفاذ پذیرفت که اگر یوسف خان خود را بشرف استلام رکاب دولت نرساند عرصه مملکت کشمیر را پامال سم خیول و اخیال مواکب کواکب عدو داند. میرزا حیدر بعد انقضای مدت ^۱ یک سال رخصت انصراف ارزانی داشتند و یوسف خان از استماع این خبر وحشت اثر مغلوب لشکر خوف و هراس گردیده صد چندان دیگر بر پیشکش سابق افزوده ^(ب ۱۱۵ الف) مصحوب اکبر اولاد خود یعقوب خان که ولی عهدش بود بدرگاه جهان پناه فرستاد. یعقوب خان قریب دو سال در جناب خلافت واقع در فتح پور ناصیه افروز سجدات سعادت بود. در حینی که یعقوب خان کسب این شرف در جناب خاقان آفاق می نمود اتفاقاً راجه نیله کنت بندیده بمعاضدت و مظاهرت پنجاه هزار سوار راجپوت و هزار و پانصد زنجیر فیل مغرور گشته دم نخوت و استبداد زده سالک مسالک طغیان و عصیان گردید. چون این خبر به مسامح جاه و جلال رسید ^(ب ۱۱۸ الف) تنبیه و گوشمالی آن گوهیده اعمال افواج قاهره معین گردید در هنگام تعیین جنود مسعود یعقوب خان در پیشگاه اقبال در سلک استادگان پایه سریر خلافت مصیر ^(ب ۱۱۵ ب) مسلک بود. قدم بر جاده جسارت نهاده معروض داشت که بجهت دستگیر کردن مقهور مذبور این همه لشکر در کار نیست اگر حکم اقدس پیرایه بروز یابد بنده جان نثار ^۲ چهارفته اورا بدرگاه والا حاضر بیارم و از آنجا سلمه یعقوب خان در معارک دیگر هم مصدر ترددات نمایان گشته بود حضرت خاقان گیتی ستان سر رضا جنبانیده بدان مهم نامزد فرمودند. یعقوب خان روانه آن سمت شده بد آنجا که رسید تغییر لباس داده بلشکر او در آمد.

۱: الف و ب - "مدت" - در الف ص ۳۳ الف، ب ص ۱۱۵ الف "میرزا حیدر بعد انقضای یک سال رخصت انصراف یافت"

۲: الف - "چاره ساز" - ص ۳۳ الف

۳: ت - "چون" - ص ۸۸ ب

صحیحی که راجه نیله کنت مقهور بمغل رفته و غیر از چند برهمن و خواجه سراهمراه نداشت، یعقوب خان اورا گرفتار ساخت و بخدمت پادشاه آفاق رسانید۔ بعد از این پادشاه دوران، یعقوب خان را بجنون منسوب داشته می فرمودند که دماغش خلیل است در خلال آن احوال حکیم علی رانزد یوسف خان فرستادند که اورا بشرف آستان فلک آشیان مشرف گرداند۔ چون رایات عالیات بصوب لاهور به انتهای می آمد مقارن وصول ^{الف (ب ۳۱۱) ات (۸۸ ب)} حق جها نکشا بدان بلده یوسف خان را حاضر سازد آردن تعلیل ورزد مورد سخط و غضب پادشاهی که نمونه قهر الهی است ^{ب (۱۱۶)} بخوابد گردید۔ چون یعقوب خان بلا واسطه از زبان وحی ترجمان شنیده بود بخدمت یوسف خان کما هو حق معروض داشت۔ یوسف خان مستشر گردیده قرار داد که بسجده بارگاه عالم پناه سعادت اندوز دارین گردد اما ارکان دولت و اعیان مملکت از جهت آنکه بسبب نزول لشکر اتراک که در سال هفتصد و بیست و چهار واقع شده خرابیها روداد و هنوز مملکت بحالت عمارت نمی آید اگر بار دیگر ملک بحیطه تصرف بیگانه در آید تا قیامت روی آرام در خواب هم دیده نخواهد شد اصلاً بر رفتن یوسف خان بدرگاه خاقان جهان راضی نگرددیدند۔ چون حکیم علی عنان عزیمت بصوب کشمیر معطوف داشت هنوز به تهته نرسیده بود که لوای آسمان فرسای سایه وصول بلاهور افگند از آنجا بحرکت آمده موضع خواص پور را منزل دولت و اقبال ساختند۔ یعقوب خان محافظان را غافل یافته و فرصت را غنیمت داشته ^{ت (۱۸۹) الف} راه گریز بجانب کشمیر گشاد و از برق و باد سرعت سیر استعاره نموده در تهته حکیم علی باز خورد حکیم علی متوجه گردیده اما یعقوب خان متعرض احوالش نشد و همچنان در رفتن مسارعت بکار برده بملازمت یوسف خان ^{ب (۱۱۷) الف} فائز گردید۔ یوسف خان از پسر ^{ب (۱۱۷) الف} بغایت آزرده گشت که چرابی تحصیل رخصت در آمدن مبادرت نمود۔ قصد داشت که یعقوب خان را محبوس سازد اما امرانکذاشتند۔ چون حکیم علی به خامپور رسید یوسف خان استقبال کرده همراه خود بشهر آورد۔ فراخور رتبه و پایه حکیم سکنی مقرر نمود و اکثر بدیدنش می رفت۔ هر چند کمون ضمیر و اراده خاطر یوسف خان ادراک تقبل آستان جاه و جلال بود چون هیچ یک از تبعه بمرافقت راضی نگشت ناچار از افراز این سعادت متقاید گردید۔

الف - "مستحق" ص ۳۴ ب

ب - الف - "است" ندارد ص ۳۴ ب

ج - الف - "پدر" ص ۳۴ ب : ت - "یعقوبخان" ص ۸۹ ب

حکیم علی این معنی را در یافته بجناب خاقان ممالک ستان معروض داشت بعد و قوف بر حقیقت احوال فوج پنجاه هزار سوار بسر کردگی راجه بهکوانداس کچواپه از ابک از راه بارهموله پتخیر کشمیر فرستادند و بذات مقدس ^{ب(۱۱۷)} در اتک بار اقامت کشادند چون تعیین این چنین فوج مسوع یوسف خان گردید بغایت متوهم گشت و حکیم علی را رخصت انصراف ارزانی داشت ^{ت(۱۱۶)} بنا بر صلح و صوابد بید امرابه آگره ماده نبرد و پیکار گشته بادوازده لهنزاروسی هزار پیاده بحرکت آمده هراول و برانغار و جوانغار و قول و جنداول ترتیب داده حسن ملک ولد محمد ملک ناجی و علم شیرخان ماگری بهراولی مقرر نمود و شمس الدین ولد دولت چک در یمن ^{الف(۱۱۳)} و میر ابوالمعالی ولد سید مبارک خان و حسین خان ولد ابراهیم خان چک را در یسار طرح گذاشت و یعقوب خان را در جناح تعیین نمود. بابا طالب صفاهانی و حسن بت برادر محمد بت و زمینداران کهلکه و ببه در ظل رایت قلب روانه می شدند باین ترتیب بکوه کوارامست رسید و از آنجا روانه شد خود را به تپه و رنگ رسانید در پای کوتل کواره مست بالشکر پادشاهی محاربه بوقوع انجامید. بهادران طرفین بازوی جلاوت و اقتدار برکشوده کوششهای مردانه نمودند و چندنوبت از جانین غلبه نموده یکدیگر را براندند. در اثنای زد و خورد بارندگی عظیم واقع شد و جسر تپه و رنگ بطغیان آب برهم خورد و راه رسد مسدود گشت. لشکر پادشاهی چه از راه سرا و چه از ابقاء قطعه تلف گردید. راجه بهکوانداس برهنمای اندیشه ثاقب نامه یوسف خان نوشت مضمونش آنکه گرفتم که این مرتبه ^{ت(۱۱۵)} لشکر پادشاهی منهنم گشت اما هزار بار زیاده برین بار دیگر تعیین خواهد شد ^{ب(۱۱۸)} فکر بر اصل باید کرد چون مکنون خاطرش جبه افروزی بسجده آستان جاه و جلال بود وصول رفته تا زیانه سمند عزیمت او گردیده همان شب از منزل بولیا س تنها بیرون رفته در سال نهصد و نود و چهار بلشکر پادشاهی ملحق شد. روز دیگر هراول لشکر شده رو به نبرد و پیکار امراء کشمیر آورد. چون امراء کشمیر برین حال مطلع گردیدند یعقوب خان را بسلطنت برداشته کمر کین سلب میان همت استوار بستند.

۱: ت - "دوازده وی هزار پیاده" ص ۹۰ الف

۲: ت - "در یمن نصب نمود و میر ابوالمعالی ولد سید مبارک خان و حسین خان ولد ابراهیم خان چک را در یسار قرار داد" ص ۹۰ الف

۳: الف د ب - "کردلوری" الف ص ۳۵ الف ب ص ۱۱۹ الف

اسنہمہ اسباب انتزاع مملکت گردید۔ بالجملہ یعقوب خان ملا غنی را مخاطب تیرا خوانی بدنام ازل وابد
 ساخته اورا پیش ^(ب ۱۲۰) قاضی موسیٰ فرستاده بہ تشدد تمام گفت کہ اربانگ نماز نام مرتضیٰ علی ہم داخل باشد ہر چند
 قاضی التماس نمود کہ سلاطین را باندہب چہ کار است فایدہ مترتب نشد۔ مقارن این احوال یعقوب خان
 بسیر چشمہ سار متوجہ شد۔ ہر چند امر گفتند کہ از بحث مذہب بگذرد قبول نکرد۔ ^(ت ۹۱) مخلصان قاضی از قبیل شمس
 الدین چک و علم شیر ماگری و علی دار و حسن ملک طبل مخالفت نواختہ عنان عزیمت بجانب کوهستان
 ہندوستان معطوف داشتند۔ چون ایام برشگال بود نہضت آسمت موافق رای آنہا نیامدہ از ہیرہ پور قرار
 برین دادند کہ پیش از رسیدن یعقوب خان شہر را محیطہ تصرف در آورند۔ یعقوب خان چون بر معاندت
 امراء مذکور مطلع گردید متوہم شد۔ محمد بت ^(ب ۱۲۱) را از قید مخلصان ساختہ صلاح کار پرسید۔ محمد بت بمقتضای
 المستشار موتمن گفت کہ پیش از رسانیدن امر خود را بشہر باید رسانید والا بدست آمدن ملک از محالات
 است۔ یعقوب خان در آمدن مسارعت نمودہ پیش از رسیدن امراء مزبور داخل شہر شد۔ الحاصل تا ہفت
 روز میان امر او یعقوب خان جنگ تیر و تفنگ واقع شد۔ روز ہشتم بابا خلیل و شیخ حسن ولد شمس الدین عراقی
 جدی ملی کہ مرشد یعقوب خان بود در میان آمدہ بدینگونہ صلح کردند کہ حدود کامراج آن طرف آب سو پور
 متعلق بامراء مذبور باشد۔ امر بمقتضای وقت راضی شدہ روانہ آنصوب گردیدند چون از ہاراترت ^(ت ۹۲)
 گذشتند ^(ب ۱۲۱) قصد کردند کہ اساس وجود فساد آموذ شیخ حسن و بابا خلیل را کہ بانی اسنہمہ شور و شراند و تار رسیدن
 بکامراج در مرافقت امر ابودند منہدم سازند اما ملک حسن ولد محمد ناجی حمایت کردہ مردم خود ہمراہ دادہ ہر دورا
 بشہر فرستاد۔ امر ابوسوپور رسیدہ و جسرا بر ہم زدہ آن طرف کامراج نشستند۔ چون شیخ حسن و بابا خلیل
 بخدمت یعقوب خان رسیدند و کیفیت واقع بیان کردند یعقوب خان بہ غضب رفتہ همان دم طبل جنگ کوفتہ
 متوجہ سو پور شد و بسفاین از آب گذشت۔ امر بمقابلہ از حیث طاقت بیرون دیدہ از راہ کویہامہ بصوب شہر
 شتافتند۔ محمد بت بار دیگر بیعقوب خان مذکور کرد کہ در تصرف ہر کہ شہر در آید فیروزی از جانب اوست۔

۱: ت- "بخدمت" ص ۹۱ ب ۲: الف- "از ہاراترت قصد کردند" ص ۳۵ ب،

ب- "از ہاراترت قرار کردند" ص ۱۲۱ ب

یعقوب خان در قطع راه مسارعت نمود چون از طرف کویبهامه مسافت بعیده بود ملک شمس الدین چک نتوانست
 رسید حیران کار خود گشته در محله جدی بل بخانه شیخ ابراهیم پنهان شد. روز دیگر او را دست بسته پیش یعقوب خان
 آوردند و گروهی بخدمت پادشاهی آفاق بهند وستان رفتند و در دربار معلى متعهد شدند که کشمیر را بتصرف اولیای دولت
 قاهره بدهند. یعقوب خان بعد فراغ خاطر از گوشمال متعارضان محمد بت را محبوس داشته باز همان مذکورات سابق
 با قاضی موسی بمیان آورد. بعد از قیل و قال بسیار حضرت قاضی بدرجه شهادت فایز گردید و در جوار شهداء کربلای
 معلى مکان گزید. از بدائع و قالیج آنکه آنروز که قاضی بر تبه لشهادت رسید آمدن صاعقه و در عدد از حصار بیرون
 بود از نهیب آن اکثر زنان^۲ وضع حمل نمودند و رجال از ترس قالب تپی ساختند در خانه یعقوب خان منکوحه علی دار که
 وزیر او بود از حادثه برق با چهار تن دیگر خاکستر شد.

ذکر آمدن قاسم خان میر بحر با قریب سی هزار سوار از پیشگاه پادشاه جهاندار

چون قاسم خان بدرنگی حیدر چک ولد یوسف چک و شیخ یعقوب ولد شیخ حسن گنای به کپر تل رسید
 یعقوب خان خبردار شد. به مجرد اطلاع باسی هزار سوار و پیاده و ده هزار بندو قچی عازم نبرد و پیکار گشته بسرعت
 خود را بمیره پور رسانید. چون مردم کشمیر از وضع نا هموار نکو هیبه کردار یعقوب خان مطلقاً راضی نبودند چنانچه
 ایمای بدان کرده شد همه ارکان دولت روگردان شده به لشکر بادشاهی محقق گشتند. یعقوب خان از مشاهده
 این حال حیران کار خود گشته با معدودی بجانب کشتور راه فرار برگشاد. اما قاسم خان ملک^۳ در بهرام گله بود
 بامتابعان خود و حسین خان چک که از بنی اعمام یعقوب خان بود و یعقوب خان او را بهراولی تعیین کرده راه
 هستی ونج را مسدود ساخته جنگی قوی بوقوع انجامید. وقاسم ملک کشته شد. پسرش ظفر خان ملک^۴ با وجود کشته
 شدن پدر دست از نبرد و پیکار برنداشته بمعاضدت محمد خان چک ولد حمزه چک کار بر لشکر بادشاهی تنگ
 ساخت. هر دو کس کوشش و کشش بی نهایت بتقدیم رسانیده بقتل رسیدند در آن هنگام که یعقوب خان ره
 گرای وادی فرار گردید ظفر خان چک ولد شمس الدین چک فرصت یافته خانقاه شیخ شمس الدین عراقی را

۱: الف - "از بدائع و قالیج آنکه آنروز که قاضی شهید شده صاعقه و در عدد از حصار بیرون اند" ص ۳۶ الف

۲: الف - "نساء" ص ۳۶ الف ۳: الف - "نایک" ص ۳۶ الف ۴: الف - "ظفر خان نایک" ص ۳۶ الف

از روی تعصب مذهب آتش افکند و جز خاکستر نشان نگذاشت - بالجمله قاسم خان به فتح و فیروزی کامیاب گردیده در سال نهمصد و نود و پنج بساعت مختار انجم شناسان دقیقه سنج داخل شهر شد - مردم کشمیر تا پنج شش روز که مطلق العنان بودند او جمع می آمدند - قاسم خان متوهم شد و قید اورا ملحق و انب دانست -

تمه احوال یعقوب خان

چون یعقوب خان از هییره پور گرینخته بکشتوار رسید، نهاده سنگه راجه کشتوار که یعقوب خان بسبب مصاهرت که باو داشت چندان سرزنش او کرد که متوقف رخصت نشده از میان دریای قهار کشتوار پیاپی گذشته بکشمیر معاودت نمودنچی خلل در ملک کشمیر انداخت که لشکر پادشاهی را مجال جنیدن نماند - یعقوب خان با تفاق یوسف خان ولد حسین خان و ابراهیم خان ولد ابدال خان چک و ملک علی ابن حسن ملک ناجی شبنون آورده طرفی که لشکر پادشاهی می بود آتش بخانهای لشکریان افکند و متابعانش دست بقتل و غارت کشادند و از کشته پشتهها ساختند - یعقوب خان بخيال آنکه از لشکر پادشاهی سرزنده نماند حکم بقتل طایفه که از هییره پور فرار نموده بموکب قاسم خان میر بحر پیوسته بودند، کرد - آن طایفه از استماع این حکم از میان فوجش رو بفرار آوردند - از این جهت شکست بر یعقوب خان افتاد - محافظان بسر انجام کار حیدر چک که در قید قاسم خان بود پرداختند - بعد از وقوع هزیمت یعقوب خان، لشکر پادشاهی جرأت را کار فرموده جماعت لکران بسر کردگی شیخ دولت بختیار بر سر شمس الدین چک متوجه شد و اورا منہزم ساختند چون فصل شتا و آوان سورت و سر مار سیده بود یعقوب خان در پرگنه اولر پای کتل دکه دن قشلاق کرد و شمش چک در قصبه سوپور ایام برودت گذراند -

۱: ت - "را" تعداد ۹۳ ص ۹۳ ب

۲: الف - "از آنجا که فصل شتا و آوان سورت سر مار سیده بود یعقوب خان به پرگنه دکه دن خیمه زن گشت شمس چک نیز از محل قشلاق بجزکت آمده

در چیره او در پای ثبات حکم نمود" ص ۳۶ ب

پرگنه اولر: It was a pargana comprising along narrow valley which stretches from the north, side of:

the Jhelam, between Avantipur and Bijbehara. Its ancient name was Holada.

(Kashmir under the Sultans by Mohibul Hassan. Iran, society, Culcatta, 1959, P-189. Note-4)

چون زمستان پایان رسید یعقوب خان بر قلعه کوتل و کدو دن خیمه زن گشت و شمش چک نیز از محل قشلاق بحرکت آمده در چیره او در پای ثبات محکم نمود۔ قاسم خان میر بحر بدرنگی علم شیر ماگری میرزاده علی خان و سید عبداللہ خان و گوچر خان و میرزا علی اکبر شاہی و جلال مسعود را با ہشت ہزار سوار نصرت شعار بر سر یعقوب خان تعیین نمود۔ دلاوران سپاہ تیغ انتقام بدست جلادت کشیدہ روی قہر بد انصوب نہادند۔ جنگی واقع شد کہ نہ دست زبان بدامن تقریر آن رسد و نہ زبان خامہ را تحریر شمشہ آن دست دہد۔ نزدیک بود کہ یعقوب خان دستگیر شود و چون روزی چند در اجل او تاخیر رفتہ بود قضا در عین گیر دار لمعان تیغ آتش بار گلولہ نگرگ بیشمار از کمان گروہ آسمان باریدن گرفت۔ لشکر بادشاہی ^{الف (۳۶)} راہ معاودت فراموش کردہ اکثر در آن معرکہ از زخم تیغ و سنان مبارزان یعقوب خان جان بیرون نبردند از جملہ ^{ب (۹۴)} سرداران میرزادہ علی خان شربت شہادت چشید بعض قتل و بعض دستگیر شدند و بقیہ السیف مجروح و خستہ از دام بلا جستہ خود را نزد قاسم خان رسانیدند۔ وقوع این حال چاک زن سمنند تہور یعقوب خان شدہ از آنجا بجنبش آمدہ پای تحت سلیمان خیمہ اقامت مطیب ساخت و شمش چک از چیرہ او در حرکت کردہ در قلعہ ہانجک در آمد و محیطہ تصرف قاسم خان محلی غیر از نفس شہر نماند۔ قاسم خان بصواب دیدارای صایب مناسب چنان دید کہ دو فوج مرتب داشتہ بر سر یعقوب خان تاخت آورد یک فوج از سمت پاندرتھن مقرر کرد و فوج دوم از طرف آیت گچی تعیین نمودہ سوار شد و آتش قتال بہ اشتعال آمد و مبارزان طرفین در نیران آن آتش سوختہ می شدند و اکثر بہادران نامی از جانبین بقتل می رسیدند این کشتش و کوشش از اول روز امتداد یافت۔ نزدیک بود کہ چشم زخمی عظیم بلشکر پادشاہی رسد کہ درین حالت تیری از شست تقدیر بچشم نورنگ خان کہ سالار لشکر یعقوب خان بود رسید و کمان حیالش رازہ بقا بکسخت و سلک جمعیت ^{ب (۱۹۵)} یعقوب خان از ہم ریخت۔ قاسم خان قرین فتح و ظفر بشہر معاودت نمود لہذا یعقوب خان با وجود شکستی چنین از جان رفت و پای ثبات در همان مکان فشر دو این معنی باعث تعجب قاسم خان گردید۔ چند روز بہ مقابلہ و مقاتلہ و مدافعہ جنود کشمیر کمر سعی بر میان ہمت نہ بست لہذا یعقوب خان بعد از کشتہ شدن نورنگ خان بدین مضمون رقعہ گلہ آمیزی بہ شمش چک کہ در قلعہ ہانجک متمکن بود نوشتہ مقرر شدہ بود کہ ہر گاہ بر سر مای آید شارفہ شہر را بتازید و اگر بجانب متوجہ شود ما شہر را بہ حیطہ تصرف خواهیم آورد۔ خلاف قرارداد چرا بعمل می آید۔ اگر قرین مصلحت چنین است کہ ملک از دست برود دیگر این ہمہ خون جگر خوردن عبث است۔

شمس چک بعد اطلاع بر مضمون رقمه حسن ملک ولد محمد ملک ناجی را بعد رخواستی نزد یعقوب خان فرستاد و قرارداد داده که در هانجک متفق شده کمر جد و جهد بر میان همت بپندند۔ یعقوب خان و شمس چک در هانجک با هم جمع آمدند۔ چون این معنی معلوم قاسم خان شد عثمان مبارزت بد انصوب تافت۔ بر سر پشته کوتوال جنگ دیگ و تفنگ بین الجابین آغاز شد۔ دلاوران ^{ت (۹۵)} بهرام انتقام لشکر پادشاهی میمنه و میسره و قلب و جناح آراسته فیل را پیش انداختند و بر سر پل هانجک زور آوردند۔ از جانب یعقوب خان و شمس چک حسن ملک چادوره در آن معرکه بکارزار اشتغال داشت دلاوران لشکر پادشاهی اورا مرکز و ^{الف ۱۳۷} در میان گرفتند۔ یعقوب خان و شمس چک چون این حال مشاهده کرد و شمس چک پسران خود و یعقوب خان پسران سید مبارک خان یکومک فرستاد۔ نام برد هاتاب لمعان تیغ در خشان پناه آورده از معرکه رو بر تافتند۔ فیل کوه پیکر حسن ملک را زیر کرده تا بدروازه پس برده بود۔ درین وقت حسن ملک بخانه کمان پناه برده بیک چوبه تیر فیل را گریزان ساخت باعث هزیمت فوج قاسم خان شد۔ در آن معرکه از لشکر قاسم خان قریب هزار و پانصد کس مجروح و قتل گردیدند۔ دیگر تا مدت یک و نیم ماه از جیش پادشاهی احدی از منزل و مکان خود حرکت نمی کرد و دلاوران کشمیر بشهر درمی آمدند و اسپ و یراق سپاهی مغول بزور می گرفتند۔ چون میرزا یوسف خان رسید سلک جمیعت کشمیریان از هم پاشید۔

ت (۹۶) الف

ذکر آمدن میرزا یوسف خان بکشمیر و شرح حالات و واقعاتی که در آن حیلین رومی داد:

چون ضعف و ناتوانی قاسم خان معروض استادگان پایه سریر خلافت مصیر گردید میرزا یوسف خان رضوی را با قریب بیست و پنج هزار سوار جوشن پوش نیزه گذار بدارنگی محمد بت و بابا خلیل کشمیری که در عتبه آسمان رتبه ناصیه آرای سجدات سعادت بودند بجهت و تنبیه و تادیب سرکشان کشمیر نامزد فرمودند۔ چون این خبر دهشت اثر بسمع یعقوب خان و شمس چک و امرای کشمیر رسید مغلوب لشکر خوف و هراس گشته بفکر چاره کار افتادند۔ مقرر کردند که لوهر چک بدافعه و مقاتله میرزا یوسف خان برود۔ هر چند حسن ملک در فرستادن لوهر چک بجداله و محاربه میرزا یوسف خان سر باز زد و معروض داشت که موی الیه با محمد بت و بابا خلیل موافقت تمام داشته و دارد و میل پیوستن بدان جانب بیشتر طبیعتش بجهت الفت آنها غالب خواهد بود اولی دانست چنانست که شمس چک بر سر میرزا یوسف خان برود و یعقوب خان

مقابل قاسم خان باشد یا برعکس آن بمصه ظهور آید تا میرزا یوسف خان در تنگنای جبال انهرام یابد و قاسم خان از عدم میسر آذوق بهلاکت رسد. چون قلم تقدیر برین رفته بود که ملک از دست رود و در تحت تصرف اولیای دولت ابد مدت این سلسله علیه آید کار بند این تدبیر صواب نگردیدند. با وجود اطلاع بر خطا چند رخا کردند. با جمله چون لوهر چک بقصد مدافعه و محاربه میرزا یوسف خان روان گردید از بهرام گله بهرام نایک را مصحوب خود گردانیده / بمعسکر میرزا یوسف خان ملحق شد. میرزا یوسف خان بی وقوف جنگ و جدال و اشتغال نیران قتال از راه کنز بل سایه وصول بهیره پورا فکند. چون مسموع یعقوب خان و امراء کشمیر گردید که میرزا یوسف خان بی وقوع ممانعت و مدافعت بهیره پور رسید از قلعه هانجک برخاسته رهگرای وادی آوارگی گشتند. یعقوب خان راه فرار بجانب کشتوار کشاد و گروهی در زوایا و منافذ جبال خزیدند و زمره بجد و پیمان محمد بت و بابا خلیل متوثق گشته میرزا یوسف خان را دیده با امید مناسب بدر بار جهان مدار مرخص می شدند. میرزا یوسف خان نقاره انبساط نواخته بشهر نزول نمود. از جمله امراء کشمیر که بدرگاه معالی پناه برده یکی یوسف خان ولد حسین خان و یکی ابراهیم خان برادرزاده اوست اولین منصب هزار و پانصدی و دویمین بمنصب هزاری سر بلندی یافتند و در پرگنه دوا به جاگیر ایشان مقرر شد. چون غبار فتنه و آشوب از ساحت کشمیر مرتفع شد در سال نهصد و نود و شش در ساعت خوش و زمان دلکش بموجب عرض داشت میرزا یوسف خان عرصه دلپذیر کشمیر مضرب خیام کمر نصرت فایز گردید. (الف ۳۲ ب)

ب (۱۲۲ ب)

ذکر نهضت رایات جاه و جلال خاقان بیهمال جلال الدین محمد اکبر بادشاه طاب ثراه بگلگشت کشمیر جنت نظیر و شرح حالاتی که در آن عین روی داد:

چون آوازه توجه موکب جاه و جلال سامع افروز و ضیح و شریف این دیار گردید در کوتل تهته محمد بت و جمعی از اعیان کشمیر بسعادت کورنش سرفرازی یافتند و از کوتل رتن پنچال گذشته در بهرام گله فرود آمدند میرزا یوسف خان از کشمیر رفته در آنجا بسعادت رکاب بوس مفتخر گردید. چون بکوتل پیر پنچال نزدیک رسیدند برف بارید و اهل هند قدری مضطرب گردیدند بدل گرمی خاقان و افرالاحسان سبک و آسان گذشتند. بهیره پور رسیده میرزا یوسف خان

ت (۹۷ ب)

در آنجا مجلس بادشاهانه ترتیب داده بلوازم ضیافت و نثار و پیشکس پرداخت - به این خدمت فرق عزت برافراخت و اهل شهر از وضع و شریف ^{ب (۱۳۳ الف)} سعادت استقبال شتافته سجود بندگی بجای آوردند - خاقان ستوده خصال هر طایفه را بزبان خاص و لجوی و غربت نوازی فرموده از هیره پور شب در میان بشهر در آمدند بکلم اشرف حارزدند که سپاهی در خانه رعیت فرود نیاید - بعد از چند روز به شهر شهاب الدین پور توجه فرمودند چون خاطر قدسی مظاهر از گلگشت همیشه بهار کشمیر که و پرداخت رایات معاودت بمسقر اورنگ خلافت برافراخته از راه پکلی توجه فرمودند در منزل اول ایبه خان ولد ابدال خان چک دولت کورنش سر بلندی یافت - یعقوب خان که در شعاب جبال مخفی بود قول طلبیده چنین عبودیت بسجود کرباس ملک اساس روشن گردانید و ذلات و جرایم او بزلال مکرمت خاقان گردون مرتبت شست و شو یافت -

ذکر شورش میرزا یادگار و اطفای نایره فتنه و فساد و نهضت رایات اقبال بار دوم در آن فصل خزان بصوب کشمیر جنت نظیر و بسزای یافتن فتنه جویان ^{ب (۱۳۳ الف)} ^{ت (۹۸ الف)} :

میرزا لیسف خان بنا بر فرمان والا بدرگاه معلی رفته بود و قاضی نور الله و قاضی علی از راه دولت خواهی هندوی طوطه نام میرزا یوسف خان بجهت تحقیق جمع کشمیر از درگاه دستوری یافتند ^۲ مردم کشمیر از بیم اینکه بعد از ترمود تشخیص مبلغهای کلی توفیر ظاهر خواهد شد، در مقام شورش و ناسازگاری در آمدند قاضی نور الله بدرگاه رفته معروض داشت که تمشیت این امر، بی سعی حاکم مستقل و جمعیت نیک صورت پذیر نیست و چون وکلای میرزا یوسف خان خود صاحب تقصیر اند چنانچه باید نمی کوشنده از پیشگاه خلافت حسن بیگ ^{ب (۱۲۴ الف)} شیخ عمری را بمعاونت قاضی علی فرستادند - قاضی علی تمام مجال کشمیر را بحالیه ضبط نمود و مقرر کرد که علوفه سپاهی را نقد خواهم داد - ازین رهگذر مردم به تنگ آمدند و خواستند فتنه قائم شود و نتیجه بر روی کار تقید اهل کشمیر با مردم میرزا یوسف خان، همداستان شدند و در ویش علی و عادل بیگ و یعقوب ترکمان و امام قلی جولاق و دیگر اوباشان واقعه طلب با هم اتفاق نموده نخست نزد میر کمال الدین حسین که در سلک ملازمان میرزا یوسف خان انتظام داشته رفتند که چون نسبت سیادت دارد او را بحکومت برگیرند میر مزبور که سرود برگ این آشوب غوغا نداشت قبول نمود و ناگزیر میرزا یادگار را که ابن عم میرزا یوسف خان بود از راه برده سلطنت برداشتند -

میرزا یوسف خان قریب پنج و شش هزار پیاده ملازم داشت وزن یکی را نوکر حسن بیگ شیخ عمری بخانه برده بود اول پیاده های مزبور را شورانیده پیغمبر بخانه حسن بیگ هجوم آوردند - حسن بیگ با اینکه مردش متفرق بودند قدم همت افشده بدافعه و مقابله پرداخت - آنروز قاضی علی و شیخ بابای والی در میان آمده آتش این فتنه را فرو نشانیدند و روز دیگر برکوه ماران هجوم شد و حسن بیگ نیز جمعیت کرده بر سر آنهارفت و بعد از اندک جنگی باز آشتی نمود - حسن بیگ چندیرا بعهده و پیمان نزد خود طلب داشته بقتل رسانید و با قاضی علی از شهر برآمده دایره بیرون زد - از اتفاقات حسن خاقان غیب دان همین روز از دار الخلافه لاهور عنان عزیمت رخس همت بصوب سیر کشمیر معطوف داشتند - حسن بیگ و قاضی علی که بیرون شهر منزل گزیدند به غفلت و بی پروای افتادند و در اطفای این فتنه تدبیرات شایسته بکار نبردند - بعد از روزی چند جمع باطل سیر بهمانه سیر فالیز یکجا شدند - پیمان با پیمان موکد ساختند و چندی را بجهت انسداد مسالک و مطارق گماشتند - مجملأ چون میرزا یادگار از شهر برآمده بکامراج شتافت هنگامه ارباب فساد گرمی پذیرفت - حسن بیگ از خواب غفلت بیدار شده بتعاقب او رفت و کار ناساخته عطف عنان نمود - میرزا یادگار از برگشتن او دلیر تر گشته بشهر آمد و حسن بیگ در باغ الهی حرکت المذبحی کرده راه هندوستان پیش گرفت - چون بهیره پور رسید یکی از نوکرانش بناد استگی دامام زده راه داران خبردار شده پلها را شکستند - ناچار سراسیمه خود را به آب در زدند - جمعی را رخت حیات بموج خیز خارفت و چندی دستگیر گردیدند - حسن بیگ و قاضی علی بسلامت برآمده سر بر شانهند چون مخالفان راه پیر پنچال را استحکام داده بودند براه هستی و پنج گام سرعت برگرفتند - حسن بیگ تا چندی از بدخشان بزور تیر اندازی بدر رفت و قاضی علی هر چند دست و پا زد همپائی نیارست نمود - کشمیریان او را دستگیر ساخته از هم گذرانیدند و چون صورت واقع بمسامع جاه و جلال رسید خاقان ممالک ستان کوچ متواتر نهضت فرمودند حکم شد که زین خان کوکلتاش از راه سواد متوجه کشمیر و صادق خان را با فوجی از بهادران رزم جو و پر خاشخو براه پونج رخصت فرمودند و شیخ فرید بخش با بسیاری از مبارزان عرصه شہامت بطریق منقلا دستوری یافت درین روز میرزا یوسف خان را از روی احتیاط به شیخ ابوالفضل سپردند - چون فرزندان او از جنگ یادگار نجات یافته بدرگاه آمدند محکم والا اطلاق او شد -

باجمله چون یادگار بعد از شکست و انهزام حسن بیگ بشهر کشمیر در آمد و فرزندان میرزا یوسف خان را بجانب هندوستان کسبل کرد و خزینه وزیرینه داشت و فیل و توپخانه و حشم او را تمام متصرف شد و خود را با اسم بی مسامی سلطنت بدنام ازل و ابد ساخته خطبه و سکه را بنام زشت خویش آرائش ^{ت (۱۰۰ الف)} بخشید و هر وارد و بازاری را بخطایهای عالی مضحکه روزگار ساخت. بهرام نایک را خانخانان، درویش علی را خان جهان، عادل بیگی را عادل خان، مقصود احدی را ^{ب (۱۲۶ الف)} مقصود خان و خواجه مومن را آصف خان موسی میرزا را میرزا خان همچنین فتنه جو یان دیگر را به هرزه گوئی و ژاژ خواهی بجانب خود کشید و چنان تصور نمود که از فزونی برف راه آمد و شد قاصد و پیغام مسدود است اگر احياناً این خبر بطریق اراجیف و افواه برسد باور نخواهند فرمود و معجزه اگر تحقیق و تواتر برسد در این موسم باران و طغیان آبها و جریان سیلابها اجتماع سپاه و انتهای عساکر فیروزی دستگاه از محالات می نماید چون مدتی برین وتیره بگذرد و جمعیت فراهم آید و راه مداخل و مخارج استحکام یابد برین ملک دست یافتن بغایت دشوار خواهد بود. القصه روزی چند به بطالت و غفلت گذرانید و جمعی که از مفسدان برگرد و پیش او بودند بزر پاشیدن ترغیب می نمودند و او را تنگ چشمی و کم بهمتی آنچه از میرزا یوسف خان بدست آورده بود بردل و جان مستحکم بسته خاطر از آن بر نمی داشت این دناءت همت خست طبع نیز از اسباب زوال و نکال او شد. ^{ت (۱۰۰ الف)} چون صیت نهضت مواکب همایون زمین و زمان را فرو گرفت و آن کوتاه اندیش بادل صدریش در قلق و اضطراب افتاد و درویش علی را با فوجی بر سر کوتل پیر پینال فرستاد که سدر راه عبور منصور گرد و درویش علی در آنجا قلعه ساخت و اجمال و انقال اردو در آن حصار گذاشته بترتیب افواج پرداخت. بالای کوتل دیوار اساس نهاده قرار بجنگ داد. بهادران فوج هر اول موکب منصور قدم همت بر فر از کوه نهاده بی محابا پیش رفتند و فوج جوانگار و هر انغار نیز از دو طرف بهالای کر یوه بر آمد و بانگ زد و خوردی درویش علی را پای ثبات از جا رفت و بسیاری از مخالفان باطل سیر علف تیغ خون ریز گردیدند و بقیه السیف بحال تابه راه گریز سپردند و چهار کس از لشکر منصور خان نثار شدند و روز دیگر درویش علی دیوار پشت هارا گذاشته پیش رفت. ^{ب (۱۲۶ الف)} هر اول و جوانگار پامردی همت تا کر یوه کنز بل شتافتند اگر چه از باران و نگرگ قدری شلاق خوردند لکن بغیر از یک سپاهی که اسب اوضاع شد

دیگر آسیبی بکس نرسید و شب خبر رسید که غنیم در عقب این کوه در کمین است و هنگام طلوع صبح جوق جوق کشمیریان از اطراف برفراز کوهها برآمدند در اندک زمانی خود بخود ویران شدند۔ آخرهای روز شیخ فرید بخشی بفوج هراول پیوست۔ لشکرش که هنوز نرسیده بود در فرود آمدن تامل داشت۔ درین وقت محمد کاشی از غنیم جدا شده ملازمت بخشی الممالک نمود و ظاهر کرد که میرزایادگار تاب مقاومت نیاورده آوارۀ وادی ہزیمت گردید و مفسدانی کہ برگردا و فراہم آمدہ بودند ہر کدام بگوشہ رخت ادبار کشیدند۔ شیخ فرید ازین بشارت کوس فتح و فیروزی بلند آوازہ ساخت و بہیرہ پور منزل گزید و زمانی نگذشتہ بود کہ سر میرزایادگار آوردند۔ تبیین این مقال و تفصیل این اجمال چنان است کہ چون خبر رسیدن عسا کر منصور بالای کوتل بمیرزایادگار رسید عادل بیگی را با گروہی در شہر گذاشتہ خود بہیرہ پور آمد۔ روز دیگر زرہا بمردم دادہ پیشتر فرستاد و خود ہمانجا توقف نمود۔ شہباز خان نیازی و ابراہیم خان کا کر و ابراہیم خان میانہ و سارو بیگ شاملو و یار بیگ اوزبک و ملک محمد و چندی از نوکران میرزا یوسف خان باہم سوگند خوردہ در کمین فرصت نشستہ بودند۔ چون نیمی از شب گذشت سورن^۱ انداختہ برداریہ او ہجوم آوردند۔ میرزایادگار با یوسف نام خواص خود از زیر سر پرده بدر رفتہ در پل سنگی نہان شد و یوسف را بہ آوردن اسپ فرستاد نام برد ہا ہر چند تفحص و تجسس او نمودند اثری ظاہر نشد۔ ناگاہ چشم سارو بیگ بر یوسف افتاد اورا بہ قن بہ شگنجہ گرفتہ در جای کہ میرزایادگار بود نمودہ سارو بیگ می خواست کہ زندہ بدر گاہ برد۔ شہباز خان بسبب سستی تن اورا از سر^۲ آزاد ساخت۔ در صحنی کہ موکب منصور بکوتل تہتہ رسید کھرا اورا در پیش سم ستور گیتی نور دانداخت و جریدہ عزیمت سیر کشمیر فرمودند و ساعت مسعود و زمان محمود بدر الملک کشمیر اتفاق ورود افتاد۔ در میان راہ شیخ فرید و دیگر بندہ ہای جان سپار بھود اخلاص جبین خدمت نورانی ساختند و بانواع نوازش و اقسام مرحمت سر بلندی یافتند و اکثری از مفسدان چون گرفتہ اسیر کنند مکافات گردیدہ بیاسار رسیدند۔ اگرچہ اکثری از رعایا و اہل کشمیر^۳ بوفور وہم و ہراس وطن مالوف خود را گذاشتہ بشعبا جبال و زوایای مختلفی پناہ بردہ بودند لیکن چون جرم بخشی و عذر پذیری آن حضرت بلند آوازہ شد جوق جوق سرخالت و روی شرمساری پیش آگندہ فرق اخلاص بھود قدسی آستان نہادند۔ خاقان و افرال احسان ذلالت و جرایم آنہارا بزلال عفوشت و شو بخشیدند۔

۱: ب۔ "سوز" ص ۱۲۸ الف۔ "از بار سر آزاد ساخت" ص ۳۹ ب۔ "از بار آزاد ساخت" ص ۱۲۹ ب

مدت که گلشن همیشه بهار بظلال رایات جلال محسود بهشت برین بود، همواره بشکار مرغابی و اقسام شکار توجه می فرمودند و نیز بسیر زعفران بزم نشاط آراستند و متوجه هندوستان گردیدند و محمد قلی خان بخدمت صوبداری کشمیر خلعت اقتیاز پوشید و مملکت کشمیر از فتنه جویمان و واقعه طلبان صاف و پاک گردید. امید که تا انقراض زمان ممالک عالم و زمام بست و کشاد بنی آدم در کف اقتدار این بادشاه عظیم الشان رعیت پرور معدلت گستر باشد و گلشن همیشه بهار کشمیر از صرصر حکام بیدادگر محفوظ و مصون باد.

ب (۱۷۹ اب)
 ذکر بادشاهان این سلسله علیه که در چه سال بسیر گلگشت کشمیر متوجه گردیدند:

جلال الدین محمد اکبر بادشاه عرش آشیان دو مرتبه - مرتبه اول در سال نهصد و نود و شش هجری مطابق دوم از جلوس قرن ثانی و مرتبه دوم در سال هزار و یک هجری موافق سال هفتم از جلوس قرن دوم - نورالدین محمد جهانگیر بادشاه جنت مکان چهار مرتبه - مرتبه اول در سال هزار و بیست و نه هجری موافق سال پانزدهم جلوس مرتبه دوم در سال هزار و سی و یک هجری مطابق سال هفدهم جلوس معلی و مرتبه سیوم در سال هزار و سی و ششم هجری مطابق سال بیست و دوم جلوس که در چین مراجعت بمنزل چنگو، هتی شهباز روح پر فتوح آن بادشاه علین آستان بجانب شاخ سدره به پرواز درآمد - شهاب الدین شاه جهان بادشاه فردوس آستان نیز چهار مرتبه - مرتبه اول در سال هزار و سه هجری مطابق سال ششم از جلوس و مرتبه دوم در سال هزار و چهل و هشت هجری مطابق سال یازدهم از جلوس مرتبه سیوم در سال هزار و پنجاه و پنج هجری مطابق سال نهم از جلوس مرتبه چهارم در سال یک هزار و شصت و یک هجری مطابق سال بیست و چهارم از جلوس - محی الدین محمد اورنگ زیب بادشاه خلد مکان انار الله برهانه یک مرتبه در سال یک هزار و هفتاد و پنج هجری مطابق سال ششم از جلوس -

ذکر صوبدارانی که از ابتدای تسخیر تا حالتی تحریر بجهت محافظت و حراست و نظم و نسق مملکت کشمیر از پیشگاه خلافت این سلسله علیه سرفراز گردیدند -

در عهد پادشاه عرش آشیان قاسم خان میر بحر یک سال بامر صوبداری پرداخت بعد از آن تا مدت پنج سال رتن و رتن متعلق بمیر زایوسف خان بود و از تغیر میر زایوسف خان محمد قلی خان خلعت حکومت پوشید - شش سال بامر

حکومت قیام ورزید و از تغیر اوج قلیج خان بلند پائی یافت از حکومتش که شش سال منقضی گردید^۱ شاه باز روح پرفتوح حضرت پادشاه عالم پناه پیر و از آمده بر شاخ سدره نشین فرمود چون تاج پادشاهی از فرق فرقدان فرسای نورالدین محمد جهانگیر بادشاه جنت مکان لمعان خورشید درخشان داد زمام صوبداری کشمیر در قبضه حکومت میزرا علی اکبر شاهی قرار گرفت و تا یک سال بخدمت صوبداری مباحی گردید و از تغیر او هاشم خان خلعت امتیاز پوشید و تا دو سال باین خدمت جلیل القدر سرانفرازی داشت از تغیر هاشم خان صفدر خان را کوب کامرانی از اوج حکومت جلوه گر گردید - تا مدت دو سال در آن برج تمکن ورزید - از تغیر صفدر خان احمد بیگ خان بکامرانی رسید و پنج سال بصوبداری قیام ورزید دلاور خان بکار سازی زمام حکومت از کف احمد بیگ خان ربود و سه سال متکی و ساده صاحب صوبگی بود از تغیر دلاور خان اردات خان معتمد امور صوبداری بنام اعتقاد خان شرف نفاذ یافت - در مدت هفت سال حکومت ساحت کشمیر را از خس و خار طغیان طبقه چکان بالکل پاک ساخت - چون صیت پادشاهی صاحبقران ثانی شهاب الدین محمد شاه جهان بادشاه فردوس مکان سزمین و زمان را فر و گرفت صوبداری کشمیر بنام خواجه ابوالحسن وزیر رقم تخصیص پذیرفت - خواجه مزبور ظفر خان را که فرزند رشیدش بود به نیابت منصوب داشت بعد انقضای یکسال که خواجه ابوالحسن از دار فانی رخت بسر منزل جاودانی کشید، ظفر خان اصالتاً به خلعت صوبداری ممتاز و مستغنی گردید - با ساعت بزرگ^۲ امتنان و نزاهت باغ و بستان و چمن پیرائی و گلشن آرای پرداخت و اقسام ریاحین و انما را از کابل طلبیده نهال ساخت - مرتبه اول یازده سال متکی و ساده حکومت بود چون در آن حسین علی مردان خان بمقتضای سعادت گیتی اخلاص نشی الکای قندهار را بملا زمان بادشاهی سپرده توفیق انحراف در سلک بندگان پادشاه گیتی ستان یافته از فرط التفات حضرت صاحبقران ثانی بصوبداری کشمیر معزز و مفتخر گردید - مرتبه اول مدت پنج سال بست و کشاد امور این مملکت مفوض برای و رویت او بود و از تغیر علی مردان خان تربیت خان خلعت امتیاز پوشید - چون در ایام حکومت یک سال او قحط عظیم بوقوع انجامید کوب حکومتش بزوال رسید -

۱: ب - "گشته" ص ۳۰، الف - "قلیج خان بلند پائی یافت چون شش سال از حکومتش منقضی گردید" ص ۱۱۰۳ الف

۲: الف و ب - "آستان" الف ص ۴۰، الف، ب ص ۳۱، ج: الف و ب - "از آنجا که" الف ص ۴۰، ب ص ۱۳۲ الف

مرتبه ثانی ظفر خان سرافراز گردید در مدت سه سال حکومت کف نوال به بدل نقود و اموال برکشاد۔ از تغیر ظفر خان سلطان مراد بخش عنان عزیمت از مراجعت بلخ بقصد صوبداری باین صوبه معطوف داشتند و یکسال بسط بساط معدلت و رعیت پروری پرداختند۔ بعد نهضت رایات سلطان مزبور از این صوبه بجانب حضور حسن بیگ خان بحر است صوبه مقرر گردید و یک سال و شش ماه کوکب حکومتش رخشانی داشت۔ چون باغ حکومتش بخزان تغیر رسید ^{ت (۱۰۸ الف)} بار دوم نهال حکومت علی مردان خان مقرر گردید۔ چون شش سال و ششماه از حکومتش منقضی شد فرمان ایالت ملک نیستی بنام اورسید چون علی مراد خان خیمه اقامت در آن دیار زده لشکر خان بجای او مقرر شد یک سال و ششماه از صوبداری لشکر خان گذشته بود که اورنگ خلافت و جهانبانی ^{ب (۱۳۲)} مجلس میمنت مانوس ^{ت (۱۰۸ الف)} محمد اورنگ زیب بادشاه خلد مکان زیب و زینت پذیرفت اعتماد خان که ثانی الحال خطاب اشرف خانی امتیاز یافته بصوبداری مقرر و مباحی گردید تا دو سال و ششماه اقامت قابلیتش منخلع حکومت منخلع بود۔ چون لباس حکومت در بر او کهنگی پذیرفت ابراهیم خان ولد علی مردان خان کوس حکومت نواخت۔ این بار مدت یک سال و ششماه بدادری و ضبط ملک پرداخت چون اسلام خان بجای او مقرر شد ازین صوبه بصوبه داری لاهور معین گردید۔ دو سال درین ملک حاکم بود از تغیر اسلام خان سیف خان میان اقران منخلعت صوبداری ممتاز گردید بار اول حل و عقد مهمام صوبه تا سه سال برای دروایت او متعلق بود از تغیر سیف خان مبارز خان سه سال صوبداری کرد و از تغیر مبارز خان ^{ت (۱۰۸ ب)} بار دوم سیف خان رایت حکومت تا دو سال ^{ب (۱۳۲ الف)} برافراشت۔ از تغیر سیف خان تا مدت پنج سال گلبن حکومت افتخار خان در بوستان کامرانی ^{ب (۱۳۲ الف)} بشکفتگی و ریانی ^{ت (۱۰۸ ب)} رسید۔ چون نهال حکومتش که پز مردگی تغیر دید تا یک و نیم سال از باغ حکومت قوام الدین خان گل نظم و نسق ملک دمید۔ از تغیر قوام الدین خان بار دوم کوکب طالع ابراهیم خان باوج حکومت رسید و تا هشت سال ^{الف (۱۰۸ ب)} ظللال رعیت پروری گسترده از تغیر ابراهیم خان حفظ الله خان تا پنج سال بصوبداری بلند پاگی داشت۔

۱: الف و ب۔ "او" الف ص ۳۰ ب، ب ص ۱۳۲

۲: ب۔ "محمد الدین محمد اورنگ زیب عالمگیر بادشاه" ص ۱۳۳ الف، ت۔ "بادشاه عالمگیر خلد مکان" ص ۱۰۳ ب

۳: ب۔ "ریانی" مذکور در ص ۱۳۳ ب

و از تغیر حفظ اللہ خان صاحب صوبداری ظفر خان تا یک و نیم سال متقاطر بود و از تغیر ظفر خان ابوالنصر خان برادرش خلعت حکومت تا چهار سال پوشید۔ از تغیر ابوالنصر خان لفاضل خان سمند حکومت بجولان آورد و دو سه سال و ششماه بکام بخشی مردم پرداخت۔ و از تغیر فاضل خان ابراهیم خان مرتبہ ثالث تا پنج سال اساس حکومت را بہ ارکان معدلت مشید ساخت و از تغیر ابراهیم خان نوازش خان یک سال و ششماه بکامرانی گذرانید۔ چون سریر سلطنت و جہانبانی عالم و عالمیان بوجود رحمت آمود سلطان محمد معظم بہادر شاہ عالم بادشاہ علی حضرت ظل الہی زیب و زینت پذیرفت صوبداری کشمیر بہ جعفر خان مرحمت شد۔ چون نہال حکومتش در عرض یک سال و سہ ماہ کشید صرصر خزان برگ و زیدہ از بخش بر کند۔ از انتقال جعفر خان مرتبہ چہارم صیت صاحب صوبگی ابراهیم خان کہ بخطاب علی مردان خان مخاطب گردیدہ اطراف و اکناف کشمیر رافر و گرفت۔ درین اثنا طبل عمرش دریدہ شد و آواز فرونشست۔ از انتقال علی مردان خان بار دوم نوازش خان خلعت صوبداری پوشید تا امروز کہ واسط شعبان المعظم سنہ یک ہزار و یک صد و پست و دو است بکشمیر زسیدہ عارف خان دیوان صوبہ کہ از دربار معلی نایب علی مردان خان مزبور شدہ بود قریب یک سال است کہ بکار نظم و نسق و حفظ و حراست صوبہ می پردازد امید کہ گلشن ہمیشہ بہار کشمیر بسین اعتدال ہوای معدلت شہنشاہ آفاق آسیب صرصر خزان اعنای حکام بیدادگر مشاہدہ ننماید۔

خاتمہ در ذکر تعیین حدود و قری در سابق و عجایب و غرایب کشمیر:

بر رای ارباب خبرت و اصحاب بصیرت پوشیدہ نمایند کہ کشمیر ولایتی است معمور مشون بہ چشمہ های خوشگوار بیرون از چیز تعداد و احصا در وسط اقلیم چہارم و عرصہ آن طولانی افتادہ از حد شرقی تا جانب غربی چہل فرسخ است و از جانب جنوبی تا حد شمال پست فرسخ و از جمیع جوانب محفوظ است ^{ب (۱۳۴)} بدر پنج جبال کوہ جنوبش بجانب ہند واقع است و کوہ شمال بصوب بدخشان و خراسان و جانب غربیش بصوب مواضعی است کہ محل اقامت افاغنے است و طرف شرقیش فتمہی می شود بہ مبادی اراضی تبت۔

۱: ت و ب۔ "او" ت ص ۱۱۰۵ الف، ب ص ۱۳۳ اب ۲: الف۔ "او" ص ۱۴۱ الف

۳: ب۔ "سلطان محمد معظم بہادر شاہ علی حضرت ظل الہی" ص ۱۱۳۳ الف

۴: ت۔ "قدم" ص ۱۰۵ اب ۵: ب۔ "مخاطب و مشہور" ص ۱۱۳۳ الف

الحال در نسخه پادشاهی پنجاه پنخ مجال که حاصل آنهمه پست و هشت کردام است؛ بقلم می آید و از پرگنات کشمیر چهل و نه مجال است و از ملک هر دو تبت و غیره شش مجال است از پرگنات متعلق کشمیر دوازده مجال بلا قید مواضع است و از جمله دوازده مجال حاصل هفت مجال نواحی ضبط نمی شود. پلکی دارد و، دمیال، دستور کا شپال کلاب، و کهل پنخ مجال دیگر اگر چه تعیین مواضع ندارد لیکن حاصلش بضبط در نمی آید با نهال پونج را جور آدون کوشنهره -
ت (الف) ۱۱۰۷

اماسی و هفت مجال تعیین مواضع دارد و مجموع آن سه هزار و دصد و هفتاد و نهم است - پرگنه بلده سرینگر سوای
الف (الف) ۱۱۰۸

مجال میر بحر و نمبل پانزده قریه - پرگنه اسلام آباد یک صد و شش قریه، پرگنه اولر یک صد و پست و یک قریه،
 پرگنه اچه یک صد و چهار قریه، پرگنه آدون دو است و هشت قریه، پرگنه اندر لوک (اندر کول) هشت قریه،
 پرگنه بیروه یک صد و هشتاد و دو قریه، پرگنه پرنگ هفتاد و نهم قریه، پرگنه بانگل دو است و سه قریه، پرگنه پهراگ شصت
 و چهار قریه، پرگنه باتو شصت و سه قریه، پرگنه تیله گام چهل و شش قریه، پرگنه دیوه سر یک صد و شصت و دو قریه،
 کهاوه یک صد و دو قریه، پرگنه دینو یک صد و پست قریه، پرگنه وچهن پاره هشتاد و نهم قریه، پرگنه زینه پوری
 قریه، پرگنه زینه گیر نود و هشت قریه، پرگنه سایر المواضع یک صد و نه قریه، پرگنه سبزه چمن پست و یک قریه،
 پرگنه شکر و به نود و هفت قریه، پرگنه شاوره پنجاه و نه قریه، پرگنه سره سمن شاه آباد پست و یک قریه، پرگنه کهاوه
 پاره پنجاه و شش قریه، پرگنه کوتهار چهل و یک قریه، پرگنه کروهن شصت و هشت قریه، پرگنه کویها موم پنجاه و پنخ
 قریه، پرگنه کھوئی چهارده قریه، پرگنه کامراج چهار صد و شصت و نه قریه، پرگنه لار هشتاد و هفت قریه، پرگنه ماچها
 موم هشتاد و نه قریه، پرگنه مارتند یازده قریه، پرگنه محمد آبادی قریه، پرگنه ماگام دو است قریه، پرگنه وهوسی قریه، اما
 شش ملک بیرون از پرگنات کشمیر تبت بزرگ و تبت خورد کشتوار گلگت می سنال سر شمال اما عجایب و غرایب
 کشمیر اگر چه بسیار است لیکن آنچه بصحت رسیده در تحریر آن مبادرت مینماید. در موضع دیسو پرگنه اچه چشمه است
ب (الف) ۱۱۳۴

که در ماه اردیبهشت که هنگام زراعت است مردم آنجا با اسباب ساز و سرود بالای چشمه رفته بمداحی چشمه می
 پردازند و گو سفندی قربان نموده طعامی ترتیب می دهند و بعد فراغ از تناول طعام آب از چشمه طلب می نمایند. در
 عین استدعا آب از آن چشمه جریان می یابد. چون از آب مستغنی میشوند باز همان دستور رفته میگویند که آب
 کافیت و آب از آن چشمه مختفی می گردد و پیوسته حال برین منوال باشد. دیگر در موضع بومه هامة متعلقه پرگنه دینو
 گنگه براری نام مکانیست که اطراف آن تا دوسه میل اصلاً آب نیست و پنجم شهر یور از بغل کوی پنخ شش
ت (الف) ۱۱۰۹

ب (۱۳۶)

آسیا آب جاری می شود و دیگر تمام سال آب در آنجا یافته نمی شود. دیگر در قریه ستور مضاف پرگنه ماچامه چشمه ایست زرد نام به اصطلاح کشامره بمعنی صریغ از ریگ، قطره آبی هم در تک ندارد و همیشه خشک است. بر نگاه فریادی کنند آب صافی از زیر ریگ برمی آید و چون از فریاد بازمی مانند آب ناپدید می شود و هم چنین چشمه دیگر در پرگنه لار هم هست دیگر در همین پرگنه نواحی شهر تالابی است ها کره تمام در میان آن تالاب جزیره چند واقع شده که مرتع مواشی و ستور است چون بادی بشدت متحرک می آید آن جزایر مانند سفاین متحرک می گردد. از طرفی که بادی جبب جزایر را بطرف دیگری کشد. خداوندان چارپا بجانب جزایر رفته حیوانات خود را از راه خشکی که دو میل مسافت دارد بر سابق خودی آرند دیگر در نواحی پرگنه لار بالای کوتل زنگنه حجری بصورت گاوی افتاده است که چهار پستان دارد در زیر آن حجر حوضی از سنگ تراشیده اند در هر دم ماه فروردین از هر چهار پستان آن حجر آب جاری می شود و حوض را پر می کند تا شب و روز حال بد تنمواست. هنوز بجهت غسل بدن مکان میروند هر قدر مردم که جمع می شوند آب کفایت می کند. دیگر در همان پرگنه بر قلعه کوه تالابی است گنگ همام که اگر بنجبری بنا دانستی گوشت گاو یا مرغ همراه ببرد در آن نواحی پزند بر تقدیر که موسم جوزا و سرطان باشد آنقدر برف می آید هر که در آن سمت باشد نابودی گردد. دیگر بالای همین تالاب کوهی است مرتفع هر یک نام هیچ کس را عبور آن کوه ممکن نیست هر که قصد بالا بردن نماید زنبور اورا هلاک می سازد. غریب تر آنکه هر جا که قلعه آن کوه در نظری آید مطلقاً مار و کژدم واقعی نمی باشد و آنجا که قلعه در نظر نیست افاعی و حیات بسیار است. دیگر در موضع تیله موله پرگنه سایر الموضع واقع سمت لار در زمین خشک صیادان ماهی چوبی بدرازی شش گز که در زیر آن چوب پنجه از آهن نصب می کنند و این چوب افزار متعارف شکار ماهی شکاران این دیار است فرومی برند و از همان سوراخ پنج شش ماهی به پنجه آهن چسبیده بیرون می آید. دیگر در پرگنه اولر چشمه ایست مسمی به نول که در سال خشک متوطنین آن پرگنه پنجم اشکبار بالا آن چشمه باستقا میروند و بزبان خضوع و خشوع آب از آن چشمه طلب نمایند بجز وقوع این حال در حال سخابی پدید می آید و باران فضل ایزدی متقاطر میگردد و مردم آن پرگنه اثر بارندگی از میامن آن چشمه میدانند. دیگر در همین از

سلا: ب - "موجود" ص ۱۳۶ ب - سلا: الف و ب - "موجود" ص ۱۳۶ ب - ص ۱۳۶ الف
 ص: "ها کره" واقعات کشمیر ترجمه و تحقیق پروفیسر ذاکر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینتر سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء ص ۳۵۲
 الف: "ساق" ص ۱۰۷ ب - ص: "اوتر گنگ" واقعات کشمیر ترجمه و تحقیق پروفیسر ذاکر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک
 ریسرچ سینتر سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء ص ۳۵۲ ب - "هر موکھ" ص: ، ایضاً ص ۳۵۳

تنگہ ونی گذشتہ متصل رتی پورہ چشمہ ایست کہ بہ عین العفونت شہرت دارد زیرا کہ آتش متعفن است مسمی باین اسم گردیدہ اگر صاحب حرب در میان آب آن چشمہ نشیند از زحمت حرب خلاص یابد مجرب است و صاحب قونج را نیز نافع است۔ دیگر در موضع ژول گام پرگنہ برنگ سندیہ براری نام حوضیست مربع و در طرف شمالیش قدحیست سنگین۔ از وسط اردی بہشت تا وسط خورداد روزی سہ مرتبہ صبح و شام و نصف روز این حوض پر می شود و خالی می گردد بہ نچی کہ در تک آن ^{ب (۱۳۸)} یک قطرہ آب یافتہ نمی شود اول ہفت جا ازین حوض آب می جوشد تا این قدح سنگین پر نشود امکان ندارد کہ از آن ^{ت (۱۳۸)} ہفت منبع دیگر قطرہ آب تراوش کند۔ دیگر در ہمین پرگنہ چشمہ ایست واقع در قریہ لوکہ بون مسمی بہ کانو باصطلاح کشامرہ بمعنی واحد العین۔ وجہ تسمیہ آنست کہ ہر قدر ماہی در آن عین است واحد العین است۔ دیگر در پرگنہ شاہ آباد چشمہ ایست موسوم بہ بون کہ یک نفس آب بسیار از آن چشمہ می جوشد و انجاری یابد و نفس دیگر آب منقطع می گردد چنانچہ در نفس فرو رفتن یک قطرہ آب در تک آن چشمہ یافتہ نمی شود۔ دیگر در ہمین پرگنہ غاریست ہر کہ در آن غار میرود لختہای نخی یابد اگر در آنجا تناول می نماید مضرتی نمی رساند۔ چون بیرون می آرد لختہای نخی پارچہ سنگہاست۔ دیگر در یلاق پرگنہ دچھن پارہ از عمارات و زراعت دوسہ روزہ راہ جانب سرحدتبت غاریست و پیوستہ از سقف آن غار آبی مترشح می شود و جسمی از نخیست متعقد می گردد و آن ہیکل موسوم بہ امرنا تہہ است بچنان کہ نور ماہ بکم شدن می آید این جسم نیز نقصان می پذیرد در ایام تحت الشعاع از آن ہیکل اثری نمی ماند ہر ماہ و سال ہمین دستور چنین واقع می شود ہنود سکنہ کشمیر و جوگیان و ^{ت (۱۳۹)} سیاسان کہ از یکسالہ راہ بزیاارت آن می آیند آخر سرطان بواسطہ کشادہ شدن راہ از برف و سہولت سرما بزیاارت آن جسم می روند تا آنکہ اثری از چرندہ و پرندہ و خزندہ و درندہ و سحر در آن نواحی نیست ^{ب (۱۳۹)} در میان غار یک جفت کبوتر بال پرواز کشادہ مشاہدہ می نمایند۔ دیگر در قریہ کہر ^{ب (۱۳۹)} ہمین پرگنہ چشمہ ایست مسمی بطہر اگر بالای چشمہ فریاد و فغان شیوع یابد حباب از ان چشمہ جوشیدن گیرد ہر قدر فریاد بیشتر حباب چشمہ نیز بیشتر است۔ در قریہ کہاگ پرگنہ بیروہ چشمہ ایست مسمی بہ زاین اگر خارج آہنگی بصدای آید آب چشمہ چنان متلاطم می شود کہ امواج از کنار گذشتہ بکنار مردم میرسد۔ دیگر در پرگنہ دیوہ سر چشمہ ایست دورنگ آن چشمہ چند چوب بزرگ واقع شدہ چون سانحہ غریب واقع عجیب روی دہد آب چشمہ متلاطم می آید و آن چو بہا بر ہم می

خورد و متوطنین آن سرزمین از مشاہدہ حالتی چنین استنباط وقوع حوادث و آفات می کنند۔ دیگر در
 ہمین پرگنہ چشمہ ایست مسمی بہا بولہ در ہنگام بہار بجہت امتحان قوت وضعف طالع بمختحان بالای چشمہ
 سن (۱۰۹ ب)
 ب (۱۲۰ الف)
 میر و ندظروف کو چک از قسم چینہ دان مرغان پر از برنج کردہ و سر آزا پوشیدہ و نام خود بر آن نوشتہ
 در میان آن چشمہ می اندازند بعد انقضای یکسال ظروف بہمان روز کہ این عمل واقع شدہ بیرون
 می آید، طالع ہر کہ قوت دارد برنج او خوب می پزد۔ دیگر در سمت کورگام ۲ پرگنہ کامراج بعد
 انقضای چند سال مزاج زمین آن گلزمین بسحوت و گرمی میگراید و بعد کندن اندک خاکی آتش ظاہر
 میگردد در میان آن آتش ظروف پر آب کردہ و برنج ریختہ می گذارند بہمان مقداری کہ بطعام
 مسکن پختہ می شود با وجود اسخالی حضرت و نصرت اشجار و سبزہ دریا چین بحال خود است۔ دیگر در
 پرگنہ کوتہار چشمہ است مسمی بہ جوہر در میان قریہ کہ موسوم بنام ہمین چشمہ است و این چشمہ مملو از
 اقسام ظروف سفالین است ہر چند مردم می خواہند ظروف را از چشمہ برآرند صورت نمی بندد و از سطح
 آب بالا برنی آید۔ چون بہ آنجا رسید بی اختیار از دست رہا شدہ لخت لخت می گردد و تار سیدن بہ تک
 آب باز ہم می پیوندد۔ دیگر در قریہ بچھ گام متعلقہ پرگنہ دیوہ سرچشمہ است مسمی بہ واسک، ہر وقت
 سن (۱۱۰ الف)
 کہ مزارعان بجہت زراعت محتاج آب می شوند بی خواست و استدعا مقدار دہ آس یا آب از آن
 چشمہ می جو شد و در صورت عدم ضرورت یک قطرہ آب در آن چشمہ یافتہ نمی شود۔

۱۰۷: یہ جگہیں متن میں واضح نہیں ہیں (آئین اکبری میں اس کا نام بالو (Balau) ہے جو بالو کماؤن میں واقع ہے

میں اس کا قدیم نام Dragam Bilava ہے جس میں شمال مشرقی جانب واقع ہے

The Asn-i-Akbari, Abul-Fazl Allami, Vol-II, Third Edition Oriental Books
 Reprint Corporation-54, N. Delhi-1978, pp-362, 393

تاریخ

چون	یافتہ	این	صحیفہ	نقش	تسطیر
احوال	ملوک	آبد	درجہ	تحریر	
نام	تالیف	وسال	تحریر	شد	
احوال	بایجاز	تمام	کشمیر		

الف (۴۳ الف) ب (۱۴۱ الف) ت (۱۱۰ ب)

توضیحات

بعض اشخاص و مقامات کی وضاحتیں

ذیل میں ان چند اشخاص اور مقامات کی مختصر وضاحت پیش کی جاتی ہے جن کا ذکر متن میں آیا ہے اور جن پر مختصر وضاحتی نوٹ مناسب ہے۔

اشخاص

۱- میرزا حیدر کا شغری:

میرزا حیدر دوغلت کا شغری کے کشمیر سے روابط اور کشمیر پر گیارہ سال تک اس کی حکومت کے بارے میں اطلاعات کشمیر پر لکھی گئی تمام تواریخ میں درج ہے۔ مقامی فارسی تاریخوں میں معتبر تر حالات درج ہیں جن میں تاریخ حسن جلد ۲ زیادہ قابل توجہ ہے۔ اس کتاب میں بھی میرزا موصوف کا ذکر آگے درج ہے۔ ایم ایل کپور نے بھی اپنے تالیف کنگڈم آف کشمیر میں میرزا حیدر کا ذکر تفصیل سے کیا ہے۔ نیز پروفیسر محبت الحسن نے بھی کشمیر انڈردی سلطانز نام کی اپنی تصنیف میں۔ البتہ اس ضمن میں پروفیسر مذکور نے بھارستان شاہی کے حوالے دئے ہیں جو کشمیر کے مورخین کے نزدیک تعصب و تنگ نظری سے خالی نہیں اور اسی لئے وہ اس تاریخ سے بہت زیادہ استفادہ بھی نہیں کرتے۔

میرزا حیدر دوغلت شاش کے حاکم میرزا حسین دوغلت (یادوغلات) کے فرزند تھے [شاش در اصل چاچ کا معرب ہے۔ اس شہر کا فارسی نام چاچ ہے اور یہ سجون دریا کے کنارے ماوراء النہر کا ایک شہر ہے جسے اب تاشقند کہتے ہیں اور آزاد جمہوری ازبکستان کا مرکزی شہر ہے۔ دوغلات قبیلہ منگولوں کی چغتائی شاخ تھی۔ میرزا حیدر سال ۹۰۵ھ یا ۹۰۶ھ میں پیدا ہوئے۔ وہ بابر (اولین مغلیہ بادشاہ ہندوستان) کے مسیرے برادر تھے یعنی آپ کی ماں بابر کی ماں کی چھوٹی بہن تھی۔ شیبانی خان اوزبک حکمران کے ہاتھوں آپ کے والد کے قتل ہو جانے کے بعد آپ بخارا آگئے اور وہاں سے بدخشاں جا کر بالآخر کابل میں بابر سے جا ملے۔ پانچ سال بابر کے پاس رہ کر آپ اپنے چچا سلطان احمد کے پاس چلے

گئے (۱۵۱۴ء) جو کاشغر اور مغلیستان کے حکمران تھے۔ سلطان احمد کی وفات کے بعد اس کے بیٹے سلطان سعید خان کے ساتھ میرزا حیدر سال ۱۵۳۳ء تک رہے جب کہ سلطان سعید کی وفات ہو گئی۔ سلطان سعید کی تمام جنگوں میں میرزا حیدر شریک رہے ان جنگوں میں سلطان سعید خان نے آپ کو اپنے فرزند شہزادہ سکندر میرزا کی معیت میں لداخ کو مسخر کرنے لئے بھیجا۔ لداخ سے میرزا حیدر نے چار ہزار سپاہیوں کے ساتھ کشمیر کا رخ کیا۔ راستے میں کئی لداخی اور تبتی بھی آپ سے آملے جنہوں نے راہنما کا بھی کام کیا۔ (سال ۱۵۳۳ء کے آغاز میں) زوجی لاکو عبور کرتے وقت آپ کو وہاں پر مہتین کشمیری سرحدی فوج کا سامنا کرنا پڑا لیکن اسے توڑ کر آپ آگے بڑھے اور نوشہرہ میں سلطان زین العابدین کی بنائی ہوئی مشہور بلند اور وسیع راز دین نامی عمارت میں اترے۔ نوشہرہ سے آپ مراج کے علاقے میں داخل ہوئے اور کاجی چک، ابدال ماگرے، لوہر ماگرے، ریگی چک، ملک علی چاڈورہ اور دیگر کشمیری سرداروں نے آپ کا مقابلہ کیا لیکن ان کو شکست ہوئی اور میرزا حیدر کشمیر کے حکمران بن گئے لیکن آپ نے کشمیر کے سلطان نازک شاہ کو بادشاہی تخت پر برقرار رکھا البتہ اقتدار اپنے اختیار میں رہنے دیا۔ کشمیریوں کو راضی رکھنے کے لئے آپ نے کئی اقدامات کئے۔ آپ نے کشمیر کو تین حصوں میں بانٹ دیا۔ پہلا حصہ ابدال ماگرے، دوسرا ریگی چک اور تیسرا خود اپنے اختیار میں رکھا۔ کاجی چک نے شیر شاہ سوری کے پاس جا کر مدد کی التجا کی اور وہاں سے پانچ ہزار سوار لے کر میرزا حیدر کے ساتھ سال ۱۵۴۱ء کے موسم بہار میں دھنار میں جنگ کی جو برنگ اور شاہ آباد کے درمیان میں ہے۔ وہاں سے جنگ واہتھور میں منتقل ہوئی جہاں میرزا حیدر نے کاجی چک کو شکست دی اور وہ راجوری کی طرف فرار کرنے پر مجبور ہوا۔ اسی دوران ریگی چک اور میرزا حیدر کے تعلقات میں بگاڑ آ گیا۔ ریگی چک نے کامراج میں بغاوت کر دی لیکن میرزا حیدر نے اس کا تعاقب کیا اور ریگی چک راجوری کی طرف بھاگ گیا جہاں کاجی چک اور اس نے اکٹھے مل کر میرزا حیدر کے خلاف گھرگ میں آ کر جنگ کی۔ لیکن دونوں کو شکست ہوئی اور واپس راجوری چلے گئے جہاں کچھ عرصہ بعد دونوں نے وفات پائی۔

میرزا حیدر نے فتوحات کا ایک سلسلہ عمل میں لا کر کشتواڑ پر حملہ کیا لیکن کشتواڑیوں نے سخت سامنا کر کے مغل افواج کو زبردست شکست دی۔ اسی سال ۱۵۴۸ء آپ نے بلتستان اور لداخ پر قبضہ کر لیا۔ اگلے سال آپ نے راجوری اور پکھلی مسخر کر لئے۔ اس کے بعد آپ نے بیرونی حکمرانوں کے ساتھ

تعلقات مستحکم کر لئے۔ سال ۱۵۴۷ء میں آپ نے کاشغر کے سلطان عبدالرشید کے ساتھ دوستانہ تعلقات مستحکم کئے اور اپنی مشہور تاریخ رشیدی اسی کے نام معنون کر دی۔

میرزا حیدر دوغلات (یادوغلت) نے سال ۱۵۴۰ء سے سال ۱۵۵۱ء تک کشمیر پر حکومت کی۔ اس نے امن و امان قائم رکھا اور ایک اچھی حکومت کی۔ تجارت، زراعت اور کاروبار کو ترقی دی۔ خود بلند حوصلہ تھا۔ سخی تھا۔ نڈر سپاہی اور عظیم سپہ سالار تھا۔ گونا گوں خوبیوں کا مالک اور صاحب کمال حکمران تھا۔ خطاطی، مصوری اور دیگر دستکاریوں میں بڑی مہارت رکھتا تھا۔ اس نے کشمیر میں مختلف قسم کے سازوں کو متعارف کیا۔ تعمیرات میں حمام اور پنجرہ کاری، نئی طرز کی کھڑکیاں، دروازے اور لباس و غذا میں بہت سے اختراعات کیں۔ علماء کی سرپرستی کی، باہر سے کاریگروں اور فنکاروں کو بلایا، سرینگر میں متعدد مسجدیں بنوائیں اور ان میں حمام بنوائے کہ مسلمان سخت سردیوں میں بھی گرم مسجدوں میں نماز پڑھ سکیں۔ شاندار عمارتیں بنوائیں اور دلکش باغ لگوائے۔

میرزا حیدر اپنے سنی مذہب پر سخت راسخ العقیدہ تھا اور اس میں اس نے کسی طرح کی کوئی مداخلت برداشت نہیں کی۔ یہی وجہ ہے کہ حضرات خلفاء راشدین رضوان اللہ تعالیٰ علیہم اجمعین کی شان عظمت میں گستاخی کرنے والوں کے ساتھ بڑی سختی کے ساتھ پیش آئے اور ان کو نابود کرنے کی کوشش کی اور ایسا کرنے میں وہ خود کو حق بجانب سمجھتے تھے۔

لیکن میرزا حیدر بالآخر کمزور پڑ گئے اور سرحدی اور مقامی بغاوتوں کا مقابلہ نہ کر سکے۔ چنانچہ ایسی ایک بغاوت میں جو سرینگر سے چند ہی میل دور خان پور (یا خام پور) میں اٹھی رات کو حملہ کرنے کے خیال سے چل پڑے اور جب قلعہ کی دیوار سے اوپر آگئے تو اتفاق سے ایک تیر آپ پر آگیا جس سے آپ کی موت (اکتوبر ماہ ۱۵۵۱ء میں) واقع ہوئی۔ آپ بڈشاہ کے مزار میں مدفون ہیں۔

(واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر

سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء ص ۷۰۲-۷۰۰)۔

۲- حیدر ملک چاڈورہ:

حسن ملک کا فرزند تھا اور چاڈورہ سرینگر سے اسلام آباد جانے والی شاہراہ پر واقع گاؤں کا، جو

اس زمانے میں ایک وسیع علاقہ رہا ہوگا، موروثی حاکم تھا اور اسی خاندان کی وجہ سے چاڈورہ تاریخ کشمیر میں سیاسی اعتبار سے خاصا مشہور تھا۔ اکبر کے ہاتھوں کشمیر مسخر ہونے سے پہلے حیدر ملک نے یہاں کے کشمیری بادشاہ یوسف چک کی خدمت میں ۲۴ سال کا عرصہ گزارا بلکہ اکبر کی طرف سے جلاوطن کئے گئے اس بادشاہ کے ساتھ بنگال میں بھی ہم رکاب تھا۔ اسی زمانے میں حیدر ملک نے بنگال میں اکبر کی حکومت کو مستحکم کرنے میں فوجی خدمات انجام دیں۔ سال ۱۰۱۶ھ میں حیدر ملک شاہی الطاف و عنایات کا اہل قرار پایا اور رئیس الملک کے خطاب سے سرفراز ہوا۔ نور جہان کے اولین شوہر شیر افگن کے قتل کا یعنی گواہ تھا بلکہ اس گروہ میں جو شیر افگن کو گرفتار کرنے گیا تھا حیدر ملک خود شامل تھا۔ حیدر ملک کی ذاتی نگرانی میں سرینگر شہر کے وسط میں نور جہاں کی بنائی ہوئی پتھر مسجد جو کشمیر میں نوشید کہلاتی ہے تعمیر ہوئی۔ حیدر ملک ایک نامور حاکم، فوجی افسر اور انجینئر ہونے کے علاوہ معروف مورخ بھی تھا۔ آپ نے فارسی میں تاریخ کشمیر لکھی جو قدیم زمانے سے جہانگیر بادشاہ کے سولہویں جلوس (سال ۱۰۳۰ھ/۱۶۲۰ء) تک کے حالات و واقعات پر مشتمل ہے۔ اس کے علاوہ ایران اور ماوراء النہر کے تاریخی حالات بھی اس تاریخ میں ملتے ہیں۔ حیدر ملک چاڈورہ کی تاریخ کشمیر اپنے زمانے تک کی ایک بڑی معتبر کتاب ہے۔۔۔

(واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر

سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء ص ۴۷۰، نوٹ نمبر-۳۴)

۳- ذوالحجہ :

جون راج کے ذوالحجہ کے بارے میں حوالے سے نیز اپنے بیان کا ذکر کرتے ہوئے ننگلڈم آف کشمیر کے مؤلف نے لکھا ہے کہ سبہ دیو کی حکومت دلاچہ کے حملے کی لائی ہوئی عظیم درجے کی تباہی سے ختم ہوگئی (مورخوں نے مختلف ناموں سے اُسے یاد کیا ہے جیسے دلاچہ، دلاچو، دُلچ، زلچہ، دُلاچو اور ذوالحجہ۔ مقامی طور پر حملہ آور کو ابھی بھی دلاچہ کے نام سے یاد کیا جاتا ہے)۔ اس حملہ آور کی شناخت حتمی طور پر ابھی نہیں ہو پائی ہے۔ جون راج کے کہنے کے مطابق وہ کرم سین کا فوجی سردار تھا (جون راج اسے ذلچہ کہتا ہے یا دلاچہ)۔ لیکن ہمیں معلوم نہیں کہ کرم سین کا ملک کہاں تھا۔ ابوالفضل دلاچہ کو قندہار کے حکمران کا سپہ سالار بتلاتا ہے۔ قندہار کے حکمران کے بخشی نے جس کا نام دلچو تھا ملک کو (کشمیر کو) غارت کیا جبکہ فرشتہ کا بیان

ہے کہ وہ قندہار کے حکمران کا میر بخشی تھا۔ جدید مورخین کی مجموعی رائے ہے کہ دُلاچہ ایک منگول تھا جو ترکستان سے آیا تھا۔ دُلاچہ نے ۱۳۲۰ء میں کشمیر پر حملہ کیا اور یہ حملہ اس نے بارہمولہ کے مغربی دروازے سے داخل ہو کر کیا۔ چونکہ سب ہی درے مناسب طور پر محفوظ نہیں تھے اور لوگ بھی ملک کا دفاع کرنے میں بے رغبت تھے اس لئے راہ میں اُسے کسی مقابلہ کا سامنا نہ ہوا اور حملہ آور آسانی کے ساتھ وادی میں داخل ہوا۔ سہہ دیونے بے فائدہ ہی اُسے بھاری رقم دے کر دیوانہ وار کوشش کر کے خریدنا چاہا اور یہ رقم اس نے لوگوں پر بھاری ٹیکس عائد کر کے وصول کر لی جن میں برہمن بھی شامل تھے جبکہ ان کو ملک میں کبھی بھی ٹیکس نہیں دینا پڑا تھا۔ حملہ آور کی بلا مقابلہ پیش قدمی سے لوگوں کے دلوں میں خوف چھا گیا اور ملک وحشت میں ڈوب گیا اور راجہ کی پست ہمتی اس کو کشتوار کی طرف بھگا لے گئی جب کہ رام چندر نے لار میں اپنے قلعہ میں خود کو چھپا دیا۔ دُلاچہ نے جو وادی میں ایسے داخل ہوا ”جیسے کہ ہرنوں کے غار میں ایک شیر“ اور جو ”اپنے ساتھ ساٹھ ہزار فوجی سوار“ لایا تھا ملک کو وحشت زدہ کر دیا ”آگ کے بگولے کی مانند“ اور جون راج کہتا ہے کہ ”کشمیر کے لوگ اس آگ میں کیڑے مکوڑے ہو کر رہ گئے“ دیہات اور قصبے اس بے دریغ غارت گری کا ناقابل بیان طور پر شکار ہوئے۔ بہت سے لوگوں کو مال و جائیداد سے ہاتھ دھونا پڑا اور دوسروں کو جان سے بھی۔ اس وحشیانہ خونریزی میں جنس اور عمر کا کوئی لحاظ نہیں کیا گیا۔ ایک حوالے کے مطابق ”کامراج کی حدود سے مراد کے آخر تک انہوں نے (دُلاچہ اور اس کے پیروؤں نے) جس کسی کو پایا اسے قتل کر دیا۔ جو لوگ اپنے آرام دہ مکانوں کو چھوڑ کر پہاڑوں اور جنگلوں کی طرف بھاگ گئے تھے اُن کا پیچھا کر کے گرفتار کیا گیا مردوں کو قتل کر دیا گیا اور عورتوں کو اور بچوں کو غلام بنا کر خطہ (یعنی ترکستان) کے سوداگروں کے ہاتھ بیچ دیا گیا جنہیں حملہ آور اپنے ہمراہ لائے تھے شہروں اور دیہات کے گھر نذر آتش کئے گئے۔ جتنا غلہ اور چاول وہ کھا سکتے تھے اسے کھالیا اور جو کچھ باقی رہا اسے ضائع کر کے آگ لگا دی۔ اس طرح انہوں نے ساری وادی کشمیر کو اپنے پاؤں تلے روند ڈالا“۔ ملک کے گرتے ہوئے وقار کو بچانے کے لئے کوئی کوشش کرنے کے عوض کہ کشمیر کی مہمان نوازی کے حق کو ادا کیا جائے رتھن نے کشمیریوں کی اس قابل حسرت لاچارگی اور مروجہ انتشار کا بھی بھرپور فائدہ اٹھایا۔ وہ لار وادی میں اپنے مقام سے باہر آیا اور ہمسایہ جگہوں کو لوٹنے لگا۔ جون راج کے الفاظ میں ”دُلاچہ اور رتھن نے سرینگر کو

مشرق اور مغرب سے بالترتیب مسدود کر دیا اور لوگ مغرب کی طرف اور پھر میا (جنوب) کی طرف بھاگ نکلے۔ دلاچہ پانی میں ایک عظیم لہر کی مانند تھا اور رتیخن ایک طوفان کی طرح، اور خاص شہر کے لوگ، خوشحال اور امیر، وحشت زدہ۔ جیسے ایک چیل پرندوں کے گھونسلے سے باہر پڑے ہوئے بچوں پر چھپتی ہے ویسے ہی رتیخن کی فوجوں نے کشمیر کے لوگوں کو اپنے پنجوں میں دبوچ لیا۔ دلاچہ کی تباہی تقریباً آٹھ ماہ تک جاری رہی اور اسے کشمیر چھوڑنے کا خیال تب ہی آیا جب رسد کیاب ہوئی اور جاڑا آ گیا۔ ہزاروں کشمیریوں کی قیدی بنا کر اس نے اپنے پیروؤں کے مشورے کے برعکس بانہال کے دڑے سے واپسی کا راستہ اختیار کیا۔ کہتے ہیں کہ بدلہ چکانے کی نیت سے قیدیوں نے اُسے گمراہ کیا اور اسے دشوار ترین گذرگاہ سے نکلنا پڑا۔ جونہی اس کا قافلہ دڑے کے پاس پہاڑ کے دامن میں پہنچا ایک خوفناک طوفان برف و باد کا اٹھا جس نے قیدیوں سمیت سب کو نگل لیا۔ دلاچہ کے حملے اور لوگوں کے بے قیاس تکالیف کی نقشہ کشی کر کے ایک مؤرخ کہتا ہے: ”وہ آیا، لوٹا، مارا، چھینا اور گیا۔“ اس کی ”کشمیر میں آمد چنگیز اور ہلاکو کی خونین خرمستیوں کے مشابہ تھی۔“ اس سے وسیع انفراتفری، کھلبلی، انتشار، بد نظمی اور تباہی پھیل گئی۔ جب وہ چلا گیا ”کشمیر کے وہ لوگ جو گرفتاری سے بچ گئے تھے“ بقول جون راج ”اپنی کمین گاہوں سے ایسے باہر نکلے جیسے چوہے اپنی بلوں سے نکلتے ہیں۔ دلاچہ راکھشس کا تشدد جب ختم ہوا تو بیٹے کو باپ نہ ملا اور نہ ہی باپ کو بیٹا اور نہ بھائی کو بھائی ملا۔ کشمیر تقریباً ویسا ہی ہوا جیسے پیدائش سے پہلے کا ایسا وسیع میدان لوگوں کا جن کے پاس کھانے کو کچھ نہ تھا۔ بس گھاس سے بھرپور۔“ اس سے بالاتر یہ کہ وادی کے لوگ ہمسایہ پہاڑی قوموں یعنی ابھیسارسیوں سے خوفزدہ تھے جو ان پر حملہ کرتے تھے اور بچی کھچی چیزوں کو لوٹ کر لے جاتے تھے۔ تاریخ حسن کا مولف بھی تقریباً ان ہی واقعات کا ذکر کرتے ہوئے لکھتا ہے کہ سال ۷۲۳ھ میں ذوالقدر خان نے جو چنگیز خان کے بیٹے ہولا کو خان کی اولاد سے تھا اور جسے کشمیر کے لوگ ذوالچو کے نام سے یاد کرتے ہیں، ستر ہزار جزا سواروں کی جماعت کے ساتھ ترکستان سے کابل کی راہ سے آ کر بہت سے شہروں میں قتل عام کیا۔ اس کے بعد اپنے ارادے کے گھوڑے کو کشمیر کی طرف موڑ کر بہار کی ابتداء میں یہاں پہنچا۔ راجہ سہد یو اس خبر کو سن کر اور اپنی لشکر میں مقابلے کی طاقت نہ پا کر کشتواری کی طرف بھاگ گیا۔ ذوالقدر خان نے میان سے خون نوش تلوار نکال کر یہاں کے لوگوں کا، خاص و عام، قتل عام کیا اور عورتوں

اور بچوں کو ترکستان کے تاجروں، جنہیں وہ اپنے ساتھ لایا تھا، کے ہاتھ بیچ کر خزانے جمع کئے۔ ہر کسی کے مال و جائیداد اور خیل و حشم کو لوٹ لینے کے بعد شہر کی عمارتوں کو نذر آتش کر دیا۔ بہار کے موسم کی کاشت کا ایک بیج کا دانہ بھی نہیں بویا گیا اور بیج کی فصل کو گھوڑوں کے اصطلیل میں ڈال دیا۔ راجہ سہد یو کا سپہ سالار لار پرگنہ کے علاقے میں لگنہ گیر کے قلعہ میں پائیدار رہا اور بہت سے نامور آدمیوں کو پناہ دی۔ بعض مظلوم پہاڑوں کی کھوہ میں چھپ کر محفوظ رہے اور بعض تبت، گلگت اور کشتوار کے اطراف میں بھاگ کر مال و عیال سے آزاد ہو گئے۔ آٹھ مہینوں تک ذوالقدر خان نے دشمنی کا مظاہرہ کر کے ملک کی بنیاد کو کھود کر واقعی تباہی اور بربادی لائی۔ جاڑے کے موسم میں ہوا کی سختی، سرما کی سختی اور غلے کی نایابی سے مجبور ہو کر وہ واپسی کی فکر کرنے لگا اور قیدیوں سے ہندوستان جانے کی راہ کے بارے میں استفسار کیا۔ انہوں نے کھوری کی راہ سے کوہ پیر پل (دیوہ سر) کی چوٹی پر گزرنے کی راہ دکھائی۔ کشمیر کی عورتوں اور بچوں کی پچاس ہزار قیدیوں کی جماعت کو ہمراہ لے کر کشمیر سے چل پڑا۔ جب دیوہ سر پہاڑ کی چوٹی پر پہنچ گئے تو زہریلی ہوا چلی۔ آسمان سے ادا لے اور برف برسنی شروع ہوئی۔ تیز و سخت گرج نے من الملک الیوم اللہ الواحد القہار کی صداؤں کے ساتھ اوپر سے بدسشت فوجوں پر قہر ڈھا کر ان کے جگر چیر گئی اور برفانی طوفان میں اس ملک کے قیدیوں سمیت غرق ہو گئے اور خبر بتانے کے لئے ان میں سے ایک بھی زندہ نہ رہا۔

(واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء ص ۶۳۷-۶۳۵)

۴- رتینجن :

رتینجن کا نام مختلف صورتوں میں دیکھنے میں آتا ہے۔ ریتجو، رتجو، ریشو شاہ، رتین شاہ، رتین شاہ۔ جون راج نے اس کا نام رتینجن لکھا ہے۔ تاریخ حسن کے مؤلف نے رتینجن کے بارے میں لکھا ہے کہ رتینجن شاہ سال ۷۲۵ھ میں مطابق ۱۳۸۱ بکرمی بادشاہت کے تخت پر استقلال حکومت پا کر بادشاہت کا بنیاد گزار بنا اور سب ہی اس کے فرمان بردار اور اطاعت گزار ہوئے اور رام چندر کی بیٹی کو نہرین کو اپنے عقد نکاح میں لا کر اس کے بھائی راون چندر کو کئی طرح کی رعایتیں عطا کرنے کے بعد اُسے رینہ گی یعنی مدارالمہامی (وزارتِ عظمیٰ) کے خطاب سے سرفرازی بخشی شاہ میرزا کو وکالت (مختار کل) کا عہدہ دے

کر حکمرانی کا معاملہ اسی پر چھوڑ دیا اور اپنے فرزند حیدر خان کی اُستادی بھی اسی کے حوالے کی۔ راجہ سہد یو جو ذوالچو کے ہنگامے میں کشتوار کی طرف بھاگ گیا تھا اپنی موروثی سلطنت کی امید پر کشمیر پہنچا لیکن جب اس نے تقدیر کارنگ اپنی مراد کے برعکس دیکھا تو رنجن، جو اس سے پست تر درجے کا تھا، کی اطاعت اور سرخم نہ کرنے نیز اپنے اندر مقابلہ کرنے کی طاقت نہ پانے کی وجہ سے ناچار راہ فرار اختیار کی اور کشتوار چلا گیا اور رنجن سلطنت کے نظم و ضبط اور ملک و رعایا کی آبادی کی طرف متوجہ ہوا۔ مورخین نے رنجن کے زمانے تک راجاؤں کی حکومت کی مدت چار ہزار چار سو اور پینتالیس شمسی سال لکھی ہے اور اس عرصے میں یہاں ہندو مذہب رائج تھا لیکن کوئی بھی خالص اپنے مذہب پر قائم نہ تھا۔ مسلوں کی رنگارنگی تھی اور طور طریقوں کی کثرت اور مذہبی رسوم و لاتعداد تھے۔ ان مسلوں اور علیحدہ مذہبوں میں بودھوں کی خاصی کثرت تھی اور بدھ مذہب کا رواج زیادہ تھا۔ ان مذہبوں کے علاوہ مختلف مذہب کے لوگ جیسے کھتری (یعنی کھشتری) ویش، کایت (یعنی کایت) پارس (یعنی آگ کو پوجنے والے) اور ناگ پرست (یعنی سانپوں کی پوجا کرنے والے) وغیرہ جیسے بہت فرقے یہاں رہتے تھے۔ ذوالچو کے ہنگامے میں بہت سے لوگ قتل ہوئے اور ایک قلیل جماعت لوگوں کی مختلف مذہب پر قائم رہی۔ جب رنجن نے، جو بدھ مذہب کا تھا، بادشاہت کے تخت پر استحکام و استقلال پایا تو اس نے یہاں کے فرقوں میں مذہب کے اختلافات دیکھ کر اپنے اس ماتحت ملک میں ایک ہی ملت کو رواج دینا چاہا۔ چونکہ خود مذہب میں داخل ہونا اس کے لئے دشوار تھا تو دیگر مذہب کے بارے میں بھی پس و پیش میں تھا۔ تب اس نے دل میں خیال کیا کہ اول صبح کو جس کسی پر میری نظر پڑے گی میں اسی کے دین کو اختیار کروں گا۔ علی الصباح جناب سید شرف الدین ملقب بہ بلبل شاہ رحمۃ اللہ علیہ کو دیکھا کہ دریائے بہت کے اس پار نماز پڑھ رہے ہیں۔ آپ کی نماز اور راز و نیاز کو دیکھ کر خوش ہوا اور اہل و عیال سمیت ان کے دین میں داخل ہو گیا اور اسلام کے طوق کو گردن میں ڈال کر خود کو سلطان صدر الدین کا لقب دیا۔ دوسرے روز اس کی پیروی میں رام چندر کا بیٹا راون چندر، سلطنت کے اراکین اور عام لوگ جو جو سید بزرگوار کے ہاتھ پر شرفِ اسلام سے مشرف ہوئے۔ اس واقعہ کی تاریخ ”طلوع آفتاب دین احمدی ۲۶ھ“ سے نکالی گئی ہے۔

یار من بہر محفل آرائی شد تماشای ہر تماشائی
رُوی او کرد دعوی اسلام موی او کرد کفر آرائی

کفر و اسلام را بجنگ آورد خود مرآن جنگ را تماشائی
(واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر
سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء ص ۶۲۷، ۶۲۹، ۶۵۰)۔

۵- میر شمس الدین عراقی :

آپ کشمیر میں شیعہ مسلک کے بنیاد گزار تھے۔ جیسا کہ مقامی تواریخ میں درج ہے۔ خراسان کے
بادشاہ سلطان حسین میرزا کی طرف سے سال ۸۹۲ھ میں سفیر کی حیثیت سے کشمیر آئے لیکن یہاں اپنے
شیعہ مذہب کی غیر موجودگی پا کر اس کے احیاء کے لئے آپ نے کچھ ابتدائی کوشش کی اور وقت کے مشہور
و محبوب ولی اللہ حضرت بابا اسماعیل زاہد کبرویؒ کی خدمت میں، جو سنی المذہب اور پیشوای مسلک تھے، بظاہر
سنی عقائد کے اظہار کے سہارے حاضر ہوئے اور ان کے ایک مرید بابا علی کو، جو پیشے سے قیاساً ایک بڑھئی
تھے اور نجار کہلاتے تھے، حسن تدبیر اور مرد زمان کے ساتھ ساتھ اپنا ہم عقیدہ بنا لیا۔ مقامی تواریخ میں آیا
ہے کہ میر موصوف نے اپنے اولین قیام میں، جو آٹھ سال کا عرصہ تھا، اپنے شیعہ مذہب کو چھپائے رکھا اور
خراسان لوٹ کر ملازمت سے الگ ہوئے اور کشمیر میں شیعہ مذہب کو رواج دینے کے مصمم ارادے سے
سلطان فتح شاہ کے زمانے میں سال ۸۹۵ھ میں لوٹ آئے اور آہستہ آہستہ چک خاندان کے بعض
درباری ملازمین کو، جو شہمیری بادشاہوں کے گھروں میں دایہ گی اور چاکری کرتے کرتے مقتدر لوگ بن
گئے تھے، اپنا ہم عقیدہ بنا کر بے خونی کے ساتھ ان کی پشت پناہی پر شیعہ مسلک کو رواج دیا۔ میر شمس الدین
عراقی کی ایرانی زندگی کے بارے میں حالات معلوم نہیں اور نہ ہی خراسان و ہرات کے بادشاہ سلطان
حسین میرزا کے مشہور درباری علماء و فضلا کے گروہ میں آپ کا نام دیکھنے میں آتا ہے۔ ایرانی تواریخ میں
بھی آپ کا مطلق کوئی ذکر موجود نہیں۔

(واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر

سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء ص ۷۲۰)

۶- قاسم خان (امیر البحر):

۹۹۶ھ میں اکبری طرف سے پہلا حاکم کشمیر ہو کر آیا تھا لیکن کشمیریوں کی مخالفت کی وجہ سے اکبر

نے اسے واپس بلا لیا اور اس کی جگہ یوسف خان کو بھیج دیا۔

۷- کاجی چک:

لنگر چک کی اولاد میں سے تھا اس نے میرٹھس الدین عراقی کا مذہب قبول کر لیا تھا۔

۸- قاضی موسیٰ شہید:

تاریخ کبیر میں مذکور ہے کہ مولانا قاضی موسیٰ شہید ابن قاضی سلیمان جو قاضی میر علی بڈشاہی کے فرزند مولانا کمال الدین کے خلف الصدق تھے، اس ملک کے برگزیدہ اشراف اور بزرگواروں میں سے تھے۔ آپ ایک عالی مرتبت دانشمند اور علوم نقلیہ و عقلیہ میں نادرہ روزگار شخصیت اور کشمیر کے قضایا کے منصب پر اپنے آباء و اجداد کے زمانوں سے آپ کو کلی اقتدار و اختیار حاصل تھا۔ قاضی یار محلہ (زینہ کدل) کی مسجد آپ ہی نے تعمیر کی اور جامع مسجد کی چھت کی مرمت بھی آپ ہی نے کروائی۔ علم و عمل اور جاہ و حشمت میں نامی گرامی تھے۔ کشمیر کے حکمران یعقوب خان چک (۹۹۳ھ تا ۹۹۴ھ) نے حضرت قاضی کو شہید کروا کے ان کی میت کو ہاتھی کی دم کے ساتھ باندھ کر شہر میں پھروایا اور اس عمل کے دوران اعیان و عوام میں خوف اور ڈر پھیلایا۔ شہر کے اکابرین اور فضلاء نے غیرت میں آ کر حضرت شیخ یعقوب صرئی اور حضرت شیخ بابا دادو داخاکی کے ہمراہ دہلی کا رخ کیا اور وہاں اکبر بادشاہ کو تسخیر کشمیر کے لئے اکسایا اور ترغیب دی اور عہد نامہ کی توثیق ہوئی جس میں شرائط درج کئے گئے۔ ایک شرط یہ تھی کہ حاکمان وقت مذہب کے امور اور غلے کی قیمتوں میں کسی قسم کی دخل اندازی نہیں کریں گے۔ دوسری شرط یہ تھی کہ کشمیر میں کسی کو غلام و کنیز بنانے کی رسم رائج نہیں کی جائے گی۔ تیسری یہ کہ سخت تکالیف اور مختلف بدعتوں سے کشمیر کے لوگ آزاد ہوں گے۔ چوتھی شرط یہ کہ جو امراء کشمیر اس وقت کشمیر میں فساد و عناد برپا کر رہے ہیں انہیں کشمیر کے مالی اور ملکی امور میں دخل نہیں کیا جائے گا۔ اس کے بعد جلال الدین اکبر بادشاہ کی فاتح فوج کشمیر کی طرف روانہ ہوئی اور یعقوب خان چک کو شکست کے غم خانے میں دھکیل دیا۔ غرض حضرت قاضی موسیٰ شہید نے صراط مستقیم پر ثابت قدم رہ کر شہادت کا تاج پہن لیا۔ سال ۹۹۳ھ میں ملہ کھاہ میں مدفون ہوئے۔ تاریخ

قاضی دین در رہ رب مجید بہر دین جام شہادت در کشید

بہر تاریخ وصالش گفت دل از تجلی آمد این موسیٰ شہید

قاضی شہیدؒ کی ذریت اور اولاد سیادت کا دعویٰ کرتے ہیں اور اپنے نسب کو اپنے جد میر علی بڈ شاہی سے منسوب کرتے ہیں۔

(واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء، ص ۸۸۲)

مقامات

- ۱- آدون: دیوسر پرگنہ کے نیچے ٹلوں کے درمیان واقع ہے۔
- ۲- ابہ پور: یہ جگہ سرینگر کے جنوب مغرب میں تقریباً چار میل کے فاصلہ پر واقع ہے۔
- ۳- بانگل: پرگنہ تو سہ میدان پہاڑ کے نیچے گلگت تک ایک وسیع علاقہ ہے۔
- ۴- بیروہ: وادی کے جنوب مغرب اور سرینگر کے مغرب میں واقع ہے۔
- ۵- بیہو: مراچ کا حصہ ہے اور جھلم کے داہنے جانب سرینگر کے جنوب میں واقع ہے۔
- ۶- پرگنہ اچھ: شہر سرینگر کے جنوب میں دامودر کے نزدیک ہے جس کے بیچ سے دو درگاندی بہتی ہے۔
- ۷- پرگنہ اولر: دریائے جھلم کے کنارے تک آباد تھا موجودہ مشہور گاؤں ترال اسی اولر پرگنہ میں آباد تھا۔
- ۸- پرگنہ پھاگ: جھیل ڈل کے مشرقی ساحل پر واقع سارا علاقہ شمار ہوتا تھا۔
- ۹- پرگنہ دیسو: سرینگر کے مغرب میں ٹیلوں کے درمیان واقع ہے۔
- ۱۰- پرگنہ ماچھ مون: دینسو پرگنہ کے ساتھ واقع ہے یہاں پر شادابی اور خوبصورتی نہیں ہے۔
- ۱۱- تاپر: سرینگر سے سو پور جاتے ہوئے بیس میل کی دوری پر ایک معروف گاؤں جس کا قدیم نام پرتاپ پور تھا۔ مورخ حسن نے لکھا ہے کہ اس کو راجا پرتاپ پیڈ نے بسایا تھا جو سال ۶۹۱ بکرمی میں تخت نشین ہوا اور اسے دار الخلافہ بنایا جہاں اس نے اپنے نقش و نگار والے شاہی محل کے ساتھ ایک سنگین و محکم بت خانہ بنایا۔ نیز اطراف و اکناف سے تاجروں، صنعت گروں کو بلوا کر اس شہر کو ترقی دی۔

(واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء، ص ۷۰۳)

۱۲-خطا: خطا کے بارے میں پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد صاحب کا خیال ہے کہ یہ جگہ تبت ہے اور تبت سے مراد وہی جگہ ہے جو اس زمانے میں چین میں شامل تھی یا شاید چین ہی تھا جس کا ایک شہر خطا تھا۔ (واقعات کشمیر، ترجمہ و تحقیق پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد، جموں اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء ص ۵۲۸)

۱۳- دامودر ڈر: بارہ تیرہ میل پر دامودر ڈر سری نگر سے جنوب میں واقع ہے اور اچھ نامی پرگنہ میں آتا ہے۔

۱۴- دچھن پارہ کھاور پارہ: بارہمولہ تک دریائے جھلم کے دونوں کناروں پر آباد دائیں طرف کے علاقے کو دچھن پارہ اور بائیں طرف کو کھاور پارہ کہتے ہیں۔

۱۵- دیوہ سر: شاہ آباد سے شوپیان تک کا پہاڑی علاقہ ہے۔

۱۶- شکرہ: بارہمولہ سے دو میل جنوب مشرق کی جانب واقع ہے اور اشکورہ کے نام سے مشہور ہے۔

۱۷- کا کا پور کھنہ موہ: دونوں آج بھی آباد گاؤں ہیں۔ اول الذکر جنوب میں دریائے جھلم کے کنارے پر آباد ہے دوسرا کھنہ موہ مغرب میں پانپور جاتے ہوئے دامن کوہ کے قریب ہے۔

۱۸- کامراج: وادی کے شمال مغربی حصے کا نام ہے کامراج کی وجہ تسمیہ یہ ہے کہ یہ کام دیو کی سرزمین ہے۔

۱۹- کروہن: بانگل کے نزدیک ایک خوبصورت وادی ہے جو گلگرمگ کے پہاڑ سے جھیل وار کے کنارے تک پھیلی ہوئی ہے۔ اس کے درمیان میں ننگل ندی بہتی ہے۔

۲۰- کوٹھار: یہ ضلع انت ناگ میں مراچ میں واقع اور اچھ بل کے قریب ہے۔

۲۱- مارتند: جنوب میں اسلام آباد نامی جگہ میں واقع ہے

۲۲- نمبل: وہ زمین جس کا ایک حصہ پانی کا ہوتا ہے ایک حصہ خشکی کا۔

لو کشمیر کے خطابتی سری نگر کے جنوب میں آٹھ میل پر واقع ہے۔
Kashir, Vol-I, G.M.D. Sufi, Light & Life Publisher, H. Delhi, Jammu, Pothok, Lucknow-1974, P-40
لو کامراج کو دو ضلع (۱) اور (۲) (۱۸) پرگنوں میں تقسیم کیا گیا ہے۔
Gazetteer of Kashmir And Ladakh! Compiled Under The Direction of The Quarter Master General in India The Intelligence Branch, Vivek Publishing House Delhi-1974, P-421

كتایبات

فارسی قلمی

- (۱) خوابہ محمد اعظم ددمری واقعات کشمیر
یونیورسٹی کلکیشن، فارسی اخبار، ۷۲، مولانا
آزاد لائبریری، مسلم یونیورسٹی، علی گڑھ
- (۲) کاچرو، بیربل مجموع التوارخ
سلیمان کلکیشن، فارسی اخبار، ۶۵۷/۳۵،
مولانا آزاد لائبریری، مسلم یونیورسٹی،
علی گڑھ
- (۳) عاجز، نارائن کول تاریخ کشمیر
یونیورسٹی کلکیشن، فارسی اخبار، ۷۱، مولانا
آزاد لائبریری، مسلم یونیورسٹی، علی گڑھ
- (i) نسخہ ”الف“ سبحان اللہ کلکیشن، فارسی اخبار، ۹۵۴/۱۳،
مولانا آزاد لائبریری، مسلم یونیورسٹی،
علی گڑھ
- (ii) نسخہ ”ب“
- (iii) نسخہ ”ت“ MSS-۱۸، شعبہ تاریخ مسلم یونیورسٹی
علی گڑھ

فارسی مطبوعہ

- (۱) پیر غلام حسان کھویہامی تاریخ حسن
ریسرچ اینڈ پبلیکیشن ڈپارٹمنٹ، جموں و
کشمیر، سرینگر

اردو کتب

- (۱) پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد واقعات کشمیر (اعظم ددمری) جمو اینڈ کشمیر اسلامک ریسرچ سینٹر،
سری نگر، اپریل ۲۰۰۱ء ترجمہ و تحقیق
- (۲) عبدالقادر سردری کشمیر میں فارسی ادب کی تاریخ مجلس تحقیقات اردو کشمیر، سری نگر-۱۹۶۸ء

ENGLISH BOOKS

1. ABUL-FAZL' ALLAMI,: THE A•N-IAKBARI, Vol-II (Tr. By COLONEL H.S. JARRETT. Corrected and further annotated by SIR JADUNATH SARKAR.) Third edition, Oriental Books Reprint Corporation, 54, Rani Jhansi Road, New Delhi 1978.
2. BAMZAI, PRITHIVI NATH KAUL: A HISTORY OF KASHMIR, Oriental Books Reprint Corporation 54, Rani Jhansi Metropolitan Book Co. (Pvt.) Ltd. New Delhi- 1973 (Second Revised edition).
3. BATES, CHARLES ELLISON: A GAZETTEER OF KASHMIR, LIGHT & LIFE PUBLISHERS NEW DELHI 1980.
4. DUTT, JOGESH CHUNDER: KINGS OF KASHMIR, BEING A. TRANSLATION OF THE SANSKRITA WORKS RAJATARANGNI OF KALHANA PANDITA. VOL. III LOW PRICE PUBLICATION – NEW DELHI-1990.
5. GAZETTEER OF KASHMIR AND LADAK: COMPILED UNMDER THE DIRECTION OF THE QUARTER MASTER GENERAL IN INDIA THE INTELLIGENCE BRANCH, Vivek Publishing House Delhi, 1974 (Reprint).
6. KALHANA: KALHANA'S RAJATARANGINI (Tr. By Stein. M.A.) vol. I & II Motilal Banarsidass Delhi 1979 (Reprint).
7. Kapur, M.L.: A history of Medieval Kashmir, A.R.B. Publications Jammu (Kashmir)- 1971.
8. Kapur, M.L.: The History and Culture of Kashmir, ANMOL PUBLICATION NEW DELHI-1992.

9. Lawrence, Walter R : The Valley of Kashmir, Henry Oxford University Press warehouse AMEN Corner, E.C. 1895
10. MOHIBBUL HASAN: KASHMIR UNDER THE SULTANS, Iran Society Calcutta- 1959.
11. STOREY, C.A : PERSIAN LITERATURE (A BIO-BIBLIOGRAPHICAL SURVEY) Section - II Fasciculus 3, LUZAC & CO., LONDON - 1939
12. SUFI, G.M.D. : Islamic Culture in Kashmir, light & life Publishers, New Delhi, Jammu, Rohtak - 1979.
13. SUFI, G.M.D.: KASHIR, First & Second volume, light & life Publishers, New Delhi, Jammu, Rohtak, Lucknow -1974
14. WANI, Dr. NIZAM-UD-DIN: MUSLIM RULE IN KASHMIR, (1554 A.D. to 1586 A.D), Anmol Publication PVT LTD New Delhi 1993 (Reprint).